

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ
ТРАНСФОРМАЦІЇ
В УКРАЇНІ ТА БІЛОРУСІ
В XVI–XVIII ст.:
ФАКТОР РЕФОРМ

КИЇВ
2016

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України
(протокол № 3 від 26 березня 2015 р.)

Соціально-економічні трансформації в Україні та Білорусі в XVI–XVIII ст.: фактор реформ. – К., Інститут історії України НАН України, 2016. – 232 с.

У наукових розвідках, вміщених на сторінках пропонованого читацькому загалу видання, розглядаються актуальні питання соціально-економічних перетворень та реформ на українських і білоруських землях у XVI–XVIII ст. Збірник наукових праць підготовлений у рамках виконання спільного українсько-білоруського наукового проекту (№ Ф54.5/009 «Соціально-економічні реформи в Білорусі і Україні в XVI–XVIII ст.») за сприяння та підтримки Державного фонду фундаментальних досліджень України.

Для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історією України та Білорусі.

Socio-economic transformation in Ukraine and Belarus in the 16th–18th centuries: factor reforms. - K., Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine, 2016. – 232 s.

This edition deals with articles which examine the relevant problem of the socio-economic transformation and reforms in the Ukrainian and Belarusian lands in the 16th–18th centuries. The issue within the framework of the Ukrainian-Belarusian scientific project (№ F54.5 / 009 «Socio-economic reforms in Belarus and Ukraine in the 16th–18th centuries.») with the assistance and support of the State Fund for Fundamental Research of Ukraine.

For scientists, teachers, students and everyone interested in the history of Ukraine and Belarus.

ISBN 978-966-02-7885-1

© Інститут історії України, 2016
НАН України
© Автори, 2016

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Валерій Смолій, д.і.н., професор, академік НАН України, *головний редактор*, Інститут історії України НАН України

Валентин Голубєв, д.і.н., професор, завідувач відділу, *заступник головного редактора*, Інститут історії НАН Білорусі

Андрій Гурбик, к.і.н., старший науковий співробітник, *заступник головного редактора*, Інститут історії України НАН України

Андрій Блануца, к.і.н., старший науковий співробітник, *відповідальний секретар*, Інститут історії України НАН України

Віктор Горобець, д.і.н., професор, завідувач сектором, Інститут історії України НАН України

Олександр Гуржій, д.і.н., професор, головний науковий співробітник, Інститут історії України НАН України

Тарас Чухліб, д.і.н., провідний науковий співробітник, Інститут історії України НАН України

Лариса Жеребцова, к.і.н., доцент, Дніпропетровський національний університет ім. О.Гончара

Василь Кононенко, к.і.н., науковий співробітник, Інститут історії України НАН України

З М І С Т

<i>Від редколегії</i>	6
<i>Владислав Берковський (Київ)</i> ЕКОНОМІЧНА СКЛАДОВА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В УМОВАХ ЗАГАЛЬНОСВРО- ПЕЙСЬКИХ РЕФОРМ XV–XVI ст.	9
<i>Валянцін Голубеў (Мінск)</i> РАЗВІЦЦЁ СЕЛЬСКОЙ ГАСПАДАРКІ БЕЛАРУСІ Ў СКЛАДЗЕ ВЯЛКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА Ў XV–XVI стст.	20
<i>Андрій Гурбик (Київ)</i> ОСНОВНІ ЕТАПИ ВПРОВАДЖЕННЯ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТА БІЛОРУСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XVI ст.	45
<i>Лариса Жеребцова (Дніпропетровськ)</i> ПОВНОВАЖЕННЯ ПІДСКАРБІЯ ЗЕМСЬКОГО ЩОДО КОНТРОЛЮ ЗА ДОХОДАМИ ВІД МИТНИХ ЗБОРІВ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ	85
<i>Андрій Блануца (Київ)</i> КНИГА ЗАПИСІВ №49 ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ У КОНТЕКСТІ ДО- СЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ РЕФОРМ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ У 60-Х РОКАХ XVI ст.: ДИПЛОМАТИЧ- НИЙ АНАЛІЗ	101
<i>Ірына Кітурка (Гродна)</i> АГРАРНЫЯ РЭФОРМЫ Ў ДЗЯРЖАЎНЫХ УЛАДАННЯХ ВКЛ У ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XVIII ст.: УПЛЫЎ АСВЕТНІЦТВА І ЗАХОДНЕЕЎРАПЕЙСКАГА ВОПЫТУ	134
<i>Олександр Гуржій (Київ)</i> РЕОРГАНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ТОРГІВЕЛЬНІЙ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ У XVIII ст.: РОСІЙСЬКИЙ ТА БІЛОРУСЬКИЙ КОНТЕКСТ	169
<i>Анатолій Філінюк (Кам'янець-Подільський)</i> НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРЕТВОРЕННЯ В ГОСПОДАРСЬКОМУ РОЗВИТКУ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVIII ст.	191
<i>Валянцін Голубеў, Аляксандр Доўнар (Мінск)</i> НОВЫЯ ДАКУМЕНТЫ ПРА АРГАНІЗАЦЫЮ САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧ- НАГА ЖЫЦЦЯ ВА ЎЛАДАННЯХ КНЯЗЕЎ САПЕГ У КАНЦЫ XVIII ст. (СТВАРЭННЕ СІСТЭМЫ СЕЛЬСЬКИХ СУДОЎ І РЭГЛАМЕНТАЦЫЯ АБАВЯЗКАЎ СЯЛЯНСЬКИХ ДЗЕСЯТНІКАЎ)	207
<i>Відомості про авторів</i>	231

CONTENTS

<i>Editorial</i>	6
<i>Vladyslav Berkovskiy (Kyiv)</i> THE ECONOMIC COMPONENT OF THE SOCIO-ECONOMIC TRANSFORMATION OF THE UKRAINIAN AND BELARUSIAN LANDS IN THE CONDITIONS OF ALL-EUROPEAN REFORMS OF THE 15 th -16 th CENTURIES	9
<i>Valiantsin Golubeu (Minsk)</i> DEVELOPMENT OF BELARUS AGRICULTURE AFFILIATED THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA IN THE 15 th -16 th CENTURIES	20
<i>Andrii Gurbyk (Kyiv)</i> THE MAIN STAGES OF THE IMPLEMENTATION AND THE SOCIO-ECONOMIC EFFECTS OF THE AGRARIAN REFORM ON THE UKRAINIAN AND BELARUSIAN LANDS IN THE 16 th CENTURY.	45
<i>Larysa Zerebtsova (Dnipropetrovsk)</i> THE LAND TREASURER POWERS CONCERNING CONTROL OVER THE CUSTOMS OFFICIALS IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA	85
<i>Andrii Blanutsa (Kyiv)</i> 49 BOOK OF INSCRIPTIONS OF THE LITHUANIAN METRICA IN THE CONTEXT OF THE SOCIAL AND ECONOMIC REFORMS RESEARCH IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA IN THE 1560-IES: DIPLOMATIC ANALYSIS	101
<i>Iryna Kiturka (Grodno)</i> AGRARIAN REFORMS IN THE PUBLIC POSSESSION OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA IN THE SECOND HALF OF THE 18 th CENTURY: IMPACT OF THE ENLIGHTENMENT AND THE WEST EUROPEAN EXPERIENCE	134
<i>Olexandr Gurzhiy (Kyiv)</i> REORGANIZATION PROCESSES IN THE TRADING OF UKRAINE IN THE 18 th CENTURY: RUSSIAN AND BELARUSIAN CONTEXT	169
<i>Anatoliy Filinyuk (Kamianets-Podilskiy)</i> THE NEW TRENDS AND TRANSFORMATION IN THE RIGHT-BANK UKRAINE ECONOMIC IN THE LATE 18 th CENTURY	191
<i>Valiantsin Golubeu, Aliaxandr Dounar (Minsk)</i> THE NEW DOCUMENTS ABOUT THE ORGANIZATION OF SOCIAL AND ECONOMIC LIFE IN PRINCES SAPIEHA POSSESSIONS IN THE LATE 18 th CENTURY (CREATION OF THE RURAL COURTS SYSTEM AND REGULATION OF THE RURAL FOREMEN DUTIES)	207
<i>Information about authors</i>	231

ВІД РЕДКОЛЕГІЇ

Пропонований вашій увазі збірник «Соціально-економічні трансформації в Україні та Білорусі в XVI–XVIII ст.: фактор реформ» є результатом налагодження наукової співпраці українських та білоруських фахівців, які спеціалізуються на дослідженні соціально-економічних процесів на українських та білоруських землях в XVI–XVIII ст. Неодноразові наукові зустрічі й контакти на міжнародних форумах і конференціях показали необхідність систематичного обміну отриманими результатами та глибшої координації наукових зусиль в рамках вивчення соціально-економічної проблематики. Тому у 2013 році було вирішено подати спільну заявку на конкурс українсько-білоруських проектів, які проводили Фонди фундаментальних досліджень відповідно в Україні та Білорусі.

Після перемоги у конкурсі впродовж останніх кварталів 2013 року проводилося виконання першого підготовчого етапу науково-дослідної роботи: «Соціально-економічні реформи в Білорусі і Україні в 16–18 ст.» (проект Ф54.5/009, наукові керівники: від білоруської складової проекту – В.Ф. Голубев, від української – А.О. Гурбик). Велося опрацювання зарубіжних архівних джерел, як шляхом самостійних наукових пошуків в архівних та наукових установах Білорусі, так і шляхом обміну (раніше віднайденими) джерельними матеріалами між українськими й білоруськими учасниками проекту. В Україні було проведено дві спільні з білоруською стороною міжнародні наукові конференції по тематиці проекту. Українська сторона долучилася до написання доповідей на міжнародну тематичну конференцію в Мінську, присвячену економічним реформам та історії торгівлі. Учасники проекту опублікували понад півтора десятка публікацій (у тому числі в спільних із білоруськими учасниками виданнях). Одержані наукові результати за період підготовчого етапу були відображені у представленому науковому звіті, який було схвалено на засіданні Ученої ради Інституту історії України НАН України. Вчена рада рекомендувала подальше виконання проекту. У травні 2014 року було укладено новий договір на подальше виконання основного етапу й продовження

запланованих науково-дослідницьких робіт. Але у зв'язку із економічною ситуацією та зняттям бюджетних асигнувань для Держінформнауки за вказаною бюджетною програмою укладений договір було розірвано й технічне завдання не виконувалося. Проте, дослідження по темі проекту не припинялося і підсумком проведеної науково-дослідної роботи стала підготовка спільного українсько-білоруського збірника наукових праць «СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ ТА БІЛОРУСІ В XVI–XVIII ст.: ФАКТОР РЕФОРМ».

До останнього окрім колективу дослідників спільного українсько-білоруського проекту також долучилися й інші історики, які на сьогодні є провідними фахівцями в галузі дослідження соціально-економічної проблематики XVI–XVIII ст. Примітно, що для висвітлення задекларованих наукових завдань (як в межах проекту, так і в представленому збірнику) залучалися колективи українських та білоруських академічних науковців, які є провідними фахівцями у даній проблематиці, а Інститути історії національних академій наук України та Білорусі є базовими науковими центрами для проведення подібних фундаментальних і комплексних досліджень. Адже суміжні фахівці із інших сусідніх країн практично не провадять досліджень по вивченню соціально-економічних реформ на українських та білоруських землях XVI–XVIII ст. Західноєвропейську історіографію в останні десятиліття теж все менше приваблює соціально-економічна проблематика країн Центрально-Східної Європи, а тому весь обсяг досліджень у вказаній царині лягає на плечі українських та білоруських вчених, які за умов тіснішої наукової співпраці здатні підняти задекларовану тематику на новий якісний рівень. Тим паче, що основна маса джерел із соціально-економічної історії України й Білорусі знаходиться в національних архівосховищах, які потребують подальшого копіткого опрацювання, в білоруських архівах є чимало джерельних матеріалів з історії України і навпаки. Що потребує подальшої тісної співпраці та обміну. Тому вказаний спільний науковий збірник покликаний сприяти тіснішій науковій кооперації та певною мірою узагальнити конкретні напрацювання білоруських та українських дослідників у вивченні задекларованих аспектів проблематики саме у знакові переломні моменти соціально-економічної модернізації, реорганізації та втілення реформ. Що є лише першим кроком. Адже проведення широких історичних розвідок подібного ґатунку та удосконалення відповідного теоретико-методологічного рівня, передбачає подальше всебічне дослідження феномена соціальних та економічних реформ як актуальної наукової проблеми сучасного європейського історієписання.

Пріоритетна увага має зосереджуватися на аналізі впливу загальнодержавних та регіональних реформаторських проектів у соціальній та економічній сферах, як на окремі макрорегіони, так і на загальні тенденції економічного й соціального розвитку України й Білорусі. А регіонально-історичний рівень передбачає висвітлення історії усіх (підкріплених належною джерельною базою) реформаторських проектів: завершених і незавершених, успішних / вдалих і провалених, короткострокових та розтягнутих на десятиліття. А також подальший аналіз близьких і далеких (відтермінованих у часі) ефектів від соціально-економічних реформ в Україні і Білорусі XVI–XVIII ст., вплив останніх на цивілізаційні процеси в центрально-східному регіоні Європи та їх порівняння із загальноєвропейськими тенденціями розвитку.

Владислав Берковський

Київ

**ЕКОНОМІЧНА СКЛАДОВА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ
ПЕРЕТВОРЕНЬ УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В
УМОВАХ ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКИХ РЕФОРМ XV–XVI ст.**

В статті розглядаються характерні риси впливу зовнішньо- та внутрішньо-економічних чинників на розвиток економічної структури українських та білоруських земель. Звертається увага на економічну складову реформ XV–XVI ст., зокрема на питання попиту на товари та послуги, впливу благодійності та грабунків на економічну ситуацію. Визначаються основні чинники, що призвели до пожвавлення економічної динаміки розвитку українських і білоруських земель у XV–XVI ст.

Ключові слова: економічна структура, попит, споживання, дохід, матеріальні ресурси.

В статье рассматриваются отличительные черты влияния внешних и внутренних экономических факторов на развитие экономической структуры украинских и белорусских земель. Обращается внимание на экономическую составляющую реформ XV–XVI в., а именно на вопрос спроса на товары и услуги, влияния благотворительности и грабежей на экономическую ситуацию. Обозначаются основные факторы, приведшие к оживлению экономической динамики развития украинских и белорусских земель в XV–XVI в.

Ключевые слова: экономическая структура, спрос, потребление, доход, материальные ресурсы

The article deal with the peculiarities of the external and internal economic factors impact on the Ukrainian and Belarusian lands economic structure development of. Attention is paid to the economic components of the reforms in 15th–16th centuries, including the demand for goods and services, and the impact of philanthropy and robberies on the economic situation. The basic factors which led to the revival of economic dynamics of Ukrainian and Belarusian lands in the 15th–16th centuries are distinguished.

Key words: an economic structure, demand, consumption, income, material resources.

Економічна структура українських, білоруських, та зрештою й інших земель Великого князівства Литовського, починаючи з робіт М. Довнар-Запольського, розглядалася виключно на підставі аналізу внутрішніх чинників, які впливали на її формування та наступні зміни. Цілком погоджуючись з висновком, що господарська система ВКЛ «є органічним наслідком попереднього періоду державного життя, обумовленого супутнім процесом в сфері економічних відносин»¹ зазначимо, що ця ж система є й наслідком впливу загальноєвропейських та загальносвітових економічних чинників. Було б помилковим вважати, що зміни яких зазнають українські та білоруські землі у XV-XVII сторіччях відбувалися лише за рахунок розвитку внутрішньої соціально-економічної структури. Адже саме наприкінці XV – у першій половині XVI ст. відбувається творення світової економічної системи². Системи відмінної від попередніх фаз господарського розвитку, оскільки вперше межі економічної системи перестають збігатися з межами політичних кордонів однієї держави, а генеруючу та об'єднуючу роль починають відігравати не політичні, а винятково економічні зв'язки. Власне тому необхідним є дослідити та визначити характерні риси впливу зовнішньо- та внутрішньо-економічних чинників на розвиток економічної структури українських та білоруських земель. Тобто дослідити ті співвідношення, які, за висловом Н. Скірко, відображають взаємозв'язки та взаємозалежності між окремими частинами економіки, окремими її секторами, галузями тощо³.

Наприкінці XIII ст. терени сучасної Білорусі та Правобережної України, як прикордонна територія європейського економічного макрорегіону остаточно фіксуються як структурна частина Балтійського торгово-економічного регіону. Хоча й розташовуючись у межах впливу Дніпровської та Бугської торгово-комунікаційних систем, тим не менше ці землі більше тяжіли до Балтики, ніж до Московського князівства чи Золотої Орди. Зберігаючи в собі структурні особливості економічної діяльності характерної для періоду середньовіччя, господарські інституції та установи в середині XV ст. переходять на якісно новий рівень розвитку. Зокрема саме в цей час відбувається постійне зміщення структурного центру ваги як Великого князівства Литовського зокрема, так і європейських держав в цілому, спостерігається

¹ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – К., 1901. – Т.1. – С. 1.

² Wallerstein, I. The Modern World-System. Vol. I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. – New York, 1974. – P. 15–16.

³ Скірка Н.Я. Структура економіки: сутність, основні завдання та типи // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України: Збірник науково-технічних праць. – Львів, 2008. – Вип.18.5. – С. 206.

плинний баланс сил. Особливо помітним це стає протягом XVI ст., оскільки на даному часовому відрізку практично всі моделі європейського суспільства втратили свою сталість, під тиском комплексу нестабільних та невизначених факторів⁴. При цьому, як характерна риса ранньомодерної доби, особливо визначальним стає різноплановість розвитку, зокрема практична більшість кардинальних подій по-різному співвідноситься в контексті різних європейських регіонів. Тобто події, що носили визначальний характер, наприклад, для Західної Європи, знаходили лише слабкий відгук на теренах східноєвропейських держав. Власне цей фактор є помітним в питанні визначення хронологічних меж т.зв. «торгового капіталізму», що дістає своїх проявів, ще в середні віка та поступово занепадає в XVIII ст., переходячи в форму індустріалізації⁵.

Досліджуючи економічну структуру українсько-білоруських земель маємо вказати, що її розвиток проходив під впливом двох основних факторів. Так першим фактором є прикордонний статус, з точки зору європейської економічної структури, а отже вплив як європейських, так і азійських економічних структур. Зокрема, поважний вплив, як на загальну європейську економічну структуру, так і на структуру досліджуваних земель, мало різке зростання доцентрових державницьких тенденцій у XIV–XV ст., що призводять до формування нових державних утворень (Данії, Кримського ханства) та закріплення вже існуючих (Англія, Франція, Іспанія, Португалія). А отже відбувається перерозподіл регіональних економічних структур та формування нових між структурних зв'язків.

Другим фактором є сировинна характеристика основних галузей виробництва і, як результат, інші хронологічні рамки та темпи проходження економічних реформ. Так, якщо наприкінці XIV – на початку XV ст. Західна та Центральна Європа переживає період зростання нових економічних центрів та переорієнтації старих (приміром, промисловість італійських міст, яка у XIII ст. була орієнтована на виробництво шерстяних тканини, у XV ст. переорієнтовується на шовкове виробництво⁶), то українсько-білоруські терени ще знаходяться в межах традиційної середньовічної економічної структури. Більш того, власне на ці терени зміни у загальноєвропейському торговому балансі починають справляти помітний вплив лише наприкінці

⁴ Маккенні Р. XVI век. Европа. Экспансия и конфликт / Пер. с англ. – М., 2004. – С. 25.

⁵ Докладніше про визначення поняття «торговий капіталізм» дивись в працях: Mumford L. *The City in History*. – Harmondsworth, 1966; Sjoberg G. *The Pre-Industrial City*. – New York, 1960; *The Early Modern Town* / Ed. by Clark P. – London, 1976.

⁶ Cipolla C. M. *Economic Depression of the Renaissance?* // *The Economic History Reviews*. – Volume 16 Issue 3 (April 1964). – P. 521.

XV ст. І в той час, як для Західної Європи протистояння економічних структур Балтійського та Середземноморського торгово-економічних регіонів несло значні втрати (не в останню чергу через зміни у спрямуванні стратегічних торговельних шляхів⁷), українські та білоруські землі лише виграють за рахунок збільшення товарообігу та залученню до зовнішньої торгівлі нових економічних центрів⁸.

Отже коли, у світовій економіці розпочинається перша фінансова криза, пов'язана, як з наслідками природних катастроф (у першу чергу зміни у кліматичних умовах⁹), різкими змінами у демографії, розбалансуванням попиту-пропозиції¹⁰ та загальною економічною депресією викликаною Столітньою війною, українські й білоруські землі ще знаходяться під впливом боротьби Великого князівства Литовського з Золотою Ордою, що не могло не позначитися на економіці краю¹¹. Лише з середини XV ст. вплив економічних чинників, що призвели до економічної депресії в Західній Європі, стає відчутним і у Великому князівстві Литовському. Таким чином початком формування ранньомодерної економічної структури т.зв. руських земель ВКЛ стають 1450-і рр.¹² Саме з цього часу на білоруських та укра-

⁷ Ramsey P. The European Economy in the Sixteenth Century // The Economic History Reviews. – Volume 12 Issue 3 (April 1960). – P. 456.

⁸ Берковський В.Г. Правобережна Україна в системі міжнародних торговельних відносин кінця XV – середини XVI століття // Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в средние века и раннее новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде /Танненберге): Материалы междунар. науч. конф. – Спб., 2010. – С. 29–33.

⁹ Bradley R.S. Pre-instrumental climate: How has climate varied during the past 500 years? // Greenhouse-Gas-Induced Climatic Change: A critical Appraisal of Simulations and Observations. – Amsterdam, 1991. – P.406–407; Brázdil R. Historical climatology: definition, data, methods, results // Geografický časopis. – Vol.52, №2. – 2000. – P.111–112; Pfister C., Brázdil R. Climatic Variability in Sixteenth-Century Europe and its Social Dimension: A Synthesis // Climatic Change. An Interdisciplinary, International Journal Devoted to the Description, Causes and Implications of Climatic Change. – 1999. – Volume 43, Issue 1 (September). – P. 14.

¹⁰ Дисбаланс попиту-пропозиції яскраво відображають зміни у реальній та номінальній вартості основних західноєвропейських грошових одиниць. Наприклад, за період 1288-1509 рр. реальна вартість генуезьких грошей знизилася на 75%, за період 1405-1464 рр. – реальна вартість англійського фунта зменшилася на 28% (в золотому еквіваленті) та 33% (в сріблі). – Cipolla C. M. Economic Depression. – P. 522.

¹¹ Черкас Б. Синьоводська битва 1362 року: історичний нарис. – К., 2012. – С. 89–90.

¹² Берковський В.Г. Економіка Правобережної України з кінця XV до середини XVII ст.: проблеми хронології // Історія торгівлі, податків та мита. П'ята міжнародна наукова школа-семінар (27-28 жовтня 2011 р., Дніпропетровськ): Тези доповідей. – К., 2011. – С. 34–35.

їнських землях розпочинає формуватися система торгової економіки / капіталізму, яка прийшла на зміну традиційній середньовічній економічній структурі. Остаточно ця структура сформувалася до початку другої фінансової революції в Європі, яка для країн пов'язаних з Балтійським торгово-економічним регіоном проходила з 1590-х до 1620-х рр.¹³

Входячи у новий період розвитку, українські й білоруські землі, в принципі, як і вся Європа, були ще малозаселеними. Протягом усіх наступних років дана демографічна ситуація залишалася мало змінною, оскільки процеси зростання населення відбувалися незначними темпами. На тлі значної смертності, низького рівня харчової забезпеченості в країнах Західної Європи, українські та білоруські землі знаходилися у незрівнянно кращому становищі. Так, згідно дослідження Карло Чіполли, основною підставою низького демографічного розвитку країн Західної та Центральної Європи, в першу чергу, була не висока смертність, а низький рівень забезпечення населення харчами¹⁴. Однак в цей же час селяни досліджуваних нами земель вирізняються високим рівнем забезпечення продуктами харчування, що підтверджується заможністю пересічної селянської родини¹⁵. Отже, впровадження новітніх технологій виробництва, а це, в першу чергу, технології які вдосконалювали можливість при мінімальній затраті робочих ресурсів виробити максимум продукції, для країн Східної Європи затримувалося й не було настільки актуальним. До цього додамо, що процес рефеодалізації, який пройшов Європою наприкінці XVII – на початку XVIII ст., остаточно підкреслив існування значних розбіжностей між економічними системами Західної та Східної Європи. Зокрема, базовою відмінністю стало те, що для країн Східної Європи існувала обмежена комбінація економічних, соціальних та політичних факторів, яка значно зменшувала діапазон вибору взаємин між селянином та землевласником з одного боку, та між феодалом та державною владою, з іншого¹⁶.

З огляду на вище вказане цілком зрозумілою є затримка у впровадженні економічних реформ на теренах України та Білорусі у XV та XVI ст. Адже в основі усіх економічних змін, які пройшли в Європі з кінця XV до середини XVI ст. лежать зміни у потребах населення. При цьому зазначимо, що

¹³ Hart M. Money and trust. Amsterdam moneylenders and the rise of the modern state, 1478–1794 // XIV International Economic History Congress. Session 13. – Helsinki, 2006. – P. 9.

¹⁴ Cipolla C. M. Before the industrial revolution. European society and economy, 1000–1700. – London, 2003. – P. 2.

¹⁵ Ворончук І.О. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. – К., 2012. – С. 249–252.

¹⁶ Musgrave P. The Early Modern European Economy. – New York, 1999. – P. 8.

кількісні та якісні показники даних потреб є змінними відносно різного роду обставин. Більш того, навіть такі нееластичні потреби, як фізіологічні (потреба у харчуванні та забезпеченні виживання) у досліджуваній період зазнали певних змін під впливом кліматичних та промислових / виробничих змін. Фактично, кількість та якість потреб суспільства українських та білоруських земель в досліджуваній період прямо залежали від: а) демографічного фактора; б) структури населення відносно до віку, статі та професійних занять; в) географічних та фізичних факторів; г) соціокультурного фактору. Разом з тим вже у XVI ст. все яскравіше відтворюється різниця між номінальною та фактичною потребою суспільства та держави у різного роду благах, в першу чергу стратегічного значення. Як приклад, можна навести торгівлю таким стратегічним товаром, як віск, який становив собою платіжну річ / товар, що завжди користувалася попитом на європейському ринку та була вигідною і легкою до транспортування на великі відстані¹⁷. Саме на цей вид товару, який безумовно був одним з основних джерел експорту з україно-білоруських теренів, до сейму 1559 року існувала державна монополія.

З середини XV ст. в міру реформування та розвитку загальноєвропейського ринку відбувається розділення прибутків населення за трьома базовими категоріями: заробітна платня (часом у вигляді реального готівкового прибутку, а часом у вигляді матеріального обміну), прибутки від торгівлі, прибутки від оренди. При цьому, в усіх без винятку європейських країнах протягом усього ранньомодерного періоду спостерігається низька продуктивність виробничих сил і, як результат, низька, по відношенню до ринкових цін, заробітна платня¹⁸. Отже у досліджуваній період існуючі ціни на товари значно перевищували фактичну купівельну спроможність ремісника, що формувало дефіцит дешевих товарів. Врешті-решт саме це явище й лежало в основі соціальної диференціації суспільства Європи у XV–XVII ст. Отже не можна не погодитися з думкою Карло Чіполли, що однією з головних особливостей доіндустріальної Європи, як і в інших традиційних аграрних суспільств, була наявність різкого контрасту між найбільш бідними масами населення та багатством і розкошам нечисленною групи багатіїв. При цьому більшість населення Західної Європи існувала в межах прожиткового мінімуму, не маючи майже ніяких заощаджень, жодного соціального забезпечення¹⁹. Як результат, джерела фіксують значну кількість шпиталів,

¹⁷ *Берковський В.Г.* До питання експорту товарів з Волині в XV – першій половині XVII ст. Торгівля воском та худобою // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського.* – К., 2009. – Т.1. – С. 163

¹⁸ *Cipolla C. M.* Before the industrial revolution. – P. 6.

¹⁹ *Ibidem.* – P. 7, 10.

будинків милосердя і інших соціальних закладів спрямованих на допомогу тій частині населення, яка не мала роботи.

В свою чергу поява вище зазначених закладів соціальної сфери, які підтримувалися з пожертв населення, переводить їх з явища соціальної сфери до економічної. При цьому слід зауважити, що якщо у сучасній економічній системі благодійність знаходиться поза межами логіки економічного розвитку, то для середньовіччя та ранньомодерної доби це була важлива складова економіки країни. Як показує досвід західноєвропейських країн (Франції, Італії, Англії) на благодійність витрачалося від 1 до 5% річного бюджету родини²⁰. Зазвичай благодійні пожертви були суттєвою частиною доходів церкви²¹. І хоча за функціональним призначенням благодійні кошти мали надходити нужденним чи на користь нужденних, реалії показують, що лише незначна частина цих коштів йшла за призначенням, а більшість осідала в церковній скарбниці.

Важливий вплив на розвиток економічної структури ранньомодерного суспільства справляв антагоніст благодійності – розбій, грабунок та наїзд на маєтності. Як зазначають сучасні вітчизняні дослідники та фіксують наявні джерела грабіж та наїзд на маєток іншого шляхтича були практично повсякденними явищами, певною складовою ментальної структури тогочасного суспільства²². Як доволі влучно зазначав Філіп Грірсон у певних моментах благодійні внески та грабунки, як альтернатива торгівлі виконували більш важливішу соціальну роль ніж безпосередньо сама торгівля²³.

Разом з тим явище грабунку мало далекосяжні впливи на економічну структуру, оскільки дозволяли доволі швидко збагачення, з одного боку, а з іншого, особливо з середини XVI ст., ставало ще одним шляхом уникнення сплати податків, можливості приховати реальні торговельні угоди. Вповні можливо припустити, що часті згадки про пограбування купців на україно-білоруських теренах насправді також мали під собою й фактичні угоди із прихованого продажу імпортих товарів з одночасним ухилянням від сплати ціла та мита.

²⁰ *Ibidem.* – P. 15.

²¹ *Горін С.* Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV – середини XVII ст.: функціонування і місце у волинському соціумі. – К., 2012. – С. 424–429; *Сінкевич Н.* *Laudare benedicere praedicare: Домініканський орден на Волині в кінці XVI – на початку XIX ст.* – К., 2009. – С. 63–82.

²² *Старченко Н.* Наїзди та грабежі в шляхетському соціумі Волині (1566 р. – початок XVII ст.) // *Україна в Центрально-Східній Європі.* – Вип. 12–13. – К., 2013. – С. 244–245.

²³ *Grierson P.* *Commerce in the Dark Ages: a Critique of the Evidence* // *Transactions of the Royal Historical Society.* – 1959. – Ser. 5, vol. 9. – P. 140.

Також у сучасних дослідженнях практично не враховується який вплив на економічну структуру маєностей окремої шляхетської родини справиляли викупи родичів з московської чи турецько-татарської неволі. Адже цілком логічним є, що викупна сума вимагала практично розорення підлеглих земель.

Загалом перерозподіл матеріальних ресурсів, як добровільним, так і вимушеним шляхом, сприяв розвитку економіки краю. Щоправда, позитивне значення мав лише перерозподіл шляхом благодійності, коли ресурси рівномірно розподілялися між багатими та бідним прошарками.

Розглядаючи економічні реформи початку XV – середини XVII ст. зауважимо, що вони безпосередньо пов'язані з розвитком попиту на: а) споживчі товари; б) послуги; в) засоби виробництва. При цьому особливо важливим є попит на останні дві позиції, адже було б помилковим вважати, що у сільському чи міському господарстві одна особа жила лише з однієї професії. Більш того міське життя оперувало значно більшим діапазоном виробничих та поза виробничих можливостей, ніж сільське. Таким чином пересічний міщанин мав значно більше можливостей для заробітку, ніж пересічний селянин²⁴, а отже мав більший попит на різного роду та типу послуги й засоби виробництва.

При цьому на розвиток попиту також впливали й інші чинники такі, як а) попит на товари для приватного внутрішнього використання тих чи інших благ; б) попит на товари загального користування; в) попит на імпортні товари.

Попит на товари щоденного вжитку вже у XV ст. сформував споживчу пропорцію згідно якої зменшення сукупного чистого доходу родини автоматично викликало збільшення пропорції коштів витрачених на їжу, оскільки попит на даний вид товарів має значно нижчу еластичність ніж попит на інші типи товарів. Це означає, що населення не може легко та безболісно скоротити витрати на харчування, не зважаючи навіть на суттєве падіння доходів. І у зворотному напрямку населення може розширювати споживання їжі лише до певної межі, яка регулюється не зростанням доходів, а лише фізичними можливостями. Отже чим нижчим був прибуток населення тим більше витрат йшло на купівлю зернових, з яких пекли хліб і у зворотному напрямку, зростання прибутків викликало потребу у м'ясо-молочних продуктах. Особливо яскраво дана тенденція спостерігається відносно сільського населення, яке в усій Європі було однією з найменш прибуткових соціальних груп. Разом з тим, маємо зазначити, що хоча міське населення й було більш забезпеченим, однак навіть у нього витрати на харчування склали від 60 до 80% сукупного річного прибутку. В цьому контексті вкажемо

²⁴ *Musgrave P. The Early Modern European Economy. – P. 43.*

на проблемність дослідження та оцінки витрат середньої та багатії шляхти на їжу, з огляду на той факт, що більша частина їх споживчого кошика забезпечувалася продукцією вирощеною у власних маєтках і тому не була відображеною у маєткової бухгалтерії. Тим не менше, як зазначає Карло Чіполла, витрати багатії шляхти (магнатів) на забезпечення їжею становили 15–35% від їхнього сукупного річного прибутку, а витрати середньої шляхти та заможного міщанства – 35–50% відповідно²⁵.

Однак, хоча основне населення й витратало від 60 до 80% своїх доходів на харчування реальна споживча цінність придбаної їжі була надзвичайно низькою. Зазначена пропорція видатків на харчування забезпечувала виживання родини лише за умови доброго врожаю. Однак, на теренах Польщі та ВКЛ практично кожен другий-четвертий рік був позначений неврожаєм та голодом. Так лише у другій половині XV ст. руські землі у складі ВКЛ пережили голод у 1452, 1454, 1456, 1459, 1468, 1470, 1473, 1482, 1486, 1495 та 1497 рр.²⁶ Неабиякий вплив на забезпечення населення харчами мав стан шляхів сполучення, а також розвиток системи транспортування. Підсумовуючи можна зазначити, що вплив вище зазначених факторів призвів до значних коливань цін на продукти харчування протягом усього XV–XVII ст. Так, наприклад, у такому важливому для балтійського торгово-економічного регіону морському порту, як Антверпен ціна на збіжжя (жито) з 1396 по 1596 рік щорічно зростала на 100-200% протягом кожних 10–11 років²⁷. Інший приклад, Англія, де ціни на пшеницю за період з 1510 по 1609 рік зросли на 335%²⁸. Врешті у Гданську, основному торговому центрі україно-білоруського купецтва на Балтиці, ціни на сільськогосподарську сировину з середини до кінця XVI ст. зросли майже на 187%, в той час коли ціни на товари тваринного походження – лише на 100%, на одяг – на 104%, а на т.зв. «заморські товари» – лише на 93%²⁹. Подібне різке зростання цін протягом усього XVI ст. свідчить про нееластичність попиту на продукти харчування.

Наступними обов'язковими витратами що впливали на формування бюджету пересічного споживача були витрати на одяг та житло. Зокрема, на-

²⁵ *Cipolla C. M.* Before the industrial revolution. – P. 22.

²⁶ *Walawender A.* Kronika klesk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450-1586. Cz.II Kronika klesk elementarnych (1450–1586). – Lwyw, 1932. – S. 1–67.

²⁷ *Fourastij J.* Machinisme et bien-ktre. Niveau de vie et genre de vie en France de 1700 a nos jours. – Paris, 1962. – P. 61.

²⁸ *Kerridge E.* The movement of rent, 1540–1640 // The Economic History Reviews. – Volume 6 Issue 1 (August 1953). – P. 28.

²⁹ *Ochmacski J.* Gospodarka folwarczna w dobrach hospodarskich na kobrycszczyźnie. Studium z dziejw folwarku na Białorusi – koniec XV – pocz. XVII w. // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1958. – T. VI. – №.3. – S. 391.

прикінці XV ст., витрати на житло могли займати до 12-15% від доходу міського ремісника³⁰. Натомість у багатій шляхти та магнатів витрати на одяг та предмети розкоші займали від 10 до 30% річного прибутку.

Наростання нерівностей у розподілі прибутків та низький рівень заробітної платні викликали попит на додаткові послуги, а зокрема попит на клієнтуру. Тісні патронально-клієнтарні взаємини, не лише виступали з'єднуючою ланкою соціальних систем, але й визначали господарський рівень окремих теренів. Більш того, власне кількісний склад слуг-клієнтів протягом XVI–XVII ст. визначав соціальний статус того чи іншого шляхтича. З іншого боку це вимагало від патрона забезпечити належний рівень життя клієнта, а отже ввести його у коло місцевої економіки³¹. В залежності від рівня послуг, що надавалися слугами, а також їх кількості витрати з бюджету патрона на їх утримання могли коливатися в межах 1–10% річного прибутку. Разом з тим зауважимо, що було б помилковим розглядати платню слугам лише у площині грошового еквіваленту, оскільки для XVI ст. характерною була оплата не лише готівкою чи маєтностями, але й різного роду послугами.

Підсумовуючи зазначимо, що економічна структура XVI–XVII ст. хоча й досягла відносно вищого рівня розвитку у порівнянні з попередніми періодами, однак надалі не могла запропонувати великого вибору продуктів та послуг. Надалі їжа, одяг та житло залишаються головними пунктами витрат, як багатих, так і бідних. Єдиною відмінністю між обома соціальними групами було те, що багаті мали можливість забезпечити себе усіма трьома вище згаданими позиціями, у той час як бідні основні кошти витрачали винятково на їжу.

Характерною особливістю ранньомодерної доби на досліджуваних теренах є висока концентрація матеріальних ресурсів у руках нечисленної соціальної верстви (шляхта, магнати). При цьому, саме це, в умовах відчутної потреби суспільства у додаткових ресурсах, й було запорукою існування всієї державної економіки, як Великого князівства Литовського, так і послідувочої Речі Посполитої. Більш того, дана концентрація сприяла збереженню прибутків для подальшого інвестування у інші галузі економіки. І хоча більшість економістів зазначає, що низький рівень прибутків населення є перепоною до накопичення заощаджень, однак в умовах економіки XV–XVII ст. це було основою накопичувальної системи. Наприклад, в нормальні, не кризові, роки країни Центральної та Західної Європи могли заощадити від 2 до 15% річного доходу³².

³⁰ *Cipolla C. M. Before the industrial revolution.* – P. 20.

³¹ *Тесленко І. Хто є хто в імперії «старого» князя. «Острозька шляхта» // Соціум. Альманах соціальної історії.* – Вип. 8. – К., 2008. – С. 122–124.

³² *Cipolla C. M. Before the industrial revolution.* – P. 25–26.

Розвиток попиту на різного роду товари та блага на тлі високої концентрації капіталу тим не менше не були визначальними рисами економічних реформ кінця XV – середини XVI ст., оскільки вони формувалися на основі базових глибинних змін. Фактично головний вплив на ранньомодерну економічну систему справили не нагромадження основного капіталу та залучення додаткової робочої сили, а перерозподіл наявного капіталу та робочої сили з менш ефективних галузей господарської діяльності до більш ефективних. Саме ця структурна перебудова й стала найвагомим чинником пожвавлення економічної динаміки розвитку українських та білоруських земель у XV–XVII ст.

Перерозподіл капіталу, на тлі так званої революції цін, призвів до переведення фінансових потоків у замкнене коло, в якому прибуток суспільства регулювався витратами на придбання послуг та товарів, і навпаки витрати регулювалися прибутком у вигляді заробітної платні, орендних виплат, відсотків з торгових операцій, тощо. Щоправда дане коло мало певну критичну точку, в якій у дію вступали механізми забезпечення безперервності руху фінансових потоків. Саме ці механізми гарантували, що прибутки у вигляді готівки не лежатимуть без діла, але будуть передані у вигляді кредитів іншим особам, які переведуть їх у реальні товари, тобто перетворять у інвестиції. Зокрема, такий підхід зустрічаємо у торгівлі товарами лісового та сільського господарства – збіжжям та поташем, коли багата шляхта та магнатерія укладали угоди з представниками купецько-міщанської верстви³³.

Підсумовуючи виклад матеріалу зазначимо, що економічні реформи XV–XVII ст. на українських та білоруських теренах, хоча й проходили зі значним запізненням у порівнянні з іншими регіонами Центральної чи Західної Європи в результаті призвели до збільшення розмірів, як зайнятості населення, так і користування товарами промислового виробництва. Більш того, ці зміни не лише не зменшили обсяги попиту на промислові товари, але й збільшили затребування на товари сільського господарства, сприяли поширенню виробничої спеціалізації у середовищі сільського населення. Крім того зміни в економічній моделі та структурі справили основний вплив на зміни у політичній та соціальній ситуації досліджуваних регіонів, стали однією з першопричин колосальних змін в усіх сферах життєдіяльності суспільства середини XVII ст.

³³ *Kus J. Niektóre zagadnienia splawu wiślanego w pierwszej połowie XVII wieku w świetle ksiąg miejskich Kazimierza Dolnego // Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych. – 1986. – T. XLVII. – S. 78–79.*

Валянцін Голубеў

Мінск

РАЗВІЦЦЁ СЕЛЬСКОЙ ГАСПАДАРКІ БЕЛАРУСІ Ў СКЛАДЗЕ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА Ў XV–XVI СТСТ.

На новай крыніцзнаўчай і гістарыяграфічнай базе ўпершыню ў айчынай гістарыяграфіі прааналізаваны і паказаны знешнія і ўнутраныя перадумовы і ход эканамічнага развіцця Вялікага Княства Літоўскага ў XV–XVI стст. у кантэксце агульнаеўрапейскіх працэсаў. Прааналізаваны перспектывы развіцця сельскай гаспадаркі ВКЛ з арыентацыяй на вываз прадукцыі на еўрапейскі рынак. Зроблены высновы аб значэнні ўнутраных прычын (эканамічных, палітычных, сацыяльных, ваенных, дэмаграфічных, географічных і інш.) на ўзровень развіцця эканомікі. Паказана значэнне аграрнай рэформы XVI ст. (валочнай памеры) на стан развіцця сельскай гаспадаркі ВКЛ і Беларусі.

Ключавыя словы: сельская гаспадарка, вялікай аграрная рэформа XVI ст., аграрная рэформа, валочная памера, дзяржаўныя уладанні.

На новай источникововедческой и историографической базе впервые в отечественной историографии проанализированы и показаны внешние и внутренние предпосылки и ход экономического развития Великого Княжества Литовского в XV–XVI вв. в контексте общеевропейских процессов. Проанализированы перспективы развития сельского хозяйства ВКЛ с ориентацией на вывоз продукции на европейский рынок. Сделаны выводы о значении внутренних причин (экономических, политических, социальных, военных, демографических, географо-климатических и др.) на уровень развития экономики. Показано значение аграрной реформы XVI в. (волочной померы) на состояние развития сельского хозяйства ВКЛ и Беларуси.

Ключевые слова: сельское хозяйство, аграрная реформа XVI в., волочная помера, государственные владения.

For the first time in the national historiography on a new source and historiographical base, the external and internal conditions and the course of economic development of the Grand Duchy of in the context of European processes were analyzed and shown. The author analyzed the prospects of agricultural development in the Grand Duchy of with the focus on the products export to the European market. Conclusions about the influence of internal reasons (economic, political, social, military, population, geography and climate, etc.) on the level of economic development are drawn. States that the agrarian reform (volochnaya Pomera) had an influence upon the agricultural development in the Grand Duchy of and Belarus.

Keywords: agriculture, agrarian reform in the 16th century, Volochnaya pomera, state possession.

Унутраныя і знешнія перадумовы эканамічнага развіцця Вялікага Княства Літоўскага ў XV–XVI стст. У XV–XVI стст. у сацыяльна-эканамічным жыцці Еўропы адбыліся значныя падзеі, якія на працягу некалькіх стагоддзяў аказвалі вызначальнае ўздзеянне на жыццё большасці еўрапейскіх краін, у тым ліку і на Вялікае Княства Літоўскае. Асноўным было тое, што ў некаторых краінах Заходняй Еўропы (Англія, Нідэрланды, Італія, Партугалія, у пэўнай ступені Францыя і інш.) прыблізна з канца XV ст. сталі з’яўляцца выразныя прыкметы перабудовы гаспадарчай сістэмы, асноўным зместам якой быў паступовы пераход ад феадальнага да капіталістычнага спосабу вытворчасці. Паўплывалі на гэта розныя прычыны: вялікія геаграфічныя адкрыцці, якія садзейнічалі накапленню ў руках некаторых людзей значных грашовых сродкаў (першапачатковае назапашванне капітала); рост цэн на сельскагаспадарчую і прамысловую прадукцыю ў выніку “рэвалюцыі цэн”, звязанай, з аднаго боку, з увозам у Еўропу вялікай колькасці золата і серабра, нарабаванага канкістадораў у Амерыцы, а з другога – з дэмаграфічным выбухам у многіх еўрапейскіх краінах і ростам попыту на прадукты харчавання, што вяло да павышэння цэнаў на іх і на іншую сельскагаспадарчую прадукцыю; з’яўленне новых шляхоў зносін, складванне сусветнага рынку і інш.

Развіццё рынковых адносін выклікала ў гэтых краінах палітыку адмовы ад замацавання сялянства да зямлі і адмены прыгоннага права, стварэння рынку свабоднай рабочай сілы, што, у сваю чаргу, станоўча ўплывала на хуткі ўздым прамысловасці і імкліваю ўрбанізацыю. Гэтыя з’явы вялі да актывізацыі гаспадарчага жыцця не толькі ў вышэйзгаданых краінах, але і ў іншых, у першую чаргу тых, з якімі ў іх меліся больш-менш цесныя гаспадарчыя і гандлёвыя адносіны. Разам з тым, у згаданых краінах у сувязі з перамяшчэннем значнай колькасці вясковага насельніцтва ў горады, заўважаецца некаторы спад вытворчасці традыцыйнай для іх сельскагаспадарчай прадукцыі.

Аднак у краінах, якія знаходзіліся на ўсход ад р. Эльбы, гаспадарчае развіццё прыблізна з сярэдзіны XVI ст., наадварот, пайшло не праз наданне свабоды для вытворцы, а праз умацаванне феадальных адносін, што знайшло найбольш яскравае выяўленне ў пашырэнні прыгонніцтва і паншчыны. Гэтую сітуацыю Ф. Энгельс назваў “другім выданнем прыгонніцтва”, як неабходны для федалаў сродак умацнення эксплуатацыі з мэтай падвышэння сваіх даходаў¹. “Немарксісцкія” гісторыкі часцей ужывалі ў адносінах да гэтай з’явы тэрмін “рэфеадалізацыя”. Паказальна, што калі ў першым выпадку падкрэсліваўся факт умацнення прыгнёту сялянства, ці другога

¹ Спирidonov М.Ф. Закрепощение крестьянства Беларуси (XV–XVI вв.). – Мн., 1993. – С. 3.

выдання прыгонніцтва, то ў другім гаварылася пра новае развіццё некаторых элементаў феадалізму, якое адбылося пасля перыяду некаторага ўзрастання значэння грашовай гаспадаркі і нават з'яўлення капіталістычных пачаткаў².

Тлумачэнні таго, чаму так адбылося, існуюць розныя. Напрыклад, наступствамі дэмаграфічнага крызісу, які ахапіў усю Еўропу ў XV ст. (у тым ліку і ВКЛ) і ў выніку чаго ва Усходняй Еўропе “гарадское жыццё практычна згасла, рынкі прыходзілі ў заняпад, а эканоміка вярталася да натуральнай гаспадаркі... У выніку феадалы, якія не стрымліваліся вярхоўнай уладай, паставілі сваіх сялян у становішча прыгоннай залежнасці, невядомое ў Заходняй Еўропе, па меншай меры, з IX ст.”³. Ёсць іншыя меркаванні, асноўнае з якіх тое, што феадальныя ўласнікі праз павышэнне павіннаснага ўціску залежнага насельніцтва знайшлі самую простую і эфектыўную магчымасць павялічыць свае прыбыткі. Такая думка мае пад сабой пэўныя падставы, але не ўлічвае ўсе абставіны тагачаснай эканамічнай сітуацыі як у Еўропе ўцэлым, так і Вялікім Княстве Літоўскім і ў Беларусі, у прыватнасці.

Для нас важна, што менавіта з гэтага часу пачалі складвацца выразна адрозныя накірункі эканамічнага развіцця краін Заходняй Еўропы, з аднаго боку, і Цэнтральнай і Усходняй Еўропы, у тым ліку і Вялікага Княства Літоўскага, з другога.

Разам з тым, пашырэнне фальварачна-паншчыннай сістэмы з гаспадаркай, прадукцыя якой была арыентаваная на продаж, зусім не азначала заняпаду гаспадарчага развіцця на абшарах ВКЛ. Больш за тое, на эканоміку Беларусі, як і ўсяго Вялікага Княства Літоўскага, значны ўплыў аказаў рост попыту на хлеб у тых заходнееўрапейскіх краінах, дзе якраз у гэты час актыўна ішоў працэс першапачатковага назапашвання капітала (у першую чаргу гэта Галандыя і Англія) і якія актыўна ішлі па шляху капіталістычнага развіцця, што дало значны стымул для развіцця тагачаснай эканомікі⁴. Такая заходнееўрапейская збожжавая і сыравінная кан’юнктура прывяла да таго, што “ў шаснаццатым стагоддзі, калі “рэфеадалізацыя” ўжо пачалася, і вобласць Усходняга (Балтыйскага) мора стала жытніцай Еўропы, буйныя землеўласнікі ўзялі на сябе адказнасць за транспарціроўку зерня ў партовыя гарады, а таксама за яго збыт”⁵. У ВКЛ такую ролю ўзяла на сябе дзяржава,

² *Topolski J. Przełom gospodarczy w Polsce XVI wieku i jego następstwa.* – Poznań, 2000. – S. 34.

³ *Камерон Р.* Краткая экономическая история мира от палеолита до наших дней. – М., 2001. – С. 99–100.

⁴ *От аграрного общества к государству всеобщего благосостояния. Модернизация Западной Европы с XV в. до 1980-х гг.* – М., 1998. – С. 74–79, 93.

⁵ Тамсама. – С. 78.

а таксама некаторыя магнаты, якія правялі перабудову сваіх гаспадарак, арыентуючыся на выпуск сельскагаспадарчай прадукцыі на продаж за мяжу.

Вядома і тое, што ў еўрапейскіх краінах, дзе хуткімі тэмпамі развівалася прамысловая вытворчасць, попыт рос не толькі на збожжа, а таксама на жывёлу (на мяса), на прадукцыю лясной гаспадаркі, тэхнічныя культуры⁶, што таксама вяло да росту зацікаўленасці феодалаў ВКЛ у павялічэнні экспарта прадукцыі. Гэта, у сваю чаргу, стымулявала стварэнне новых фальваркаў і рост паншчыны, а значыць павялічэнне прыбыткаў феадальных уласнікаў і дзяржавы.

Аснову эканомікі Вялікага Княства Літоўскага, як феадальнай дзяржавы, складала сельская гаспадарка, і таму менавіта эвалюцыя аграрных адносін вызначала ўзровень агульнага эканамічнага развіцця краіны. Але сельская гаспадарка, асабліва земляробства, з’яўляюцца аднымі з найбольш кансерватыўных галінаў эканомікі. Вядома, у прыватнасці, што асноўныя сельскагаспадарчыя прылады працы заставаліся на працягу стагоддзяў амаль нязменнымі аж да XIX ст. І гэта характэрна для эканомікі, па-сутнасці, усіх народаў.

Былі і натуральныя фактары, якія значна ўплывалі на стан гаспадарчага развіцця ВКЛ. Гэта ў першую чаргу прыродныя і кліматычныя ўмовы. Прыродныя ўмовы, як адзін з фактараў развіцця сельскай гаспадаркі ў цэлым, былі спрыяльнымі для гэтага на ўсёй тэрыторыі ВКЛ. Менавіта ў разглядаемы час адбылося значнае павелічэнне плошчы пасяўных зямель, распрацоўка пад ворыва лясных масіваў набыла шырокае распаўсюджанне. Значнай навацыяй у развіцці сельскай гаспадаркі, якая была выклікана жаданнем павялічыць вытворчасць зерня і была напрамую звязана з Вялікай аграрнай рэформай, стаў пераход ад лясной-аблогавай і ляднай сістэм апрацоўкі зямлі да трохполля. Прычым пераход да трохполля ў адпаведнасці з Уставай на валокі ад 1 красавіка 1557 г. быў абавязковым: у ідэале ўся ворыўная зямля вёскі павінна была быць падзелена на тры палі, а селянін атрымліваў па роўнай частцы ў кожным з гэтых палёў. Натуральна, што ўвядзенне трохполля станоўча ўплывала на развіццё земляробства.

Пасля правядзення валочнай памеры заўважна таксама пашырэнне прымянення ў якасці цяглавай сілы коней замест валоў, што дазваляла значна хутчэй завяршаць цыкл сельскагаспадарчых работ як у фальварках, так і ў гаспадарках сялян. Крыніцы сведчаць таксама аб павелічэнні колькасці ўгноеных плошчаў, у інвентарах адзначаліся так званыя “пагноі”. Сам пералік жывёлы ў фальварках, асабліва наяўнасць значнай колькасці кароў-ялавіц, паказвае, што частка гэтай жывёлы магла ўтрымлівацца ў асноўным для вытворчасці ўгнаення.

⁶ Тамсама. – С. 93.

Але было б неправільным сцвярджаць, што сельская гаспадарка ВКЛ была поўнасьцю арыентаваная на замежныя рынкі, а развіццё эканомікі краіны вызначалася толькі еўрапейскай збожжавай кан'юнктурай. Хаця шырокі еўрапейскі рынак стымуляваў экспарт, гаспадарка працавала ў першую чаргу на забеспячэнне ўласных патрэбаў. Вядомы выпадкі, калі для забеспячэння ўнутраных эканамічных і сацыяльных інтарэсаў улады ўвогуле забаранялі вываз збожжа з краіны. Так, напрыклад, у 1482 г. “Казімір Ягелончык, кароль польскі забараніў вываз збожжа з Літвы, з прычыны неўраджаю і апасення голаду...”⁷. Таму можна выказаць меркаванне, што разам з уплывам эканамічнай сітуацыі Заходняй Еўропы важную ролю ў вызначэнні накірункаў гаспадарчага развіцця на прасторах ВКЛ аказвалі працэсы, якія адбываліся ўнутры краіны: палітычныя, эканамічныя, сацыяльныя, дэмаграфічныя, вайсковыя і да т.п. і нават геаграфічна-кліматычныя ўплывы. Адразу адзначым, што гэтыя фактары былі далёка не раўназначнымі па ступені свайго ўплыву, мелі не аднолькавую вагу ў розны час у розных рэгіёнах дзяржавы.

Адным з важных фактараў гаспадарчай стабільнасці і магчымасці правядзення ў краіне эканамічных рэформаў былі моц і аўтарытэт улады манарха. Неабходна адзначыць, што Жыгімонт Стары (1467–1548 гг.) і Жыгімонт Аўгуст (1520–1572 гг.) такую моц у краіне мелі. Магчыма, толькі дзякуючы аўтарытэту мужа каралева Бона Сфорца змагла правесці ў 1530–1540-я гадах значныя гаспадарчыя пераўтварэнні разам з праверкай правоў шляхты на зямлю. Ды і пры правядзенні рэформы ў дзяржаўных уладаннях у многіх выпадках становішча шляхты пагаршалася, але адкрытых пратэстаў мы не заўважаем. Зусім верагодна, што тут сказалася і асаблівасць арганізацыі палітычнага жыцця Княства ў параўнанні з Каронай. Шляхта ў ВКЛ да . не валодала такімі шырокімі правамі, як каронная, і ў меншай ступені магла ў сейме блакіраваць прапановы вялікага князя, які адкрыта ў сваёй палітыцы абапіраўся на магнатэрыю.

Сярод важнейшых унутраных перадумоў эканамічнага развіцця ВКЛ у XV–XVI стст. неабходна адзначыць заканадаўчае афармленне і ўмацаванне права ўласнасці феадальнага саслоўя на зямлю – асноўны сродак вытворчасці феадальнага грамадства, а таксама завяршэнне працэса фарміравання і заканадаўчага афармлення прыгоннага права адносна сялянства – асноўнага вытворчага класа феадальнага грамадства. У сярэдзіне XVI ст. 162 тыс. феодалаў мелі зямельную ўласнасць на тэрыторыі Беларусі, г. зн. усяго

⁷ Skarbiec diplomatów papieżskich, cesarskich, królewskich, książęcych, uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów. Zebrał i w treści opisał Ignacy Danilowicz. – T. 2. – Wilno, 1862. – S. 220.

9% ад агульнай колькасці насельніцтва (1,8 млн. чалавек). Яны складалі 46% усіх феодалаў ВКЛ (каля 350 тыс. чалавек)⁸.

Важнейшым фактарам эвалюцыі гаспадаркі ВКЛ у гэты час было таксама далейшае паглыбленне грамадскага падзелу працы і значнае развіццё на гэтай аснове таварна-грашовых адносін⁹. Вельмі выразным паказчыкам гэтага працэса стаў хуткі рост гарадоў, якія ў першую чаргу з’яўляліся цэнтрамі развіцця рамяства і гандлю, а таксама мястэчак, як аграрна-рамесніцка-гандлёвых паселішчаў. Па падліках М.Ф. Спірыдонова ў Беларусі ў канцы XVI ст. налічвалася прыблізна 30 гарадоў і 400 мястэчак, большасць з якіх атрымала статус паселішчаў гарадскога тыпу на працягу XVI ст.¹⁰. Натуральна, што працэс росту гарадоў і мястэчак спрыяў складванню і развіццю ўнутранага рынка, рост колькасці гарадскога насельніцтва суправаджаўся ростам попыту на прадукцыю сельскай гаспадаркі і промыслаў, што таксама з’яўлялася адной з важных перадумоваў і стымуляў эканамічнага развіцця краіны.

Важную ролю адыгрываў і дэмаграфічны фактар, які ў сярэднявеччы меў непастаянны характар. Высокай нараджальнасці спадарожнічаў даволі высокі ўзровень смяротнасці. Насельніцтва ВКЛ у канцы XIV ст. складала менш за 1 млн. чалавек, з іх на тэрыторыі Беларусі жылі каля 400 тыс. чал., на тэрыторыі Літвы – ад 100 да 200 тыс. чалавек. Да пачатку XVI ст. насельніцтва Беларусі, магчыма, дасягнула 700–800 тыс. чалавек¹¹. У сярэдзіне XVI ст. колькасць насельніцтва Беларусі складала каля 1 млн. 800 тыс. чалавек¹². У наступныя часы заўважаны рост насельніцтва. Рэзкае скарачэнне насельніцтва адбывалася ў выніку неўраджаяў, войнаў, а таксама эпідэміі і эпідэміяў, якія ім звычайна спадарожнічалі.

На развіццё эканомікі краіны значны ўплыў аказвалі ваенныя дзеянні, якія адбываліся як у самой дзяржаве, так і тыя, што яна вяла па-за межамі ўласнай тэрыторыі. Пад час ваенных дзеянняў замаруджваўся гандаль, прыходзіла ў заняпад сельская гаспадарка. Многія даследчыкі адзначаюць станоўчы уплыў на развіццё гандлю і земляробства ў ВКЛ “усталявання мірных літоўска-крыжацкіх адносін”¹³. Але значных узброеных канфліктаў

⁸ Гісторыя сялянства Беларусі : у 3 т. / рэдкал.: В.І. Мясешка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларус. навука, 1997–2002. – Т. 1: Гісторыя сялянства Беларусі ад старажытнасці да 1861 г. / Я. Анішчанка [і інш.]. – 1997. – С. 54.

⁹ *Спиридонов М.Ф.* Закрепощение крестьянства Беларуси. – С. 49.

¹⁰ Тамсама. – С. 50.

¹¹ *Насевич В.* Дэмаграфія, заселенасць // Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя ў двух тамах. – Т.І. – Мінск, 2005. – С. 55.

¹² Гісторыя сялянства Беларусі. – Т. 1. – С. 54.

¹³ *Lowmiański H.* Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Poznań, 1983. – S. 442.

на тэрыторыі ВКЛ у разглядаемы час адбывалася шмат. Сярод іх – унутры-палітычная барацьба паміж Свідрыгайлам і Жыгімонтам Кейстутавічам, якая перарасла ў грамадзянскую вайну 1432–1436 гг., напады крымскіх татараў, якія з 1475 па 1506 г. адбываліся амаль штогод. Акрамя таго, перад дзяржавай стаяла задача неабходнасці павышэння даходаў скарба, у першую чаргу таму, што распачаўся цэлы этап войнаў з суседнім Маскоўскім княствам (1492–1494, 1500–1503, 1507–1508, 1512–1522, 1534–1537, 1558–1583 гг.), якія патрабавалі значных грашовых сродкаў¹⁴.

Але важнейшай перадумовай перабудовы эканомікі ВКЛ у канцы XV – першай палове XVI ст. стала паступовае ўсталяванне фальварачна-паншчыннай сістэмы. Гэта ў тых часы была не рэгрэсіўная з’ява, аб чым сведчыць аналіз рэальных спраў у эканоміцы ВКЛ. У выніку правядзення аграрнай рэформы эканоміка Вялікага Княства Літоўскага паступова ўцягвалася ў кругазварот заходнееўрапейскага тавараабмена, развіваўся ўнутраны рынак, што, у сваю чаргу, аказвала ўплыў на характар гаспадарчага ўкладу. Натуральна, што былі і мінусы ад вельмі значнага вывазу прадукцыі за мяжу. Па-першае, гэта некалькі тармазіла развіццё ўнутранага рынку (гэтага, праўда, нельга сказаць пра рэгіёны, дзе ў сялянскіх павіннасцях пераважала грашовая рэнта). Па-другое, землеўласнікі ў большасці выпадкаў не ўкладвалі заробленыя за продаж зерня грошы ў развіццё гаспадаркі, а трацілі іх на набыццё тавараў раскошы (упрыгожанні, адзенне, тканіны, экзатычная садавіна, вострыя прыправы, віно і г.д.). Адпаведна падобная прадукцыя не куплялася на ўнутраным рынку, што не спрыяла развіццю рамяства і гандлю ў краіне.

Увогуле паншчына і панскі засевак не былі ў разглядаемы перыяд чымсьці абсалютна новым ці неведаным для жыхарства Княства. У літаратуры адзначаецца, што ў агульнай форме работы у панскай гаспадарцы упамінаюцца ўжо ў прывілеі 1387 г., які вялікі князь Ягайла выдаў Віленскаму каталіцкаму біскупству¹⁵. Ужо ў другой палове XV ст. у некаторых дзяржаўных, прыватных і царкоўных маёнтках Беларусі існавалі так званыя двары – правобразы будучых фальваркаў. Але гэтыя двары яшчэ не былі арыентаваныя на вытворчасць збожжа ці іншай сельскагаспадарчай прадукцыі для яе рэалізацыі за межамі феадальнага маёнтка. Галоўнай мэтай гэтых “двароў” было забеспячэнне ўласнай сельскагаспадарчай прадукцыяй ці вытворчасць яе для “пракорму” вялікакняжацкай адміністрацыі, якая пражывала ў гаспадарскіх дварах. Асноўнай павіннасцю насельніцтва тут была паншчына – служба цялая. У некаторых з такіх двароў ужо выраблялася ў

¹⁴ Пичета В.И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. – М., 1958. – С. 19.

¹⁵ Гісторыя сялянства Беларусі. – Т. 1. – С. 72.

тым ліку і нейкая частка сельскагаспадарчай прадукцыі, што была прызначана на продаж. Так, на думку Е. Ахманьскага на Кобрыншчыне працэс пераўтварэння даўніх двароў у арыентаваныя на збыт фальваркі адбыўся яшчэ ў першай чвэрці XVI ст.¹⁶. На працягу XV ст. спарадычна з’яўляліся фальваркі, а з пачатку XVI ст. сталі ўсё больш набываць вядучае значэнне двары з панскім заворваннем.

Двары з фальваркамі ў другой палове XV – пачатку XVI ст. сустракаліся па ўсёй тэрыторыі Беларусі: у маёнтку Менедыктаўскім на Наваградчыне ў 1450 г., у маёнтку Відзы ў 1481 г., у Панямуне ў 1485 г., у маёнтках Івань, Пагост, Альговічы на Случчыне, у маёнтках Байлаўцы, Сыравацічы, Старыша, Шымановічы, Скеп’ева, Колкі і Старое Сяло на Капыльшчыне, ва ўладаннях Нясвіж, Тучын, Холхла Менскага павета ў 1499 г., у маёнтках Гродзенскага павета Дубна ў 1503 г., Азеры і Крынкі ў 1518 г., у маёнтках Віцебскага павета Любашкавічы, Лемніца, Мажаіхна ў 1503 г., Ласосіна Слонімскага павета ў 1505 г., Бельчыцы Полацкага павета ў 1507 г., Вежкі ў 1513 г., Цетра ў 1517 г. Наваградскага павета, Камень у 1519 г., Чаравацічы, Гарадзец, Грушавая ў 1526 г. Кобрынскага староства і інш.¹⁷. Прыведзеныя сведчання дазваляюць пагадзіцца з меркаваннем, што ў большасці сваёй двары-фальваркі, арыентаваныя на вытворчасць таварнай сельскагаспадарчай прадукцыі, размяшчаліся ў асноўным у басейнах сплаўных рэк Заходняга Буга, Нёмана і Заходняй Дзвіны¹⁸.

Разам з тым выразна відаць, што асноўнай прычынай пераварота ў аграрных адносінах, пераарыентацыі ад грашовай рэнты і даніны да паншчыны, быў не проста рост попыту на хлеб, а развіццё хлебнага экспарта. Г. Лаўмяньскі адзначае, што фальваркавая гаспадарка ўжо ў першай палове XVI ст. развівалася ва ўсёй заходняй і паўночнай частках ВКЛ, за выключэннем Падняпроўя, дзе збыт прадуктаў за мяжу быў цяжэйшым і дзе даўжэй захаваліся даўнія формы гаспадарання¹⁹. Ён жа прыводзіў прыклад з інвентара радзівілаўскіх уладанняў за 1520 г., у адпаведнасці з якім на 650 “цяглых” сялян прыпадала найменей 2700 гектараў фальваркавага ворыва – лічба значна вышэйшая, чым суадносіны паміж панскім і сялянскім

¹⁶ *Ochmański J.* Gospodarka folwarczna w dobrach hospodarskich na Kobyńszczyźnie. *Studia z dziejów folwarku na Białorusi – koniec XV – początek XVII wieku // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* – Rok VI. – Warszawa, 1958. – Nr. 3. – S. 371.

¹⁷ *Голубеў В.Ф.* Сялянскае землеўладанне і землекарыстанне на Беларусі: XVI–XVIII ст. – Мінск, 1992. – С. 38.

¹⁸ *Спирidonов М.Ф.* Закрепощение крестьянства Белоруссии : автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02; Ин-т ист. АН БССР. – Минск, 1981. – С. 11.

¹⁹ *Łowmiański H.* *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego.* – Poznań, 1983. – S. 442.

заворваннем, прадугледжаныя ва “Уставе на валокі”²⁰. Разам з тым відавочна, што ў канцы XV – пачатку XVI ст. увядзенне паншчыны і стварэнне двароў-фальваркаў было характэрным не толькі для заходняга, але ў пэўнай ступені і для цэнтральнага і паўночна-заходняга рэгіёнаў. Фальваркі, праўда, з не вельмі значным панскім заворваннем сустракаліся ў гэты час нават на ўсходзе Беларусі. Прыкметна таксама тое, што маёнткі з агульнай назвай “фальварак” ці “двор” у бліжнім да фальварка разуменні (панская гаспадарка, заснаваная на працы прыгонных сялян) сустракаюцца ў розных відах феадальнага землеўладання, хаця выразна вылучаецца перавага такіх гаспадарак у дзяржаўных ці вялікакняжацкіх уладаннях.

Адзначым, што ў Вялікім Княстве Літоўскім, як і ў Кароне, у тыя часы фальваркі дамінавалі не ў колькасным сэнсе – сялянскіх гаспадарак было значна больш, ды і плошча ворыўнай зямлі, якую яны займалі, пераважала над фальваркавым заворваннем. Перавага была ў сэнсе якасным – менавіта фальваркі вызначалі характар і структуру тагачаснага земляробства²¹.

Разглядаючы прычыны ўзнікнення і даволі хуткага развіцця фальварачнай сістэмы гаспадарання ў Беларусі канца XV–XVI ст., акрамя вышэйназваных можна спаслацца і на агульнапрынятае (хаця пэўным чынам і спрэчнае) меркаванне аб невыгаднасці для феадалаў захавання ў гэты перыяд грашовай рэнты ў сувязі з пастаянным падзеннем яе рэальнага напаўнення.

Гісторыкамі таксама выказваецца думка аб тым, што феадаламі не была зроблена стаўка на рэзкае павелічэнне грашовай рэнты таму, што сялянства не было належным чынам звязана з рынкам і не заўсёды мела дастатковыя сродкі для выплаты чынша. Разам з тым, землеўласнікі ў большасці выпадкаў адмовіліся і ад шляху павялічанага збору натуральных данін на карысць паншчыны і фальварка.

Аграрная рэформа, праведзеная паводле нормаў “Уставы на валокі” ад 1 красавіка 1557 г. у дзяржаўных уладаннях дала пачатак перабудове сельскай гаспадаркі ВКЛ. Як сведчаць дакументы, эканамічнае развіццё многіх прыватных маёнткаў у XVI ст. ішло пад уплывам сацыяльна-эканамічных пераўтварэнняў, якія адбываліся ў дзяржаўных уладаннях. Тым больш гэта адносіцца да маёнткаў магнатаў, уласнікі якіх як дзяржаўныя чыноўнікі часта займаліся правядзеннем гаспадарчых пераўтварэнняў у дзяржаўнай вёсцы і лепшае з убачанага імкнуліся прымяняць у сваіх маёнтках. Так, некаторыя магнаты, у прыватнасці Радзівілы, мелі ў трыманні за службу значныя дзяржаўныя маёнткі. Яны добра ведалі існуючы парадак адміністрацыйна-тэрытарыяльнай і гаспадарчай арганізацыі ў дзяржаўных уладаннях

²⁰ Тамсама. – S. 440.

²¹ *Wyczański A.* Polska w Europie XVI stulecia. – Poznań, 1999. – S. 25.

і часта ўводзілі такія ж ці падобны парадак у сваіх маёнтках. У якасці пацвярджэння можна назваць “Рээстр памеры валок Івейскага маёнтка вяльможнай пані Ганны Радзівілаўны”²² 1561 г. і “Рээстр” правядзення валочнай памеры 1575 г. ва ўладанні Крыштафа Радзівіла Лебедзева Ашмянскага павета²³. Разам з тым, прыватныя ўласнікі ў сваіх маёнтках не поўнаасцю паўтаралі палітыку дзяржавы, а зыходзілі з ўласных патрэбаў.

Неабходна таксама ўлічваць, што накірунак на развіццё фальварачна-паншчыннай сістэмы быў не адзіным, а можа не заўжды і галоўным у эканоміцы краіны. Разам з усталяваннем фальваркаў сялянства, размешчанае на недастаткова ўрадлівых землях у дзяржаўных і некаторых прыватных уладаннях, пераводзілася ў масавым парадку на чынш, што вяло да хуткага пашырэння ўнутранага рынку і ўцягвання сельскага насельніцтва ў таварна-грашовыя адносіны.

На гаспадарчае развіццё, як ужо адзначалася, значна ўплывалі геаграфічныя і палітычныя фактары. У XVI ст. гэта было асабліва заўважна на ўсходзе Беларусі. Так, архіўныя дакументы яскрава сведчаць аб тым, што на палітычнае і сацыяльна-эканамічнае становішча ўсходніх зямель Беларусі ў часы ВКЛ карэнным чынам уплывала іх пагранічнае становішча з Маскоўскай дзяржавай. У той час, калі на астатняй тэрыторыі ВКЛ улады спрабавалі правесці рэформы ў гаспадарчай і сацыяльнай сферы, на ўсходзе і прылягаючых тэрыторыях яны прымалі больш кансерватыўныя меры, улічваючы як мясцовыя традыцыі, так і дзяржаўныя патрэбы. Такая тэндэнцыя асабліва праявілася ў 20–50-я гады XVI ст., калі ў першую чаргу ў дзяржаўных уладаннях усходу Беларусі не была праведзена аднастайная з іншымі рэгіёнамі ВКЛ рэарганізацыя эканамічнага і сацыяльнага жыцця насельніцтва, распачатая на захадзе і ў цэнтры краіны адначасова з валочнай памерай. У гаспадарскіх уладаннях усходу Беларусі ў 1560–1561 гг. была праведзена палавінчатая рэформа – “параўнанне грунтаў і платаў”. На ўсходзе толькі ў дзяржаўных гарадах землі былі перамераны на валокі і ўстаноўлены выплаты з іх у адпаведнасці з “Уставай на валокі”. У сельскіх Падняпроўскіх і часткова ў Падзвінскіх валасцях было зроблена, і то далёка не ўсюды, прыблізнае “параўнанне грунтаў” праз увядзенне ці замацаванне там у якасці зямельнага надзелу і адзінкі падаткавага і павіннаснага абкладання службы, якая была прыблізна роўная валоцы²⁴. Да таго ж, нават

²² *Копыцкий З.Ю.* Новые документы об аграрном строе Белоруссии в XVI – первой половине XVII века // Советское славяноведение. – 1980. – № 1. – С. 63.

²³ *Materyjały do dziejów rolnictwa w Polsce w XVI i XVII wieku poprzedzone wiadomością o życiu i pismach Jana Ostroroga wojewody Poznańskiego.* Zebrał i opracował Wł. Chomętowski. – Warszawa: W drukarni Emala Skińskiego, 1876. – S. 139.

²⁴ *Голубеў В.Ф.* Сялянскае землеўладанне і землекарыстанне на Беларусі: XVI–XVIII стст. – С. 53–55.

службы былі ўведзены не ва ўсіх дзяржаўных уладаннях Падзвіння і Падняпроўя. Хутчэй за ўсё, на такую сацыяльна-эканамічную палітыку ўлады ВКЛ аказалі ўплыў войны з Маскоўскай дзяржавай, асноўнай арэнай ваенных дзеянняў якіх ад канца XV па канец XVI ст. стала Паддзвінне і часткова Падняпроўе.

На высокую ўдзельную вагу даніны і грашовых выплат у структуры сялянскіх павіннасцей, магчыма, паўплывала тое, што на ўсходзе Беларусі знаходзілася многа ўмацаваных крэпасцяў, як дзяржаўных (Азярышча, Бабруйск, Барысаў, Браслаў, Віцебск, Гомель, Дрысвяты, Крычаў, Любашаны, Магілёў, Мсціслаў, Мядзел, Орша, Полацк, Прапойск, Радамль, Рэчыца, Чачэрск і інш.), так і прыватнаўласніцкіх (Баркалабава, Бялынічы, Быхаў, Галоўчын, Горы, Друцк, Дуброўна, Копысь, Круглае, Смальяны, Цяцерын, Шклоў, Усвяты і інш.). Гарнізоны, якія ў іх размяшчаліся, неабходна было забяспечыць правіянтам, фуражом, грашыма і да т.п. У такіх абставінах падаткі натуральнымі прадуктамі і грашыма былі найбольш эканамічна абгрунтаванымі і выгаднымі, таму што дазвалялі на месцы, без затрымкі забяспечваць войска і праводзіць аплату службы жаўнераў.

Такім чынам, эканоміка ВКЛ у разглядаемы перыяд развівалася ў накірунку агульнаеўрапейскіх працэсаў, што знайшло сваё адлюстраванне ў гаспадарчым уздыме, але з улікам тэндэнцыі да замацавання фальварачна-паншчыннай сістэмы ў цэнтральнай і усходняй частках Еўропы і перавагі тут аграрнага сектара над прамысловым і гандлёвым. Адной з самых важных перадумоваў гаспадарчага развіцця ВКЛ было афармленне тут у разглядаемы час фальварачна-паншчыннай сістэмы гаспадарання і правядзенне аграрнай рэформы. Гэта з'явілася і адной з галоўных асаблівасцяў эканамічнага развіцця ВКЛ у разглядаемы час. Феадальная дзяржава і многія прадстаўнікі магнатэрыі разумна выкарысталі еўрапейскую збожжавую і сыравінную кан'юнктуру, што станоўча адбілася на эканамічным становішчы краіны.

Адзначым, што адной з важных умоў развіцця эканомікі ВКЛ стала пэўнае ўмацаванне сялянскай гаспадаркі. Там, дзе была праведзена аграрная рэформа, стварылася магчымасць для кожнай сялянскай гаспадаркі ўзяць пэўны зямельны надзел і выконваць за карыстанне ім зараней і дакладна вызначаныя павіннасці. Заўважна і падтрымка землеўласнікам селяніна – добра працаваць на паншчыне мог толькі дастаткова заможны гаспадар. Уведзеная фальварачна-паншчынная сістэма гаспадарання з яе ўлікам і рэгламентацыяй, на наш погляд, не толькі не тармазіла развіццё гаспадаркі селяніна, а нават стымулявала яе развіццё. Вядомы шматлікія факты продажу сялянамі зерня як на мясцовых рынках, так і прыезджым гандлярам. Паказальна, што сялянскае збожжа прадавалася не толькі ў “чыншавых” вёсках, але і там, дзе існавала паншчына. На жаль, вядомыя нам крыніцы не

даюць магчымасці параўнаць ураджайнасць на фальваркавых і сялянскіх палетках, але можна з вялікай доляй верагоднасці выказаць меркаванне, што ўласнае поле сяляне апрацоўвалі больш дбайна, чым панскае, вышэйшай магла быць і эфектыўнасць.

Сярод перадумоў гаспадарчага развіцця ВКЛ можна было б назваць вопыт, які быў накоплены ў суседняй Кароне, у прыватнасці, на Падляшшы, і які быў скарыстаны пры рэфармаванні аграрнага сектара Княства. Да перадумоў можна аднесці і гаспадарчыя традыцыі, якія існавалі ў розных рэгіёнах і пазней былі ўлічаны ўладамі. Важнай перадумовай сацыяльна-эканамічнага рэфармавання краіны, што прынесла такія станоўчыя вынікі ў развіцці гаспадаркі ВКЛ у XVI ст., была гатоўнасць палітычнай і гаспадарчай эліты дзяржавы да пераўтварэнняў і актыўных дзеянняў. Паўплывалі на развіццё гаспадаркі ВКЛ і з'яўленне перспектывы не толькі для магнатэрыі, але і для сярэдняй і дробнай шляхты ВКЛ значна палепшыць сваё гаспадарчае становішча ў новых умовах, праз працу на зямлі, а не праз удзел у ваенных дзеяннях. Як пісаў Г. Лаўмяньскі, гэта прывяло да таго, “што баярын-рыцар перакаваў меч на лемех, ператварыўшыся ў зямляніна, для якога вайсковая служба была цяжарам, а вайна – няшчасцем”²⁵.

Такім чынам, асноўны ўплыў на характар гаспадарчага развіцця ВКЛ у канцы XVI–XVII ст. аказвалі эканамічныя чыннікі, як знешнія, так і ўнутраныя. Натуральна, што яны знаходзілі сваё адлюстраванне ў палітычных рашэннях, якія былі канчаткова сфармуляваны і аформлены ў агульнадзяржаўным маштабе ў Статутах ВКЛ 1529, 1566 і 1588 гг., а таксама ва “Уставе на валокі” 1557 г.

Бона Сфорца і Жыгімонт Аўгуст – ініцыятары і арганізатары Вялікай аграрнай рэформы ў ВКЛ. У беларускай гістарыяграфіі амаль не звяртаюць увагі на той факт, што эканамічныя пераўтварэнні ў сельскай гаспадарцы, як і сам пачатак валочнай памеры, у многім залежалі як ад палітычнага фактара (імкненне да пераразмеркавання зямельнай уласнасці ў Кароне і ВКЛ), так і асоб, якія сталі ініцыятарамі і арганізатарамі рэформы ў аграрным сектары эканомікі. Гэтымі асобамі былі каралева і вялікая княгіня Бона Сфорца (1494–1557 гг.) і яе сын, з 1529 г. кароль польскі і вялікі князь літоўскі, Жыгімонт Аўгуст. Асабістая ініцыятыва гэтых людзей з манаршай сям’і радыкальна змяніла эканамічную сітуацыю ў ВКЛ і яшчэ на працягу як мінімум двух стагоддзяў уплывала на выбар шляхоў гаспадарчага развіцця рэгіёна.

Другім вельмі важным момантам з’яўляецца тое, што і Жыгімонт Аўгуст і яго маці на першы план ставілі простую задачу павышэння грашовых

²⁵ *Lowmiański H. Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Poznań, 1983. – S. 424.*

прыбыткаў. Вырашалася гэтая задача як праз пашырэнне колькасці ўласных зямельных уладанняў, так і праз продаж зерня за мяжу, а таксама праз перавод сялянства на грашовую рэнту.

Бона Сфорца, з 1518 г. жонка караля польскага і вялікага князя літоўскага Жыгімонта Старога (1467–1548 гг.) паходзіла з Італіі і была значна, на 27 гадоў, маладзейшай ад мужа. Можна меркаваць, што менавіта маладосць, а таксама тое, што яна была італьянкай, выхаванай на перакананасці ў тым, што з дапамогай грошай можна вырашыць любое пытанне, а таксама выхаванне ў звычцы, што ва ўсім павінен быць парадак, паўплывала на тое, што ў Кароне і Княстве быў праведзены шэраг рэформ і новаўвядзенняў. Гэтыя рэформы, накіраваныя ў першую чаргу на ўпарадкаванне карыстання дзяржаўнымі землямі шляхтай і ўвядзенне аднастайнасці ў справе вызначэння памераў зямельных надзелаў сялян і ўсталявання з іх прапарцыянальных павіннасцей і падаткаў, не толькі эканамічна ўмацавалі дынастыю Ягелонаў, але і вывелі ВКЛ у шэраг найбольш дынамічна развіваючыхся краін Еўропы.

Якраз гэты час, XVI стагоддзе, у гісторыі Беларусі і Вялікага Княства Літоўскага атрымаў назву Залатога веку і быў найперш азначаны эканамічным росквітам дзяржавы. Звязаны гэты росквіт быў у першую чаргу з правядзеннем Вялікай аграрнай рэформы XVI ст., ці “Валочнай памеры”.

Бона Сфорца, якая імкнулася займацца амаль усімі пытаннямі ў дзяржаве, распрацавала план умацнення эканамічнай незалежнасці сям’і Ягелонаў ад шляхты, з надзеяй у перспектыве адмовіцца ад практыкі выбарнасці караля. У аснове гэтага плана была ідэя ўтварэння шырокага комплекса зямельнай уласнасці ў Кароне і ВКЛ, які б належаў роду Ягелонаў, а то і ёй асабіста. Менавіта гэтая ўласнасць магла стаць базай для ўмацавання сілы манарха і пашырэння мажлівасцей яго дзеянняў у любым накірунку.

Ва ўсіх гаспадарчых мерапрыемствах Боны Сфорца было выразна відаць мэту набыцця напачатку эканамічнай, а потым і палітычнай незалежнасці кіраўніка як ад магнатэрыі, так і ўвогуле ад шляхты. Першым вынікам рэалізацыі гэтай мэты можна лічыць абяцанне депутатаў сейма ВКЛ 1522 г. Жыгімонт Старому, што пасля яго смерці на пасаду вялікага князя абавязкова будзе абраны яго сын Жыгімонт Аўгуст. Другім, рэальна больш значным вынікам, стала абранне Жыгімонта Аўгуста ў 1529 г., пры жыцці бацькі, вялікім князем і каралём.

Эканамічная сітуацыя ў першай палове XVI ст. у ВКЛ была вельмі напружанай. Грошай у скарба амаль не было. Гаспадарскія двары прыбыткаў прыносілі мала, а грошы патрабаваліся ў асноўным на вядзенне ваенных дзеянняў з усё больш мацнеючым Вялікім Княствам Маскоўскім (не лічачы іншых разнастайных унутраных і міжнародных патрэбаў). Пастаянныя экстраардынарныя зборы, у першую чаргу серабшчына, выклікалі незада-

вальнене шляхты. Спробы павялічыць паступленні ў скарб, заснаваныя на нязменнасці асноў землекарыстання і павіннаснага і падаткавага абкладання залежнага насельніцтва поспеху не прыносілі. І таму менавіта ў гэты час “урад задумаў грандыёзную аграрную рэформу”²⁶.

Бона Сфорца “ў выніку пажалаванняў, падараванняў і купляў сканцэнтравала ў сваіх руках толькі на Беларусі наступныя воласці: Аболецкую Аршанскага павета, Азярышчанскую Віцебскага, Клецкую Новагародскага, Кобрынскую, Шарашоўскую Брэсцкага, Пінскую воласць Пінскага павета, Рагачоўскую воласць Рэчыцкага павета і інш. Яна выкупляла дзяржаўныя ўладанні, якія былі ў закладзе ў магнатаў (Гродзенскае староства). У судовым парадку вярнула ў склад гаспадарскіх (велікакняжацкіх) уладаннях многія захопленыя феадаламі дзяржаўныя землі”²⁷. Абшары яе асабістай уласнасці на тэрыторыі ВКЛ складалі некалькі соцен квадратных кіламетраў і цягнуліся на поўнач ад ракі Супрасль, паміж Гоняндзем і Гроднам аж да Коўна, і там, па абодвух берагах ракі Шэшупы да Шырвінты, сягаючы аж да Балтыкі (Паланга)²⁸.

Забраўшы сабе Гродзенскае і Ковенскае староствы, Бона Сфорца ўзяла пад свой кантроль важнейшы сплаўны шлях ВКЛ па Нёману. Вялікія ўладанні яна мела на Падляшшы (Бельск, Браньск, Сураж, Нараў, Клешчалі) і ў іншых рэгіёнах ВКЛ і Кароны²⁹.

Калі пачаліся аграрныя пераўтварэнні ва ўладаннях Боны на тэрыторыі Беларусі, тут якраз быў выкарыстаны вопыт землеўпарадкавання ва ўладаннях каралевы ў Кароне і, у прыватнасці, на Падляшшы. Першыя спробы перамеру зямлі на валокі ў яе маёнтках на тэрыторыі ВКЛ адносяцца да 1533 г.³⁰. “У шырокіх маштабах вымярэнне (“помера”) зямлі на валокі ўпершыню было праведзена ў канцы 40 – пачатку 50-х гадоў XVI ст. ва ўладаннях каралевы Боны Гарадзец (Давыд-Гарадок), Пінск, Клецк, Кобрын, а таксама ў Гродзенскім і Брэсцкім староствах”³¹. Тут зямля была перамерана на стандартную адзінку – валокі (21,36 га), упарадкавана павіннаснае і падаткавае абкладанне сялянства, якое наўпрост залежала ад колькасці і якасці зямлі, якая была ў распараджэнні сялянскай сям’і.

²⁶ Пичета В.И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. – Москва, 1958. – С. 9–35.

²⁷ Спірыдонаў М.Ф. Бона Сфорца // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. – Т. 2. – Мінск, 1994. – С. 55.

²⁸ Bogucka M. Bona Sforca. – Warszawa, 1989. – S. 226.

²⁹ Тамсама. – S. 226

³⁰ Тамсама. – S. 230.

³¹ Гісторыя сялянства Беларусі. – Т. I. – С. 77.

Рэформа, якую пачала Бона Сфорца, сапраўды была Вялікай, бо ахапіла амаль усе бакі сацыяльна-эканамічнага жыцця. Перамер зямлі адбываўся не толькі на вёсцы, але і ў гарадах. Гарады, якія не мелі магдэбургскага права і да гэтага часу адбывалі павіннасці супольна з воласцю, атрымалі адміністрацыйную незалежнасць і самакіраванне, шмат увагі надавалася развіццю ў гарадах рамяства і гандлю. У ходзе памеры адбывалася і праверка правоў на валоданне зямлёй у шляхты. Разам з тым, неабходна яшчэ раз падкрэсліць, што ў аснове ўсіх мерапрыемстваў ляжала менавіта аграрная рэформа. Гэта і зразумела, таму што пры феадалізме сельская гаспадарка складала аснову эканомікі.

Як адзначаюць даследчыкі, даходы вялікакняжацкага скарба з рэфармаваных уладанняў каралевы Боны ў ВКЛ выраслі. У некаторых валасцях гэта быў рост у два, а то і ў чатыры разы³². У выніку рэфармай зацікавіўся вялікі князь Жыгімонт Аўгуст.

Калі перад Бонай стаяла задача перамераць зямлю ў сваіх уладаннях і прызначыць з яе дакладныя і аднастайныя павіннасці, то планы Жыгімонта Аўгуста былі больш абсяжнымі. Галоўнай мэтай рэформы, якая праводзілася ў гаспадарскіх уладаннях, было павелічэнне дзяржаўных даходаў, і дасягнуць гэтага планавалася наступнымі мерапрыемствамі. Па-першае, зыходзячы з вопыту гаспадарчых пераўтварэнняў Боны Сфорца, у дзяржаўных уладаннях праводзіўся дакладны ўлік сялянскай зямлі і ўсталёўвалася сістэма павіннаснага абкладання сялянства прапарцыянальна колькасці і якасці зямлі. Па-другое, у прыдатных месцах ствараліся і пашыраліся фальваркі, як гаспадаркі для вытворчасці збожжа на продаж. Па-трэцяе, у месцах, дзе фальваркі не ствараліся, зямля ўсё роўна перамяралася на валокі, а сяляне пераводзіліся на грашовую рэнту (чынш).

Разважаючы пра Вялікую аграрную рэформу, якая была праведзена ў ВКЛ у XVI ст., даследчыкі звычайна робяць акцэнт на словы гаспадара з “Уставы на валокі”: “Фольваркі хочем мети абы везде становены, яко наболшы быти могуть, пры каждых замках и дворех наших, окром где бы кгрунты злые и непожиточные были...”³³. Часта з гэтага сказа рабілася высьнова, што асноўным зместам аграрнай рэформы з’яўлялася ўвядзенне і замацаванне ў дзяржаве фальваркава-паншчыннай сістэмы гаспадарання. Не адмаўляючы таго, што валочная памера сапраўды стала адным з асноўных мерапрыемстваў, якія стымулявалі развіццё фальварка і паншчыны, на наш погляд, нельга сцвярджаць, што асновай аграрнай рэформы было (ці было толькі) увядзенне феадальнай гаспадаркі, заснаванай на паншчыне. Больш

³² *Vogucka M.* Bona Sforca. – S. 226.

³³ Устава на волоки и дополняющие ее документы Шестой Книги Литовских Публичных Дел Метрики Литовской // Спадчына. – 1993. – № 4. – С. 70.

таго, зробленыя намі падлікі паказваюць, што і адразу пасля правядзення аграрных мерапрыемстваў, і пазней паншчына і цяглы надзел (а, значыць, і фальварак) не занялі пераважаючага, вядучага месца ў эканоміцы дзяржавы, а сталі яшчэ адным сродкам, побач з чыншам і данінай, павелічэння прыбыткаў феадальных уласнікаў (дзяржавы, прыватных і духоўных феадалаў)³⁴.

“Устава на валокі” 1557 г. – найбольш вядомы дакумент аграрнай рэформы XVI ст., ад якога ўтварылася і яе назва “Валочная памера”. Але гэты дакумент быў прыняты, калі рэформа прайшла ўжо свой першы этап, з пэўнымі памылкамі, недакладнасцямі і, магчыма, злоўжываннямі. І вось менавіта для праверкі таго, як была праведзена першапачаткова рэформа і для выпраўлення выяўленых недахопаў і была выдадзена “Устава на валокі”. Гэта была ў першую чаргу інструкцыя як рэвізорам і мернічым, якія правяралі работу папярэднікаў і выпраўлялі іх памылкі, так і тым мернікам, якія праводзілі памеру ў нерэфармаваных уладаннях ці праводзілі памеру нанова.

Як удалося ўдакладніць, у гаспадарскіх уладаннях валочная памера распачалася ў шырокіх маштабах з . у адпаведнасці з распараджэннем Жыгімонта Аўгуста. Як сведчыць выпіска з кнігі Гродзенскага магістрата “памера гарадоў і мястэчак воласці і ўсіх двароў, якія належалі да Гродзенскага замка, як старадаўніх, так і новаствораных” будзе адбывацца “паводле Уставы Яго Каралеўскай Міласці ў Вялікім княстве Літоўскім . утворанай, праз пана Дубоўскага, спраўцу Гарадзенскага і Лаўрына Войну, двараніна Яго Каралеўскай Міласці”³⁵. Да 1557 г. на валокі былі перамераны землі амаль ва ўсіх гаспадарскіх уладаннях у Браслаўскім, Брэсцкім, Ваўкавыскім, Лідскім, Ашмянскім і Слоніўскім паветах.

На жаль, ні “Устава” 1551 г., ні інструкцыя каралеўскім мернічым, аб існаванні якой сведчаць некаторыя крыніцы, пакуль не знойдзены і аб правядзенні аграрнай рэформы ў гэты час можна меркаваць толькі па ўскосных сведчаннях. Але і “Устава” 1557 г. дае нам добрае ўяўленне аб сутнасці рэформы.

“Устава на валокі” была прынята 1 красавіка 1557 г. У гэтым жа годзе і наступным, 1558 г. у яе былі ўнесены некаторыя папраўкі, што сведчыць аб пастаянных спробах з боку ўладаў удасканаліць правядзенне рэформы. Надалей “Устава” стала інструкцыяй не толькі для рэвізораў, а і для ўпраўляючых гаспадарскімі ўладаннямі. Гэты дакумент вызначаў асноўныя мэты аграрнай рэформы, прадугледжваў шэраг тэхнічных (перамер зямлі), сацыяльных

³⁴ Голубеў В.Ф. Сялянскае землеўладанне і землекарыстанне на Беларусі: XVI–XVIII ст. – С. 153, 156, 160.

³⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD). – Archiwum Tyzenhauzów (AT). – D-1/XIV. – S. 147.

(змены ў становішчы феадальна залежнага насельніцтва, індывідуалізацыя землекарыстання), эканамічных (стварэнне новых гаспадарак, змены ў сістэме павіннаснага абкладання) і іншых новаўвядзенняў.

Паводле “Уставы” выпраўляліся недахопы і памылкі папярэдняй памеры, уводзілася аднастайнасць яе правядзення на тэрыторыі ўсяго ВКЛ. У гаспадарскіх уладаннях уся ворыўная зямля павінна была перамярацца валокамі: “а писати кгрунт, яко велики волоки вдолж и попереk на которых местцах”³⁶. Такім чынам, у якасці пазямельнай меры ўводзілася валока, якая складалася з 33-х моргаў (1558 г), яна ж становілася і стандартнай адзінкай павіннаснага абкладання сялянства.

Пры ўліку сялянскага ворыва не рабілася ніякіх выключэнняў, вымяралася ўся зямля, у тым ліку купленая, а таксама зямля, якая знаходзілася ў заставе, па прынцыпу “кметь и вся его маетность наша ест”³⁷. Селянін губляў усялякія правы на свой зямельны ўчастак і мог атрымаць толькі нанова вымераную валоку (валокі) ці яе частку.

Пад час правядзення памеры і раздачы валок сялянам з кожнай валокі вызначаліся дакладныя павіннасці ў залежнасці ад якасці глебы (добрая, сярэдняя, дрэнная і вельмі дрэнная). Асаблівых абмежаванняў і строгай рэгламентацыі ў надзяленні сялян зямлей не было. Землеўласнік ніколі не настойваў, каб сялянская гаспадарка ўзяла менавіта валоку зямлі. Як паказваюць крыніцы, цэлая валока не была абавязковым і нязменным зямельным надзелам, які павінен быў узяць селянін, а толькі стандартным, дакладна вымераным участкам зямлі, эталонам для прызначэння павіннасцей. Селянін мог узяць валоку ці яе частку. Калі ён мог апрацаваць надзел большы за адну валоку і адбыць з яго павіннасці і выплаціць падаткі і чынш, ніхто не прырэчыў таму, каб сялянская гаспадарка брала надзел большы за валоку.

Адначасова перад рэвізорамі і мернікамі ставілася задача пашырэння ранейшых і стварэння новых фальваркаў, як гаспадарак па вытворчасці таварнага збожжа, заснаваных на працы прыгонных сялян. Фальваркі ствараліся ў мясцовасцях з урадлівай глебай і зручных для вывазу збожжа за мяжу. Суадносіны велічыні фальварачнага і сялянскага ворыва складалі адпаведна “Уставы на валокі” прапорцыю 1:7, г. зн. на апрацоўку адной фальварачнай валокі адводзілася сем сялянскіх валок. Кожная сялянская сям’я атрымлівала ў якасці зямельнага надзелу валоку ці яе частку, з якой выконвала дакладна ўстаноўленыя павіннасці. Валочныя надзелы ў залежнасці ад павіннасцей сялян, пасаджаных на іх, дзяліліся на “цяплыя” і “асадныя” (чыншавыя).

³⁶ Устава на волоки и дополняющие ее документы Шестой Книги Литовских Публичных Дел Метрики Литовской // Спадчына. – 1993. – № 4. – С. 74.

³⁷ Тамсама.

Цяглыя сяляне былі абавязаны адбываць з валокі паншчыну два дні на тыдзень (98 дзён у год) і выходзіць на дадатковыя работы – гвалты, талокі. Акрамя таго, яны павінны былі плаціць чынш у памеры 6 грошаў з валокі вельмі дрэннай зямлі, 8 – з дрэннай, 12 – з сярэдняй і 21 грош з валокі добра зямлі.

Асадныя сяляне павінны былі плаціць з кожнай валокі па 30 грошаў “асады”, адбываць на год 12 талок ці плаціць за іх 12 грошаў, а за гвалты даваць бочку жыта ці 10 грошаў.

Былі яшчэ дадатковыя павіннасці, аднолькавыя як з цяглых, так і з асадных валок: дзякла аўсом, сенам, гусямі, курамі, яйкамі і інш. Звыш названага, сельскае насельніцтва было абавязана хадзіць на варту, “даваць падводы” (перавозіць неабходныя для фальварка грузы), рамантаваць грэблі і масты і г.д.

Былая чэлядзь нявольная ператваралася ў агароднікаў, якія атрымлівалі па тры моргі зямлі. Яны былі абавязаны выконваць паншчыну адзін дзень на тыдзень. Жанчыны хадзілі летам 6 дзён на талокі ў асноўным на праполку агародаў.

Сяляне-слугі і вясковая адміністрацыя атрымлівалі па 2 валокі, а рамеснікі, якія таксама адносіліся да катэгорыі сялян-слуг, – па адной. Звычайна гэтыя валокі былі вольнымі ад паншчыны.

Рэвізія пачатковай памеры на падставе “Уставы на валокі” была скончана ў 1568 г. На тэрыторыі Беларусі да гэтага часу памера ахапіла ўсе гаспадарскія ўладанні, якія знаходзіліся ў Ашмянскім, Брэсцкім, Браслаўскім, Ваўкавыскім, Віленскім, Гродзенскім, Лідскім, Менскім, Наваградскім, Пінскім і Слоніўскім паветах.

Аграрная рэформа ў Беларусі мела, аднак, асаблівасці ў асобных рэгіёнах. Так, на усходзе ў першую чаргу з прычыны Лівонскай вайны (1558–1583 гг.) нават у гаспадарскіх Падняпроўскіх валасцях валочная памера ў сярэдзіне XVI ст. у поўным аб’ёме праведзена не была, а ў Паддзвінні нават не пачыналася. У дачыненні да ўсходніх (“рускіх”) валасцей краіны вялікі князь выказаўся пра тое, каб у іх усё заставалася па-старому “да іншай навукі і пастанаўлення нашага”³⁸.

Але спроба распачаць аграрныя пераўтварэнні ў гаспадарскіх уладаннях усходу Беларусі адбылася значна раней. Ужо ў 1560–1561 гг. у гаспадарскіх уладаннях, размешчаных тут была праведзена палавінчатая рэформа “параўнанне грунтаў і платаў”. На жаль, дакументы, якія вызначалі мэты і рэгламентавалі характар аграрных пераўтварэнняў на ўсходзе Беларусі (як гэта зрабіла “Устава на валокі” для цэнтра і захаду), не захаваліся. Меркаваць абходзе аграрных мерапрыемстваў тут можна ў асноўным па інвентарных

³⁸ Русская историческая библиотека. – Т. 30. – Юрьев, 1914. – С. 584.

вопісах тых маёнткаў, дзе рэформа была праведзена. Добра вядома, што да 1561 г. закончылася “рэвізія” Бабруйскага, Гомельскага, Крычаўскага, Рэчыцкага, Прапойскага старостваў, Свіслацкай, Магілёўскай, Аршанскай, Дубровенскай валасцей і некаторых іншых уладанняў. Былі праведзены рэвізіі Дзісенскага (1579 г.) і Полацкага (1580 г.) замкаў з валасцямі³⁹.

Асноўнай мэтай рэформы на ўсходзе Беларусі таксама было павелічэнне даходнасці гаспадарскіх уладанняў. У гарадах землі былі перамераны на валокі і ўстаноўлены выплаты з іх у адпаведнасці з “Уставай на валокі”. У сельскіх валасцях было зроблена прыблізнае “параўнанне грунтаў” і прызначаны новыя выплаты і павіннасці⁴⁰. Ажыццяўлялася гэта шляхам увядзення ці замацавання “службы” – адзінкі вымярэння зямлі і абкладання павіннасцямі, якая была роўнай па плошчы 30 саянкам (бочкам высева зерневых), што адпавядала 30 моргам, ці валоцы зямлі⁴¹. Асноўнай павіннасцю са службы была грашовая рэнта, якая прызначалася ў залежнасці ад якасці глебы: з адной службы добрага грунту – 1 капа грошаў, сярэдняга – 50 грошаў, дрэннага – 40 грошаў. Дадаткова з кожнай службы збіралася па адной бочцы жыта і адной бочцы аўса, браліся поплаты за сена, мёд і інш. Такім чынам, прадпрымалася спроба пераводу былых сялян-даннікаў гаспадарскіх Падняпроўскіх валасцей у разрад сялян-чыншывікоў, асновай іх абавязкаў павінна была стаць выплата грашовай рэнты. Мы падкрэсліваем, што менавіта адбылася такая спроба, таму што з розных прычын і надалей, па меншай меры да сярэдзіны XVIII ст., у сялянскіх павіннасцях насельніцтва Падняпроўскіх валасцей даніны цесна перапляталіся з чыншам. Завяршылася аграрная рэформа на ўсходзе Беларусі ў 30-40-я гады XVII ст., хаця ў некаторых дробных уладаннях зямля не была перамерана і ў XVIII ст.

Рэалізацыя палажэнняў “Уставы” затармазіла дыферэнцыяцыю сялянства, стварыла прыкладна роўныя ўмовы сялянам для атрымання зямельнага надзела і адбывання павіннасцей з яго. Дакладна вызначаныя і зараней абвешчаныя павіннасці, дастаткова роўны павіннасны цяжар (2 дні паншчыны з валокі на тыдзень) не выклікалі значных пярэчанняў падданства. Эканамічныя ідэі, закладзеныя ва “Уставе на валокі”, спрыялі ўмацаванню эканомікі краіны ў цэлым і росту прыбыткаў класа феодалаў, а разам з тым давалі падставы для стварэння атмасферы гаспадарчай стабільнасці і вызначанасці для феадальназалежнага насельніцтва.

³⁹ Голубеў В.Ф. Сялянскае землеўладанне і землекарыстанне на Беларусі: XVI–XVIII ст. – С. 53.

⁴⁰ Пичета В.И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. – С. 243, 244.

⁴¹ Гісторыя сялянства Беларусі. – Т. I. – С. 84–85.

Такім чынам, аграрная рэформа, распачатая па ініцыятыве правячых асоб, вялікай княгіні і каралевы Боны Сфорца і яе сына Жыгімонта Аўгуста, найперш ва ўласных і дзяржаўных уладаннях, у выніку дала пачатак перабудове ўсёй сельскай гаспадаркі ВКЛ. Увядзенне валокі як аднастайнай адзінкі пазямельнай меры і абкладання павіннасцямі, дакладны і зараней вызначаны памер апошніх сведчыў пра пераход эканомікі на новы ўзровень, спрыяў гаспадарчай стабільнасці дзяржавы. Па прыкладу гаспадара многія прыватныя і духоўныя феодалы сталі праводзіць “валочную памеру” у сваіх уладаннях, прымаючы нават свае адмысловыя Уставы.

Аграрная рэформа і запрыгоньванне сялянства. Мы ўжо адзначалі, што землеўласнікі не пайшлі пры правядзенні аграрнай рэформы на значнае павялічэнне грашовай рэнты таму, што сялянства не было дастатковым чынам звязана з рынкам і не заўсёды мела дастатковыя сродкі для выплаты чынша. Разам з тым, феодалы ў большасці выпадкаў адмовіліся і ад шляху павялічанага збору натуральных данін на карысць паншчыны і фальварка.

Захаваўшы старадаўнюю сістэму збору даніны ў гаспадарскіх Падняпроўскіх і Падзвінскіх валасцях тлумачыцца, на наш погляд, не столькі эканамічнымі прычынамі, колькі агульнапалітычнай сітуацыяй – гэта былі пагранічныя з Маскоўскай дзяржавай тэрыторыі, і ўлады не хацелі выклікаць незадаволенасць у насельніцтва, што пражывала там. Людзей, якія жылі на ўскраінах дзяржавы, пакідалі звычайна на тых павіннасцях, якія склаліся там здаўна: ці то былі адпрацоўкі, ці даніна, ці грашовыя выплаты. Так, у адказ на скаргу сялян Браслаўскай воласці велікакняжацкай граматай ад 12 ліпеня 1524 г. браслаўскаму дзяржаўцу было прадпісана “нижли деи службу они здавна служат” і таму “аж бы ты их кгвалтом на пенязех не осаживал...”⁴². Цікава, што перавод сялян на грашовую рэнту ў гэтым выпадку разглядаецца як вялікая для сялян “цяжкасць”. Відаць, пры нерэгулярнай ці нефіксаванай паншчыне (“рабіць калі скажуць”, “колькі двару трэба”), якая існавала ў многіх маёнтках аж да сярэдзіны XVI ст. ці да часоў правядзення аграрнай рэформы, адработачныя павіннасці сялян, хутчэй за ўсе, былі не вельмі для іх цяжкімі. Дарэчы, падобная з’ява была характэрная і для польскай вескі XIII–XVI стст. Як сведчаць крыніцы, беларускія сяляне ў канцы XV – першай палове XVI ст. не менш актыўна пратэставалі супраць павялічэння даніны і асабліва чыншу, а таксама супраць паншчыны, калі яна з’яўлялася навізнаю ці была вялікіх памераў⁴³.

⁴² Социально-политическая борьба народных масс Белоруссии. Сб. докум. и материалов : в 3 т. / Гл. арх. упр. при СМ БССР и др.; Сост. З.Ю. Копыцкий [и др.] ; редкол.: В.И. Мелешко [и др.]. – Т. 1. – Минск : Наука и техника, 1988. – С. 27.

⁴³ Голубеў В.Ф. Сялянскае землеўладанне і землекарыстанне на Беларусі: XVI–XVIII ст. – С. 40.

Відаць, што працэс запрыгоньвання сялянства Беларусі не быў напружаным звязаны толькі са стварэннем фальваркаў і пераводзе сялян на службу цяглую. Працэс запрыгоньвання сялянства – асноўнай вытворчай сілы феадальнага грамадства быў даволі працяглым і канчаткова завяршыўся і быў юрыдычна аформлены ў ВКЛ толькі ў другой палове XVI ст.

Вядома, што першапачаткова ўсё насельніцтва краіны было свабодным. Галоўным адрозненнем паміж феадалам і простым чалавекам было тое, што першыя былі ўласнікамі асноўнага сродка вытворчасці – зямлі, а другія, каб забяспечыць сабе пражыццё, вымушаны былі працаваць на гэтай зямлі на пэўных умовах і, такім чынам, сялянства знаходзілася ў эканамічнай залежнасці ад землеўласніка. Зусім натуральна, што феадалы імкнуліся да таго, каб зрабіць сельскае насельніцтва залежным ад сябе і юрыдычна.

Гістарычныя крыніцы называюць у Беларусі з сярэдзіны XV ст. чатыры катэгорыі сялянства, якія характарызаваліся рознай ступенню іх асабістай залежнасці ад землеўладальніка. Першая – “людзі пахожыя”, альбо “вольныя” – тыя, хто меў права перахода ад аднаго феадала да другога; другая – “людзі непахожыя”, альбо “атчызныя” (“отчычы”) – людзі, якія страцілі права на выхад з маёнтка аднаго феадала і пераход ва ўладанні да другога; трэцяя – “чэлядзь нявольная” (рабы); чацьвёртая – “закупы”⁴⁴. Сама назва кожнай з гэтых катэгорый сельскага насельніцтва паказвае, якім шляхам ішло падпарадкаванне іх у асабістую залежнасць ад феадала.

З пералічанага відаць, што гэтыя катэгорыі па ступені асабістай залежнасці адносіліся толькі да двух варыянтаў: незалежных (свабодных) – “людзі пахожыя” і асабіста залежных у той ці іншай ступені ці форме – астатнія тры катэгорыі. М.Ф. Спірыдонаў у сувязі з гэтым адзначаў, што “розныя формы асабістай залежнасці названых катэгорый сялянства абазначаліся двума тэрмінамі: “воля” і “няволя”⁴⁵. Тэрмінам “воля” абазначалася наяўнасць у селяніна права на пераходы і вызначаўся юрыдычны статус “пахожых” людзей. Тэрмін жа “няволя” сведчыў аб адсутнасці такога права і вызначаў юрыдычны статус як нявольнай чэлядзі, так і “непахожых” людзей. Закупы знаходзіліся ў часовай няволі⁴⁶.

Толькі “пахожыя” людзі мелі права на выхад з маёнтка аднаго феадала і пераход у маёнтка да другога. Такіх людзей вельмі многа жыло ва ўладаннях вялікага князя. Частымі былі выпадкі, калі гаспадар рабіў зямельныя падараванні прыватным ці духоўным феадалам. Свабодныя людзі, якія сядзелі на такіх падараваных землях, мелі права пакінуць новага ўласніка і перайсці ў іншы маёнтка. У.І. Пічэта адзначаў, што паўсядзённая практыка і

⁴⁴ Спірыдонов М.Ф. Закрепощение крестьянства Беларуси (XV–XVI вв.). – С. 85.

⁴⁵ Тамсама.

⁴⁶ Нарысы гісторыі Беларусі. – Ч. I. – Мн., 1994. – С. 155.

суд прызнавалі за свабодным чалавекам права пакінуць зямлю пры перадачы гаспадарскай зямлі прыватнаму ўласніку, права заключэння дагавора аб умовах перадачы ў трыманне зямлі, права свабоднага выхаду, права ўласнасці на рухомую маёмасць і засевак, права адказваць ў судзе ў выпадку прад’яўлення іска аб незаконным утрыманні той зямлі, на якой свабодны чалавек сядзеў да выхаду і якая ніякім чынам не была яго ўласнасцю⁴⁷.

“Пахожыя” ці вольныя людзі звычайна заключалі дагавор з уласнікам зямлі аб умовах працы, пражывання і выканання павіннасцей. Землеўласнік, зацікаўлены ў прыцягненні як мага большай колькасці насельніцтва ў сваё ўладанне, часта даваў розныя палёгкі і льготы новапрышлым сялянам у параўнанні са “старажыльцамі”. Даследчыкі мяркуюць, што тэрмін “ільготнага стану” новапрышлага насельніцтва не пераважаў нормы “земскай даўнасці”, г. зн. 10 гадоў⁴⁸. Адзначым, што права “перахода” было абмежавана шэрагам умоваў і агаворак, без выканання якіх “пахожы” чалавек не меў права пакінуць маёнтак (калі ён гэта рабіў, то лічыўся збеглым). Цяжкасць выканання гэтых “нормаў і правілаў” вяла да таго, што і гэтая катэгорыя сялянства паступова губляла права выхаду. Сведчаннем гэтаму ёсць тое, што колькасць “пахожых” людзей пастаянна змяншалася.

Адным з асноўных спосабаў запрыгоньвання свабодных людзей было парушэнне імі прынцыпа “даўнасці” пражывання ў дадзеным уладанні, калі селянін “зсядзеў” лішку ў пэўнага феодала і, такім чынам, стаў ад яго асабіста залежным. Адсюль і назвы такіх сялян: “дездізныя”, “мацярыстыя”, “айчыстыя”, “звечныя”, што паказвае традыцыйнае абгрунтаванне з боку феодала сваіх правоў на вышэйназванае насельніцтва. Кожны такі запіс у дакуменце ёсць сведчанне разумення феодалам асабістай залежнасці гэтых сялян ад яго таму, што дасталіся яму ў спадчыну адпаведна ад дзёда, ад маці, ад бацькі, ці ўвогуле ўжо вельмі даўно тут пражываюць.

Акрамя таго, непахожымі людзьмі станавіліся тыя свабодныя сяляне, якія самі, а тым больш іх бацькі ці дзяды пражылі доўгі час у адным і тым жа ўладанні. Тут дзейнічаў так званы прынцып “даўнасці”. Магчыма, што да прыняцця Статута ВКЛ 1529 г. тэрмін даўнасці складаў 50 гадоў і пяцідзесяцігадовая даўнасць дзейнічала як прынцып запрыгоньвання⁴⁹. Выхад свабодных людзей з маёнтка пэўным чынам абмяжоўваўся і неабходнасцю аддавання платы за выхад (“куніца выхадная”), атрымання ў пана дазволу

⁴⁷ Пичета В.И. Юридическое положение сельского населения на частновладельческих землях ко времени издания Литовского статута. // Белоруссия и Литва XV–XVI вв. (исследования по истории социально-экономического, политического и культурного развития). – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – С. 320.

⁴⁸ Тамсама. – С. 317.

⁴⁹ Спирidonов М.Ф. Закрепощение крестьянства Беларуси (XV–XVI вв.). – С. 104.

на выхад (“чолом бити”) і атрымання выхаднога ліста⁵⁰. Тым сялянам, якія бралі ў феадала зампамажэнне зернем, цяглай ці прадукцыйнай жывёлай, трэба было вярнуць усе пазыкі, часта ў значна большых памерах.

Важным момантам у працэсе асабістага запрыгоньвання сялянства было яго юрыдычнае ці заканадаўчае афармленне. Персанальныя пагадненні паміж асобнымі вольнымі сялянамі і феадальнай адміністрацыяй не забяспечвалі стабільнасці ў развіцці феадальнага ўладання, увесь час існавала пагроза сыходу таго ці іншага “пахожлага” селяніна. Да таго ж, у краіне не існавала больш-менш аднастайнай і узгодненай практыкі “прыняцця” і “выхаду” такога сялянства і таму зусім натуральна, што сустракаліся выпадкі пераманьвання да сябе адным уласнікам сялян з маёнткаў другога ўласніка.

Першым заканадаўчым актам, які заклаў асновы юрыдычнага афармлення феадальнай залежнасці сялян, стаў прывілей вялікага князя Казіміра ад 2 мая 1447 г. У прыватнасці, у артыкуле 11 абяцалася, што ні гаспадар, ні яго намеснікі і іншыя службовыя асобы не будуць прымаць на дзяржаўныя землі прыватнаўласніцкіх сялян: “людей данных, извечных, селянитых, невольных, которое бы коли плоти были, а любо достоинства, не приемем ...”⁵¹. Адначасова гэта забаранялася рабіць і прыватным феадалам. Такім чынам, гэтай нормай быў пакладзены пачатак юрыдычнага абмежавання права пераходу сялян ад аднаго пана да другога. Але, як адзначаў У.І. Пічэта, “абмяжоўваючы права абодвух бакоў прымаць “беглых людзей”, прывілей Казіміра не ставіў і не мог ставіць якіх-небудзь перашкод землеўласнікам, калі апошнія жадалі пасяляць на сваіх землях людзей, якія не згубілі права пераходу”⁵².

Абмежаванне права пераходу сялян, упершыню прадэклараванае ў прывілеі 1447 г., было замацавана ў артыкуле 24 Судзебніка 1468 г.: “А который будеть люди выводитьи, а любо челядь невольную, а ухватять с лицом – того на шыбеницу; а изнайдесть ли ся сок, ино тому право, как у сем листу писано, по тому его судити”⁵³.

Новы этап у заканадаўчым замацаванні прыгоннага права звязаны са з’яўленнем Статутаў Вялікага Княства Літоўскага. Так, у Статуце ВКЛ 1529 г. у якасці аднаго з агульных прынцыпаў феадальнага права быў усталяваны дзесяцігадовы тэрмін “даўнасці земскай”⁵⁴. Як адзначыў М.Ф. Спірыдонаў:

⁵⁰ Тамсама. – С. 110.

⁵¹ Белоруссия в эпоху феодализма. Сборник документов и материалов : в 3 т. (БЭФ). – Минск: Изд-во АН БССР, 1959. – Т. I: С древнейших времен до середины XVII века. – С. 27.

⁵² *Пичета В. И.* Юридическое положение сельского населения на частновладельческих землях ко времени издания Литовского статута 1529 г. – С. 315–316.

⁵³ БЭФ. – Т. I. – С. 130.

⁵⁴ Статут Великого княжества Литовского 1529 г. – Минск, 1960. Раздел I. – Ст. 1–18; Раздел VII. – С. 27; Раздел X. – Ст. 1.

“Хаця ў вядомых даследчыкам спісах Статута 1529 г. і няма нормы аб ператварэнні вольных людзей у непахожых на аснове прынцыпа дзесяцігадовай даўнасці, але ў адпаведных судовых справах пазнейшага часу (да ўвядзення ў дзеянне Статута 1566 г.) маюцца дадзеныя, якія сведчаць аб тым, што даўнасць увогуле і дзесяцігадовая ў прыватнасці функцыянавала ў якасці асноўнага прынцыпу няволі непахожых людзей, якія належалі як гаспадару, так і іншым духоўным і свецкім феадалам”⁵⁵.

Як адзначаюць даследчыкі, прамых указанняў на дзесяцігадовы тэрмін даўнасці як прынцып запрыгоньвання пахожых людзей, няма і ў Статуце ВКЛ 1566 г., хаця тэрмін дзесяцігадовай даўнасці там прыпамінаецца некалькі разоў. Разам з тым крыніцы, і, у першую чаргу судовыя справы, сведчаць, што феадалы шырока выкарыстоўвалі на практыцы прынцып дзесяцігадовай даўнасці для запрыгоньвання “пахожых” людзей⁵⁶.

Поўнасю прынцып дзесяцігадовага “засядзення” быў заканадаўча зафіксаваны ў Статуце ВКЛ 1588 г. Статут утрымлівае спецыяльны артыкул “О засяданью давности чловека прихожого волного”, дзе адзначаецца, што вольны, “пахожы” чалавек, пажыўшы у каго-небудзь з князёў, паноў, шляхты “будь запоможенне от того пана взявши або не взявши, а десеть лет за тым паном заседел, таковый чловек або дети его, похочут ли проч отыйти, повинни будут откупитися з службы десетма копами грошей и то все, што будут у пана того своего запоможенне взяли, заплатити”⁵⁷. Статут 1588 г. утрымлівае яшчэ некалькі артыкулаў, у якіх распавядаецца пра феадальназалежных сялян і прынцып дзесяцігадовай даўнасці.

Падкрэслім яшчэ раз, што ў адносінах да дзяржаўных сялян з 1557 г., моманту прыняцця “Уставы на валокі” пачаў дзейнічаць (ці быў дакументальна зафіксаваны) прынцып поўнай уласнасці гаспадара і на зямлю, і на сялян, якія на ёй працавалі: “кгды ж кметь і вся его его маетность наша ест”⁵⁸.

Можна зрабіць выснову, што на працягу XV–XVI стст. на тэрыторыі Беларусі, як і ва ўсім ВКЛ адбыўся пераход ад першапачатковых вусных дамоўленасцей свабодных сялян з землеўласнікамі, якія былі заснаваныя на звычайным праве да заканадаўчага афармлення ў Статутах ВКЛ умоў пражывання, выканання павіннасцей і парадку выхада “пахожых” сялян з уладанняў аднаго феадала і пераходу да другога. Юрыдычныя дакументы былі накіраваны на замацаванне права уласніка на зямлю і феадальназалежнае

⁵⁵ Спирidonов М. Ф. Закрепощение крестьянства Беларуси (XV–XVI вв.). – С. 105.

⁵⁶ Тамсама. – С. 105–106.

⁵⁷ Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларус. савецкая энцыкл. імя Петруся Броўкі, 1989. – С. 317.

⁵⁸ БЭФ. – Т. I. – С. 224.

насельніцтва, пагаршалі свабодным сялянам умовы выхаду і пераходу, садзейнічалі хутчэйшаму заімацванню за феадальным уласнікам усё большай колькасці былога свабоднага сельскага насельніцтва. Працэс запрыгоньвання сялянства Беларусі завяршыўся ў другой палове XVI ст. і быў юрыдычна зафіксаваны ў Статуце 1557 г. Да сярэдзіны XVI ст. большасць сельскага насельніцтва Беларусі была запрыгонена. Разам з тым, невялікую колькасць свабодных, незапрыгоненых сялян можна было сустрэць і ў больш позні перыяд.

Такім чынам, асноўны ўплыў на характар гаспадарчага развіцця ВКЛ у канцы XV–XVI ст. аказвалі эканамічныя чыннікі, як знешнія, так і ўнутраныя. Разам з тым, нельга адмаўляць важнасці і значнасці “другасных” чыннікаў – палітычных, сацыяльных, ваенных, дэмаграфічных, географічных і інш., якія ў пеўныя гістарычныя моманты становіліся першаснымі. Радыкальныя змены ў эканамічным становішчы ВКЛ адбыліся пасля ажыццяўлення аграрнай рэформы XVI ст., у выніку якой адбылося пашырэнне таварна-грашовых адносін у краіне, ажыццявіўся пераход да фальваркаў, арыентаваных на вытворчасць збожжа на продаж, завяршыўся працэс запрыгоньвання сялянства.

Андрій Гурбик
Київ

ОСНОВНІ ЕТАПИ ВПРОВАДЖЕННЯ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТА БІЛОРУСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XVI ст.

У статті розглянуто основні етапи, регіональний аспект впровадження та соціально-економічні наслідки аграрної реформи на українських та білоруських землях у XVI ст. Відзначено історіографічні здобутки та неузгодженості (в тому числі й термінологічні) у дослідженні аграрної реформи на теренах Великого князівства Литовського.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, аграрна реформа, волочна поміра.

В статье рассмотрены основные этапы, региональный аспект внедрения и социально-экономические последствия аграрной реформы на украинских и белорусских землях в XVI в. Отмечены историографические достижения и несогласованности (в том числе и терминологические) в исследовании аграрной реформы на территории Великого княжества Литовского.

Ключевые слова: Великое княжество Литовское, аграрная реформа, волочная помера.

This article deals with the main stages, introducing a regional perspective and the regional dimension of agrarian reform implementation in Ukrainian and Byelorussian lands in XVI century. Noted historiographical achievements and inconsistencies (including terminology) in a study of agrarian reform in the territory of Grand Duchy of Lithuania.

Key words: Grand Duchy of , agrarian reform, volochna pomira.

Всебічне й детальне дослідження проблем, пов'язаних з підготовкою, етапами проведенням та соціально-економічними наслідками аграрної реформи на українських та білоруських землях у XVI ст., залишається актуальним науковим завданням. Важливість вивчення малодосліджених питань реформи зумовлена не тільки необхідністю подальшого уточнення її загальних оцінок, але й потребою висвітлення особливостей аграрних перетворень, у тому числі й втілення волочної поміри, в різноманітних регіонах Правобережної України та на власне білоруських і литовських

землях Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ). Зважаючи на той різномісний у термінології (що стосується аграрної тематики), який можемо спостерігати у вітчизняній історіографії останнім часом, вважаємо за доцільне використовувати традиційний для робіт литовських, білоруських та українських учених-аграріїв і загальноновживаний у сучасній фаховій літературі термін «аграрна реформа»¹. Під останнім розуміється система заходів великокнязівського уряду ВКЛ, яка включала облік та поміру землі; кадастр волочних наділів згідно з якістю ґрунту й відповідне оподаткування останніх; інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва та вдосконалення трипільної сівозміни культур; створення фільваркових господарств та забезпечення останніх трудовими ресурсами; зміну форм поземельної ренти; реформування органів місцевої адміністрації й самоврядування; перепланування просторової локації сільських поселень.

¹ Гурбик А.О. Волочна поміра в Україні XVI ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку / Матеріали IV Всеукраїнських читань. – К.; Черкаси, 1994. – С. 148–151; Голубев В.Ф. Аграрная реформа в Белоруссии в середине XVI в. // Хозяин. – 1991. – № 3. – С. 42–43; Гурбик А.О. Волочна поміра на українських землях у складі Великого князівства Литовського в XVI ст. // Укр. іст. журн. – № 4. – 1996. – С. 49–61; Гурбик А.О. Аграрна реформа в Україні XVI ст. – К., 1997. – 64 с.; Волочна поміра // Малий словник історії України. – К., 1997. – С. 97; Устава на волоки // Малий словник історії України. – С. 419; Фільварок // Малий словник історії України. – С. 422; Hurbik A. Wspólnota wiejska na Ukrainie w XVI-XVIII w. Ewolucja form społeczno-terytorialnych // Przegląd Historyczny, 1999, t. xc, z. 1. – S. 1 – 18; Hurbik A. Reforma włóczna na Ukrainie w XVI wieku // Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych. – Т. LIX. – Poznań, 1999. – S. 107-126; Аграрна реформа 16 ст. // Енциклопедія історії України. Робочий зошит. – К., 2001. – С. 67–85; Аграрна реформа 16 століття // Енциклопедія історії України (далі – ЕІУ). – Т. 1. – К., 2003. – С. 31–32; Волока // ЕІУ. – Т. 1. – С. 623; Волочна поміра // ЕІУ. – Т. 1. – С. 625-626; Гурбик А.О. Актуальні проблеми дослідження українського села в епоху середньовіччя та нового часу. – Проблеми українського середньовічного села (Матеріали “круглого столу”) // Укр. іст. журн. – 2003. – № 3. – С. 3–8; Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – Т.1. – К., 2006. – С.73–130; Голубеї В.Ф. Бона Сфорца і Жьїґмонт Аґуст – ініціатори і організатори Вялікаї аграрної реформи ў ВКЛ // Ягелони: дынастыя, эпоха, спадчына : матэр. міжнар. навук.-практ. канф. Гальшаны–Навагрудак, 8–10 верасня. / НАН Беларусі, Ін-т гісторыі ; рэдкал.: А.А. Каваленя (адказ. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларус. навука, 2007. – С. 216–231; Аграрна реформа // Україна: Хронологія розвитку. – К., 2008. – Т. 3. – С. 424–425; Гурбик А.О. Економічне життя українських земель у XIII-XVI ст. // Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох томах. – К., 2011. – Т. 1. – С. 323–372; Гурбик А.О. Аграрні відносини // Україна і Литва в XIV-XVI століттях. Політико-правові та соціально-економічні аспекти. – Луцьк, 2011. – С. 154-167; Голубев В. Аграрная реформа XVI ст. в Великом князевстве Литовском и проблема сельской общины // Україна і Велике князівство Литовське в XIV-XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі / IV Міжнародна наукова конференція (16–19 вересня 2015 р., м. Кам’янець-Подільський). – К., 2015. – С. 40–42.

Хоча, відмітимо, що в попередній історіографії також фіксується не лише вузький, але й широкий погляд на власне «волочну поміру» – тобто не тільки як на просте / механічне введення / намірювання уніфікованих волочних наділів, а й як на «комплекс аграрних заходів»². Щоправда, і в даному випадку «волочна поміра» все рівно подається як одна із кількох (хоча й досить суттєвих) складових аграрної реформи у ВКЛ. Загалом же, як свідчить узагальнений огляд фахової літератури з задекларованої проблематики, остання неодноразово потрапляла у поле зору попередніх дослідників. Аграрним перетворенням XVI ст. у Великому князівстві Литовському і Королівстві Польському – з 1569 р. Речі Посполитій більш як за півтора століття було присвячено чимало наукових праць. Проте, історіографічний аналіз окремих тематичних сюжетів свідчить і про недостатню дослідженість проблематики загалом, та про те, що наявні попередні досягнення вчених не завжди повною мірою враховуються в новітніх виданнях. Особливо останні досягнення польських, литовських та білоруських дослідників³, дотичних до розглядуваних автором питань та останні

² Улашчык М. Валочная памера // Беларуская мінуўшчына. – 1996. – № 1. – С. 49–53.

³ Szewczyk J. Włoka. Pojęcie i termin na tle innych średniowiecznych jednostek pomiaru ziemi. Inst. Geografii PAN Prace Geograficzne nr 67. – Warszawa, 1968. – S. 113; Kosman M. Rec. z: J.Szewczyk. Włoka... RDSG, 31, 1970. – S. 233–235; Kosman M. Pomiarą włoczna na Polesiu Piskim // RDSG. – T.31. – 1970. – S. 103–141; Rogalanka A. Uwagi o włóce jako mierze gruntu w Polsce średniowiecznej // Roczniki Historyczne. – 1970. – T.36. – S.97–108; Maisel W. Kaliska proporcya łokci, pretow, morgów i włoki w XVI w. // Kwartalnik HKM 18. 1969. – Nr.2. – S.259–260; Zieleniewski J. Rejestr pomiaru włócznej Keszczel z roku 1560 // Studia Podlaskie. – T.3. / Pod red. S.Alexandrowicza. – Białystok, 1991. – S.201–248; Dunin-Wąsowicz A. Metrologia historyczna o miarach agrarnych // Kwart. Hist. R.XCTV, 1986 (1987). – 423; Dunin-Wąsowicz A. Pomiaru gruntu w Koronie w XVI–XVIII wieku (Próba ustalenia wielkości ról chtëpskich na ziemiach polskich. – Instytut Historii PAN. – Warszawa, 1994. – 245 s. Gieysztorowa I. Zmiany gospodarczo-społeczne wsi mazowieckiej w XVI wieku w świetle sumariuszy poborowych // Przegląd Historyczny. – 49. – 1958. – Z. 2. – S. 237; Górski K. Przyczynek do krytyki rejestrów poborowych z XVI wieku // Studia Źródłoznawcze. – T. 1. – 1957. – S. 188–189; Filipczak-Kocur A. Skarbowość Rzeczypospolitej 1587–1648. Projekty – ustawy – realizacja, Warszawa, 2006; Szulc T. Skarbowość polska w latach 1492–1587 w historiografii // Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego. – T. 8. – Lublin–Łódź, 2003. – S. 20; Кімырка І.Ф. Дзяржаўныя ўладанні на землях Беларусі ў другой палове XVII–XVIII ст. : палітыка гаспадарчага аднаўлення і развіцця. – Гродна : ГрДУ, 2003. – С. 134–135; Guzowski P. Warunki gospodarowania chłopów w Małopolsce i na Rusi Czerwonej w pierwszej połowie XV w. w świetle dokumentów lokacyjnych // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – T. LXVI. – 2006. – Redaktorzy / Editors-in-chief Włodzimierz Mędrzecki, Jacek Kochanowicz. – Poznań-Warszawa, 2006. – S. 7–23; Boroda K. Kmieć, łan czy profit? Co było podstawą poboru łanowego w XV i XVI wieku? // Człowiek wobec miar i czasu w przeszłości / red. P. Guzowski, M. Liedke. – Kraków, 2007. – S. 162–163; Sucheni-Grabowska A. Odbudowa domeny królewskiej w Polsce 1504–1548. – Warszawa, 2007. – S. 227–229.

праці з проблем волочної поміри на українських, білоруських та литовських землях ВКЛ. Потребують уточнення термінологічні параметри проблеми, обрахунки волочних наділів та їх регіональні особливості, загальні оцінки «волочної поміри» й аграрної реформи XVI ст. на українських та білоруських землях.

Політика правителів ВКЛ в аграрній сфері. Протягом першої половини XVI ст. традиційний селянський уклад середньовічної України й Білорусі поступово зазнавав помітних змін внаслідок втілення як регіональних так і загальнодержавних реформаторських проєктів. В основі нової аграрної політики правителів Великого князівства Литовського (до складу якого входила більшість українських та білоруських земель) було прагнення швидкого примноження надходжень до державної казни за рахунок підвищення ефективності та інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. На основі ретельної перевірки великокнязівського, шляхетського та селянського землеволодіння передбачалось підвищити продуктивність фільваркових (старих і новостворених) та селянських господарств з метою посилення, перш за все, виробництва його товарної складової частки. З цією метою великокнязівська влада прагнула усунути наявні перешкоди, які зберігалися в структурі дореформеного фільваркового та селянського землеволодіння (неструктурованість, дальнотемелля (наявність нерентабельних віддалених від садиби ділянок), різна величина, розкиданість / хаотичність польових наділів тощо) та створити умови для остаточного переходу вказаних господарств до застосування досконаліших землеробських систем. Поставала потреба і в більш рівномірному, економічно вивіреному перерозподілі землі згідно трудових ресурсів та виробничих можливостей кожного окремого дворогосподарства, а також встановлення адекватних економічній спроможності останніх (однорідних у різних регіонах ВКЛ) податків і повинностей. Іншим важливим джерелом зростання надходжень у казну мали також стати лісові угіддя їх облік та ефективне використання⁴.

Апробація теоретичних підходів до аграрної реформи відбувалася поетапно й включала вироблення ряду великокнязівських юридичних актів. Перші спроби регулювання економічного життя господарських дворів відносяться до середини другого десятиліття XVI ст. Вже Устава 1514 р. передбачала збільшення прибутковості великокнязівських дворів (які являли

⁴ *Похилевич Д.Л.* Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине в XVI-XVII вв. // *Материалы по истории земледелия СССР.* – М., 1952. – С. 322–410; *Юргинис Ю.М.* Аграрная реформа и хозяйственные мероприятия литовского великокняжеского правительства // *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы.* – Рига, 1977. – С. 46.

собою цілі дворогосподарські комплекси) за рахунок створення та розширення дворової ріллі при них, яку передбачалось обробляти підданим «тяглим» людям. Інші категорії селян мали сплачувати натуральний і грошовий оброки. Вказана Устава наказувала урядникам «скільки потрібно на свій розсуд людей для оранки залишити, щоб ними вистачило обробити всі орні землі, а інших на грошових виплатах осадити»⁵. Зібраний урожай «також і жито й всіляку ярину, які коли будуть в тому дворі нашому [великокнязівському / королівському. – А. Г.] посіяні на оранці дворовій і на землях пустих», після виплат на церкву і челяді, Устава 1514 р. передбачала ділити на три частини, дві з яких ішли б в казну, а одна – наміснику⁶. Вже наступна Уставна грамота 1529 р., адресована державцям й урядникам волостей, в основному повторила (хоча детальніше і ширше) положення попередньої Устави 1514 р. про дворову оранку, також передбачала розширення ріллі за рахунок залучення до роботи дворовим реманентом челяді невольної «аби челядь невольна дворовими сохами робила, для примноження оранки і дворів наших» (артикул XXI)⁷. Більшість тяглих селян передбачалося перевести на оброк та залучати на толоки й шарварки у великокнязівських дворах-господарствах.

Наступним правовим актом реформи можна вважати Уставу 1547 р., видану старостам, державцям і урядникам замків, дворів та «держав». Цей документ вже враховував досвід реформ попередніх уставних грамот, а тому обмежив використання невольної челяді в дворовій оранці, оскільки невольні категорії сільської людності вимагали для цього чималих коштів. Акценти було зміщено в бік широкого використання «тяглих» селян, яким рекомендувалося роздавати пустки. Було також здійснено спробу реформування фіскальної системи. Зокрема, оподаткування сільських дворів передбачалося проводити згідно кількості та якості земельних наділів. В цілому Устава 1547 р. апробувала чимало оптимальних та ефективних положень, які знайшли свій розвиток в подальших правових актах⁸.

⁵ *Любавский М.К.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. М., 1894. – Приложение. – №23. – С. 19.

⁶ Там же. – С. 20–21.

⁷ Акты, относящиеся к истории Западной России (далі – Акты ЗР). – СПб., 1848. – Т. 2. – С. 159; *Бережков Н.Г.* «Устава замков, держав и дворцов» Сигизмунда-Августа, предшествовавшая «волочной уставе» // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1911. – № 5. – С. 99–105.

⁸ Литовская метрика. – Книга публичных дел. – Юрьев, 1914. – С.600–622; *Гурбик А.О.* Аграрна реформа в Україні XVI ст. – К., 1997. – С. 10–11.

Найбільш детально заходи аграрної реформи були розроблені в прийнятій 1 квітня 1557 р.* загальнодержавній «Уставі на волоки» та поправах до неї від 20 жовтня 1557 р., 20 травня, 20 червня, 20 жовтня 1558 р. Вони передбачали використання поряд з сільською челяддю й волосних селян для роботи (два дні на тиждень) у фільварках, які повсюдно мали створюватися на родючих ґрунтах. Челядь мала осаджуватися на невеликі земельні наділи-городи (згодом їх іменували городниками) з обов'язковою одноденною панщиною. Передбачалося перемірювання землі уніфікованими земельними одиницями – волоками з відповідним оподаткуванням згідно кадастру. Трипілля ставало основною системою рільництва, змінювалася просторова локація селянських поселень, регламентувалась діяльність місцевої сільської адміністрації. Структурно «Устава» 1557 р. включала 49 статей-артикулів, присвячених різноманітним аспектам аграрної реформи: діяльності великокнязівських службовців та наділенні останніх 2 волоками землі (арт. I–VI), принципам організації великокнязівських фільварків (арт. XIX–XXV) та власне процедурі проведення волочної поміри (арт. XXIX: «Про ревізорів, мірників, про поміру волочну та про осадження підданих»; арт. XXXII: «Про суміжні ліси та пущі»). Окрім того, до «Устави на волоки» були включені й інші артикули як присвячені містам, так і спрямовані на врегулювання природоохоронної діяльності, стосовно обмеження риболовлі в період літнього нересту тощо⁹. Така структурна нечіткість та різноплановість дала підстави дослідникам твердити про відсутність в «Уставі 1557 р. чітких принципів структуризації тематичних блоків, а М.Улащик, зокрема, відзначав, що в тесті документу «часом в одному й тому самому артикулі йдеться про зовсім різні речі, а у різних артикулах про одне і те ж»¹⁰.

* Текст «Устави на волоки» 1557 р. було опубліковано: Литовская метрика. Отделы первый-второй. Ч. 3: Книги публичных дел. Т. 1. / Под ред. *И.И. Ланно* // Русская историческая библиотека. – Т. 30. – Юрьев: Археографическая комиссия, 1914. – С. 539–590; Устава на Волоки и дополняющие ее документы шестой книги Литовских публичных дел Метрики Литовской. Извлечено из XXX-го тома «Русской исторической библиотеки». — Юрьев: Археографическая комиссия, 1913; «Устава на волоки» и дополняющие ее документы шестой книги публичных дел Метрики Литовской // Русская историческая библиотека. – Т. 30. – Юрьев, 1914. С. 4–47. (Вказаний документ був публікований (з певними купюрами) в кн.: Белоруссия в эпоху феодализма. – Т. 1. – С. 214–230.); Устава на валокі гаспадара караля яго міласьці ўва ўсім Вялікім Княстве Літоўскім / пад рэд. *В. Ф. Голубева* // Спадчына. 1993. – № 4. – С.65–78.

⁹ «Устава на волоки» и дополняющие ее документы шестой книги публичных дел Метрики Литовской // Русская историческая библиотека. – Т. 30. – Юрьев, 1914. – С. 4–47; Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильна, 1867. – Т. 1. – С. 18–32; Устава на валокі гаспадара караля яго міласьці ўва ўсім Вялікім Княстве Літоўскім / пад рэд. *В. Ф. Голубева* // Спадчына. 1993. – № 4. – С.65–78.

¹⁰ *Улащик М.* Валочная памера // Беларуская мінуўшчына. – 1996. – № 1. – С. 49-51.

Попри те, що основні положення аграрної реформи апробувалися правовими актами XVI ст., все ж перші практичні спроби волочного обмірювання земель на терені Великого князівства Литовського відносяться до XIV–XV ст. Відомо, що саме на волоках осідали німецькі та польські селяни, які в даний період колонізували Підляшшя. Принесена самими переселенцями така земельна міра могла бути симбіозом польського лану і хелминської волоки. Переваги стандартних земельних одиниць швидко стали очевидними, а тому великокнязівська влада й шляхта поширили волочну модель серед місцевих селян та завели в своїх помістях. На власне білоруських землях ВКЛ волоки були зафіксовані у державних володіннях / «добрах» впродовж XV ст., а в першій половині XVI ст. є фрагментарні відомості про волочні наділи, які передавалися приватними власниками й князями у церковне володіння на землях Центральної Білорусі¹¹.

Значного розмаху, починаючи із 1533 р., набула реорганізація економічного укладу та введення волок в помістях королеви Бони Сфорца (1494–1557) (Гродненщина, Пінщина, Підляшшя та ін.). Надалі, впродовж 1540-х і на початку 1550-х років волочна міра поширилася на клецькі, кобринські, городецькі, берестейські, гродненські та пинські володіння королеви Бони¹². Що в подальшому збільшило прибутковість володінь королеви у ВКЛ в 2–4 рази. З її реформаторськими кроками в 50–х роках XVI ст. пов'язують і перші відомості про волочну систему на українських землях (згодом (1563 р.), була складена люстрація належного королеві Кременецького староства). Окрім того, ще до прийняття «Уставів» 1557 р. за принципом волочної міри були реорганізовані землі в селах Руського воєводства (за винятком окремих староств), де, щоправда, замість старих дворич вводилися не волоки, а інші уніфіковані стандарти – франконські лани¹³. Крім згаданих документів, положення реформи знайшли своє відображення і в посланнях та інструкціях ревизорам, мірникам, іншим службовим особам, в тому числі і господарським лісничим, від 1576 р. А також у волочній уставі

¹¹ Улашчык М. Валочная памера // Беларуская мінуўшчына. – 1996. – № 1. – С. 49–53; Похилевич Д.Л. Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине в XVI–XVII вв. – С. 332; Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией. – Т. 36. – Вильно, 1912. – № 69. – С. 67–68; Ochmański J. Dawna Litwa. Studia historyczne. – Olsztyn, 1986. – S. 190–196.

¹² Bogucka M. Bona Sforca. – Warszawa, 1989. – S. 226–230; Гісторыя сялянства Беларусі. – Т. I. – С. 77.

¹³ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо–Западной Руси. – Вильна, 1867. – Т. 1. – С. 18–32; Похилевич Д.Л. Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине в XVI–XVII вв. // Материалы по истории земледелия СССР. – М., 1952. – С. 332–333; Dunin-Wąsowicz A. Pomiaru grunty w Koronie w XVI–XVIII wieku. – Warszawa, 1994. – S. 198, 200.

від 13 лютого 1576 г., яка була розроблена на основі «Устави» 1557 р. для поселення Коринь, що належало Віленському капітулу¹⁴.

Таким чином зростання прибутковості та економічна ефективність реформованих помість певною мірою прискорило прийняття загальнодержавної «Устави на волоки» 1557 р., в якій знайшли відображення не лише ідеї попередніх правових актів, а й практика поміри та кадастру в помістях окремих регіонів Литви, Білорусії й України. Отже, слід зауважити, що аграрні перетворення, в тому числі і волочна поміра українських земель, не були так тісно пов'язані з «Уставою» 1557 р., як це традиційно вважалося¹⁵. Бо, як свідчать українські документальні матеріали, ще до згаданої «Устави» за принципами волочної поміри були реорганізовані землі в помістях королеви Бони в Кременецькому повіті¹⁶ (згідно з люстрацією 1563 р. тут згадується 13 волочних сіл) та в Руському воєводстві¹⁷. Характеризуючи регіональний аспект проблеми, слід зазначити, що протягом другої половини XVI ст., як свідчать українські джерела, волочна поміра торкнулася, крім раніше вказаних, сіл Кременецького повіту та Руського воєводства й інших територій України, зокрема, більше як 40 поселень Ковельського староства та окремих сіл Ратненського й Любомльського староств¹⁸. Примітно, що документальні матеріали вказаного періоду згадували волоки і в приватних селах Волині. Зокрема, у 1571 р. описувалися села князя Андрія Михайловича Курбського – Мощоне і Дубове Володимирського повіту, в яких селяни сиділи на волоках. Подібний стан справ спостерігався і в селі Синявка того ж повіту, яке в 1585 р. належало Ждану Мироновичу. Волочна система була введена і в селі Митищі Луцького повіту, яке в 1582 р. перейшло від Юрія Тишковського до Олександра Ворони-Боратинського¹⁹. А також у належних шляхті селах Когильне, Свойчів і Волька Володимирського повіту, які після смерті Яцкової Бутовичевої у 1590 р. перейшли до Ганни Михайлівни Хребницької²⁰. Вказані відомості не завжди, щоправда, свідчили про прагнення магнатів і шляхти розмірювати свої села й помістя. Часто пани отримували господарських підданих, вже посажених на волоки.

¹⁴ Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией. – Т. 36. – Вильно, 1912. – № 69. – С. 67–68; *Ochmański J.* Dawna Litwa. *Studia historyczne.* – Olsztyn, 1986. – S. 190–196.

¹⁵ История Украинской ССР. – Т. 2. – С. 272.

¹⁶ Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). – К., 1890. – Т. 2. – Ч. 7. – С. 75–120.

¹⁷ История крестьянства СССР. – М., 1990. – Т. 2. – С. 287.

¹⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 1. – Оп.1. – Спр.4. – Арк. 61–91 зв.

¹⁹ Архив ЮЗР. – Т. I. – Ч. 6. – С. 110; Т. 1. – Ч. 7. – С. 232–233; 250–252.

²⁰ Архив ЮЗР. – Т. 1. – Ч. 6. – С. 203–207.

Особливістю білоруських земель було те, що соціально-економічна ситуація на сході та заході Білорусі була досить відмінною. Це призвело до того, що аграрна реформа на східнобілоруських землях втілювалася на практиці суттєво пізніше ніж на заході, й то лише після напрацювання цілого ряду додаткових інструкцій та рекомендацій²¹.

Конкретні заходи аграрної реформи й поміру / розмежування земель втілювали на практиці спеціальні посадові особи ВКЛ – ревізори й мірники (мірничі, мірчі, геометри), які зобов'язані були перемерити всі великокнязівські та селянські землі. Основними знаряддями мірників були відповідні шнури, металеві цепки та дерев'яні жердини або їхні конструкції ustalених розмірів. Мірниками нерідко ставали представники місцевої повітової шляхти, які також часто були членами місцевих підкоморських судів, а тому добре знали межі старих земельних володінь, їхніх власників та «рух» (купівлю/продаж/оренду/заповіти) ділянок землі. Вони ж могли надати кваліфіковану інформацію про межі та наявність суцільних земельних масивів у своїй окрузі де можна б було розміряти нові поселення та рівномірно наділити землею усіх претендентів. Для точного вимірювання земель мірники використовували спеціальні установлені мірки – відповідні шнури, металеві цепки та дерев'яні жердини або їхні конструкції. Жителі волості і кожного окремого села через місцеву адміністрацію й громадське самоуправління сповіщалися про проведення землевпорядкування. Останнє розпочиналося із встановлення колишніх меж села. Згодом усі землі поселення зводилися в одне ціле шляхом ліквідації хаотичності полів і лише тоді розпочиналась їх поміра. Під час обмірювання всі орні землі сільської громади (причому, як загального вжитку, так й індивідуальні наділи), незалежно від того, хто і яким шляхом їх придбав (отримав у спадок, купив тощо) та скільки часу нею володів, поділялися на три рівні поля. Таким чином, реформа, по суті, ліквідувала історично сформоване селянське землеволодіння й остаточно позбавила посполитих права вільно розпоряджатися землею. Адже король в «Уставі» 1557 р. підкреслював «де поміра піде мають перемерити весь ґрунт, куплений і заставний [той, що перебував під заставою. – А. Г.], адже селянин і вся його маєтність належить нам»²².

Таким чином селян втрачав свої старі, узаконені звичаєвим правом, наділи, а натомість замість відібраних селянських земель окреме дворогосподарство отримувало рівний з іншими наділ у кожному з виміряних трьох полів. Сумарна кількість землі у вказаних трьох ділянках становила одну волюку землі, яка за розмірами, як правило, певною мірою поступалася володінням дореформенного селянського дворища. Експропрійована таким чином частина селянської землі використовувалася переважно для створення

²¹ Улашчык М. Валочная памера // Беларуская мінуўшчына. – 1996. – № 1. – С. 49-53.

²² Акты ЗР. – Т. 3. – С. 83; Анішчанка Е. Мернік // Вялікае Княства Літоўскае: Энцыклапедыя ў 3-х т. – Т. 2. – Мінск, 2005. – С. 301.

фільварків, що було одним з головних лейтмотивів реформи, декларованих в «Уставі» 1557 р.: «Фільварки хочемо мати, аби повсюдно створені були, а найперше можуть бути при кожному замку і дворі, окрім того, де б ґрунт був непридатним і не пожиточним – саме такі казати людьми осаджувати». Таким чином, рекомендувалося заселяти селянами гірші волоки, а під фільварки передбачалося відводити кращі за якістю ґрунту землі, навіть якщо для цього потрібно було зігнати осілих там селян. Остання обставина неодноразово підкреслювалась у господарських грамотах. Так, в одному з листів до Д. Сапеги король писав, щоб перший відбирав для організації фільварку «кільканадцять волок, хоча б і кого з підданих скільки осіб довелось зрушити [переселити, зігнати. – А.Г.]»²³. Тобто, в ході реформи юридичні акти постійно підкреслювали відсутність у селян права на землеволодіння. В той же час, згідно з реформою, шляхта за відібрану в неї землю отримувала «отмену слушную [належну компенсацію. – А.Г.]» на вигідних умовах. Так, у 1566 р. Сигізмунд II Август писав у своєму листі про те, що «дворянин наш Василій Загоровський, маючи в справі своїй поміру волочну у Кременці за листом і повелінням нашим, за лан землі» землянина Федора Новоселицького, «що розташований поблизу села Вілії Верхньої [Кременецька волость. – А. Г.], який через дяка нашого Андрія Івановича до волок наших був узятий, де було волок три, дав йому взамін ґрунт наш [великокнязівський. – А. Г.] в селі Вілії Верхній поблизу двору його Новоселецького, також три волоки»²⁴. Як бачимо, «заміна», тобто компенсація шляхті давалась тими ж експропрійованими селянськими землями.

Відомі були непоодинокі випадки, коли шляхтичі відмовлялися давати свої землі за пропоновану їм компенсацію і великий князь / «господар», інколи, навіть змушений був відступитися від земельних наділів останніх. Наприкінці XVI ст. сповіщалося, що «бояри Василій і Гаврило, які тримають село Колодяжне [Ковельського староства. – А. Г.], не поступилися тим селом»²⁵. В 1590 р. великокнязівські ревізори писали, що пан Заборовський, який володів Дубном того ж староства, «поступитися [селом. – А. Г.] не хотів», а тому останніми було внесено скаргу / офіційне подання на протиправність вказаного спротиву²⁶. Аналогічно не бажали поступатися своїми одвічними володіннями й порушувати їхню цілісність й інші шляхтичі Ковельського староства (власники сіл Воля Дубенська, Пінчове, Волохи та ін.)²⁷.

²³ Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство... – С. 300.

²⁴ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 389. – Оп.1. – Спр.48. – Арк. 80 зв. – 81 зв.

²⁵ ЦДІАУК. – Ф. 1. – Оп.1. – Спр.4. – Арк. 65 зв.

²⁶ ЦДІАУК. – Ф. 1. – Оп.1. – Спр.4. – Арк. 66.

²⁷ ЦДІАУК. – Ф. 1. – Оп.1. – Спр.4. – Арк. 66 – 66 зв.

Особливістю боярського землеволодіння на Волині (на відміну від селянської верстви), було те, що останні отримували не по одній, а по декілька волок. Зокрема, у селі Мощона Ковельського староства, як сповіщав ревізор, «під трьома боярами, які повинні з листами їздити, є волок 9»²⁸, тобто в середньому по 3 на одне господарство. А в іншому селі «Яблуниця, яке називається тепер Дубова» (1590 р.), того ж староства четверо бояр за аналогічну службу тримали 10 волок [в середньому по 2,5 на 1 господарство]²⁹. Про поселення Крилеш, в якому було 12 волок, теж сповіщалося про безоплатні волоки: «Село держать панове бояри, які нічого не платять»³⁰. Аналогічно безсплати податків тримали волоки і волинські селяни-слуги. Так, з 20 господарств села Цеценівці [Кременецька волость, 1563 р.] – 6 тримали по одній службові волоці «на службі путній»³¹. У селі Дворці тієї ж волості з 23 селянських дворів два господарства мали по 1, а Сенко Воронко мав «на службі путній вільних від оплати 2 влоки»³². Також дві вільні волоки на службі путній мав Стецько Демешкович із села Дунаєва, а Федько Радкович із села Сапонового тримав таких волок аж 3 [Кременецька волость, 1563 р.]³³.

Звільнені від оподаткування волоки під час аграрної реформи, крім зазначених привілейованих категорій населення, також дісталися війтам, окремим сільським ремісникам і церкві. Слід зазначити, що, як правило, у ВКЛ церкви і костьоли одержували на своє утримання по дві вільні волоки, незалежно від розмірів ділянок, що належали їм до реформи. Особливістю українських земель, щоправда, було те, що тут на утримання церковного приходу виділялося лише по 1 волоці. Так, у Рудці Кременецької волості (друга половина XVI ст.) відводилася «попові на церкву 1 вільна» волока. Те ж було і в селі Сапоновому (та ж волость)³⁴. Інколи церкви володіли і більшою кількістю волок. Зокрема, у селі Чойшині згадувалося «під попом руським до церкви волок 2, яка церква там же є в Чойшині». В селі Білин того ж Ковельського староства (кінець XVI ст.) було «під попом волок три»³⁵. Збереглися навіть відомості (кінець XVI ст.), коли на утримання церкви віддавалося все село. Так, у 1590 р. сповіщалося, що село Бахове [Ковельське староство], в якому було 16 осілих волок, повністю було «віддане на церкву», а село Городище (того ж староства) з 23 волоками «держить піп до церкви

²⁸ ЦДІАУК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 61.

²⁹ ЦДІАУК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 61.

³⁰ ЦДІАУК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 61 зв.

³¹ Архив ЮЗР. – Т. 2. – Ч. 7. – С. 76.

³² Там же. – С. 92.

³³ Там же. – С. 95, 98.

³⁴ Там же. – С. 89, 100.

³⁵ ЦДІАУК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 62, 65 зв.

городиської»³⁶. В другій половині XVI ст. пільгові волоки тримали також вищі категорії селян та ремісників, які виконували / несли особливу службу. Наприклад, 1563 р. у селі Рудці [Кременецька волость] згадувався Мотис Скринський, який тримав «на пушкарство 2 вільні [вільні від оподаткування. – А. Г.]» волоки³⁷. В селі Яблонці [колишній Дубовій] Ковельського староства було під теслями, «які чиншу не платять, а лише до замку роботу роблять [виконують на місцевий замок ремісничі повинності. – А. Г.] – волок две»³⁸. А в селі Облапах (того ж староства), як писали ревізори в 1590 р., «під старателем, який нічого не платить, лише за звірями ходить [полює. – А.Г.], є волок 3»³⁹. У селі Туровичах поблизу Ковельського замку згадувалося «під мірником півволоки»⁴⁰. В останньому випадку неоподаткованих ½ волоки землі отримав у своє володіння місцевий мірник за проведення волочної поміри земель на Волині.

В ході проведення аграрної реформи значної трансформації зазнала просторова локація сільських поселень України. В тих регіонах Волині, яких торкнулася волочна поміра, на зміну розкиданих малодворних селищ-дворищ з черезсмужжям їхніх ґрунтів приходили багатодвірні села з більш-менш впорядкованою забудовою. Оскільки й «Устава» 1557 р. вимагала: «Ревізори мають доглядати, аби від мірників оселі були намірювані в третьому середньому полі, а де б мірник того не вчинив, тоді сам ревізор має назначити осаду [садибу], а уряд має з пильністю примусити підданих селитися на місцях призначених»⁴¹. На Волині ревізори дотримувалися вказаних рекомендацій. Як правило, в середньому полі відводилося 8–9 прутів землі*, на яких вибивалася вулиця. Вздовж вулиці повинні були селитися селяни. Місця для ново виміряних поселень обиралися поблизу річок та озер. Зокрема, в селі Шпиколоси було «позначено й вирізано селище в полі середньому над ставками того ж села»⁴². У волинських селах Цеценівці, Вілія, Нижча Вілія осади зводилися над рікою Вілією, а в Дворці, Підлісцях, Кокореві й Дунаєві (всі села Кременецької волості) – над річкою Іквою⁴³. Як правило, селянські садиби ставилися вздовж вулиці

³⁶ ЦДІАУК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 61 зв.; 70.

³⁷ Архив ЮЗР. – Т. 2. – Ч. 7. – С. 89.

³⁸ ЦДІАУК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 61.

³⁹ ЦДІАУК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 61 зв.

⁴⁰ ЦДІАУК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 65.

⁴¹ Акты ЗР. – Т.3. – С. 83.

⁴² Архив ЮЗР. – Т. 2. – Ч. 7. – С. 84.

* Прут землі дорівнював 7,5 x 75 ліктів (близько 241,3 м кв.).

⁴³ Там же. – С. 76, 79, 82, 91, 93, 95.

в один ряд. Навпроти них з другого боку вулиці розміщувалися господарські будівлі, що було викликано протипожежною безпекою. Люстратор Кременецького повіту [1563 р.] так про це писав: «Гумна кожен чолом навпроти себе має становити»⁴⁴. Городи ж, за звичай, були за хатами і витягувалися до води (ріки, ставка, озера). У певних випадках житлові будівлі селян ставилися по обидва боки вулиці, а господарські прибудови розміщувалися в глибині наділу, за будинком. Такий устрій села передбачав ревізор для волинського села Плашівка (Кременецький повіт): «Мають селитися доми чолом один навпроти одного, гумна за домами в глибині наділу становить мають»⁴⁵. У певних нестандартних випадках ревізори не наважувалися ламати старі села і без змін залишали їхній попередній устрій. Села подібного типу часто перебували на старих розроблених землях, нерідко мали свою церкву. Такі села зустрічалися переважно на Берестейщині, а також в литовській Жемайтії та Кременецькому повіті Волині⁴⁶.

Загальне ставлення українського селянства до волочної поміри своїх земель було негативним. Вони рішуче виступали проти її проведення навіть через десятиліття – в кінці XVI ст. Так, у 1593 р., коли ревізори приїхали в помістя Тишкевичів Логойських Житомирського повіту, то посполиті Слободищ «вся громада крикнули тими словами: Боже того збав, аби ми мали те вчинити... влоками грунт собі розбирати». А в противному разі селяни пригрозили, що «ми як люди вільні, давши його милості пану нашому... по 20 грошей можемо вийти і куди захочемо підемо, а тут мешкати не будемо, імен наших переписувати вам не дамо і, будучи вільними людьми, в неволі бути не хочемо»⁴⁷. Коли поміщик все ж намагався силою провести волочну поміру то, як писав ревізор: «Бачили по них [селянах. – А.Г.] те чітко, що таку розруху між собою учинили, і всі почали бунтувати»⁴⁸. Навіть у таких регіонах України, де все ж урядовцям вдалося провести волочну поміру, селяни ще довго не приймали волок, не переселялись у нововиміряні селища, а то й просто тікали з помірянних місць. Зокрема, в 90-х роках XVI ст. у сорока селах Ковельського староства пусті волоки становили близько 20% від їх загальної кількості⁴⁹.

⁴⁴ Там же. – С. 100.

⁴⁵ Там же. – С. 98.

⁴⁶ *Похилевич Д.Л.* Землеустройство... – С. 357–358; Архив ЮЗР. – Т. 2. – Ч. 7. – С. 107–110.

⁴⁷ Архив ЮЗР. – Т. 1. – Ч. 6. – С. 225.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ ЦДІАУК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 61–72.

Реформування селянського землеволодіння. В ході проведення аграрної реформи XVI ст. зазнало певних змін і в селянське землеволодіння. Землі кожного окремого села в ході поміри практично були експропрійовані й по можливості поділені на три поля, кожне з яких, в свою чергу, ділилося на ділянки відповідно до кількості дворогоподарств села. Таким чином, окреме селянське господарство отримувало наділ в кожному з трьох полів, а їхня сума дорівнювала одній волоці землі. Хоча етимологічно слово волока близьке до слов'янських землеробських термінів (волочити, заволочити ріллю), але, все ж, очевидно, розробники реформи мали на увазі певний німецький відповідник, що означав уніфіковану земельну міру із чітко визначеними розмірами повинностей. В переважній більшості литовських та білоруських земель волока становила 33 морги, тобто в кожному полі по 10 моргів і 3 морги землі під садибу – хату, господарські будівлі, городи тощо. Або ж, в іншому варіанті, господарство отримувало в кожному із трьох полів по 11 моргів землі. Певні відхилення від вказаних параметрів спостерігалися в Жемайтії, Україні та деяких регіонах Польщі⁵⁰. Оскільки в Жемайтії поміра розпочалася ще за кілька десятиліть до «Устави» 1557 р. і там волока дорівнювала 30 моргами, то так волочна поміра там і продовжувала проводитися. Хоча і в цьому регіоні зустрічалася 33-моргова волока⁵¹. Термін морг теж мав німецьке походження і позначав ділянку ріллі, яку землероб міг обробити впродовж одного робочого дня.

В контексті проведення аграрної реформи Кременецьке староство мало певні особливості, адже воно розмірювалося на волоки ще за королеви Бони. Згідно з люстрацією Кременецької волості 1563 р. в переважній більшості розміряних сіл волока становила 36 моргів землі. Тобто в кожному з трьох полів селянське господарство отримувало по 12 моргів. Хоча траплялись і винятки. Зокрема, кожне господарство села Дурдаєва Кременецької волості отримало по 12 моргів і 2,5 прута землі у кожному з трьох полів. В селі Підлісці відповідно – по 12 моргів і 12 прутів. Це перевищувало 36-моргову волоку. А в останньому випадку селянська волока сягала 37 моргів. Проте пояснення цьому криється не в особливій прихильності / «ласці» ревізорів, а в якості наміряного ґрунту. В селах Кременецької волості загалом ґрунт був визначений як середній та поганий [«подлый»]. Та ще, крім того, згадувалися перепади місцевого рельєфу: «гори високі, земля кам'яниста... рови нікчемні»⁵². «Устава» ж 1557 р. так співвідносила волоки різної якості:

⁵⁰ Źródła dziejowe / Opisane przez A. Jabłonowskiego (далі – Źr.dz.). – Т. XVII (2). – Warszawa, 1896. – S. 82; Dunin-Wąsowicz A. Pomiary gruntu w Koronie w XVI–XVIII wieku. – S. 197, 199.

⁵¹ Акты ВАК. – Т. 14. – С. 101–151; Т. 25. – С. 2–4.

⁵² Архив ЮЗР. – Т. 2. – Ч. 8. – С. 95, 103.

передбачалося для компенсації за відсутності якісних ґрунтів за 1 волоку доброї землі давати 1,5 волоки середньої, або аж 3 волоки поганої, а за одну волоку середньої давати 2 волоки поганої⁵³.

У тих випадках, коли не вдавалося в селі виділити три рівні поля, тоді кількість таких полів могла бути більшою. Зокрема, в 1563 р. в селі Жолобі Кременецької волості був такий розподіл землі. Кожне з двадцяти селянських господарств отримало в першому полі по 12 моргів землі. Друге ж поле складалося із трьох окремих частин. В першій із них селяни отримали по 12 моргів, у другій – по 4 і в третій – по 8 моргів. В третьому ж полі, яке складалося теж з трьох частин, на кожне господарство припадало по 4 морги в двох частинах і по 8 – в третій. Підсумовуючи, отримаємо в середньому на волоку одного господарства по 52 морги землі⁵⁴. Вказане явище звичайно було швидше винятком з правил, ніж повсякденною практикою, але все ж воно чітко демонструє творчий підхід мірників та ревізорів до намірювання наділів у непридатних місцях.

У додаток до індивідуальних волок окремих дворого господарств, селянській громаді в цілому відводилися ще й додаткові волоки загального користування як орних земель, так і сіножатей. Зокрема, в селі Цеценівці (Кременецький повіт, 1563 р.) для випасу худоби було три «застінки на вигін [для випасу худоби. – А.Г.] залишено». Термін «застінок» означав те, що вказані волоки були за стіною, тобто за межею / огорожею основних полів індивідуальних волок. Перший застінок «діброви на приробіток придатної [лісовий масив придатний для розробки. – А. Г.]» мав 5 волок землі, другий застінок включав 11 волок «для оранки вже розробленого ґрунту» та «ґрунту середнього – моргів 7», а третій – 4 волоки і 5 моргів. У цілому ж загальна площа вказаних застінків села Цеценівці становила більше 21 волоки. В інших селах Волині в 60–х рр. XVI ст. кількість застінків загального користування сільських громад коливалася від 1 до 6, а площа землі в них коливалася в межах від 20 моргів, як це було в селі Вілії, аж до 21 волоки, про що згадувалося в селах Цеценівці та Сапоновому⁵⁵. Земля загального користування в застінках поділялася на дві категорії. Першу становили ділянки, вже розчищені від лісу та чагарників і навіть вже розорані. До другої належали землі, придатні для оранки, але ще не розроблені, тобто цілинні. Займати земельні наділи в застінках села могли як окремі дворого господарства, так і їх групи (сябри, потужники) або ж ціла громада спільно. За користування вже розробленими землями в застінках великокнязівською владою збиралися відповідні додаткові податки, оскільки вся

⁵³ Акты ЗР. – Т. 3. – С. 83.

⁵⁴ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 107–108.

⁵⁵ Там же. – С. 76–78, 101.

земля в застінках була точно облікована / виміряна ревізорами. Так, в Шпиколосах (Кременецький повіт, 1563 р.) було три застінки, в яких налічувалося відповідно 20, 16 і 5 моргів землі. Вся вказана земля була розорана, а тому за її користування громада платила згідно з встановленим тарифом 13,33 пенязей за кожен морг середнього ґрунту⁵⁶. В селі Нижчій Вілії того ж повіту згадувалося два застінки. Перший мав одну волоку середнього ґрунту і за нього громада виплачувала 40 грошей, а другий, розміром 6 волок, був ще не розроблений, тому селяни за нього не вносили ніякої плати⁵⁷.

Не завжди розроблені волоки одразу вписували до податкових реєстрів. Траплялися випадки, коли громада ще певний час користувалася вже розораним застінком безоплатно. Так, в селі Дунаєві Кременецького повіту селяни користувалися великим застінком (2 волоки і 6 моргів) без виплати чиншу. Люстратор так пояснив цей виняток: «Той застінок до того села приданий на кожен волоку по три морги через те, що на бідних ґрунтах... на дібровах волоки поміряні, можуть вони той застінок вживати без чиншу до того часу поки ті влоки, що у дібровах виміряні, розроблять»⁵⁸. Тобто, застінок був компенсацією селянам за те, що одне з трьох полів у них було розміряно в лісі й на неродючих ґрунтах. І поки розроблять те поле, вони можуть безоплатно користуватися застінком. Подібне спостерігалось і в селі Сапоновому, в якому один застінок становив «поля розробленого волок 7, а діброви на приробок придатної ґрунту поганого волок 14» давався селу безоплатно, бо «ґрунт того села, що на волоки поміряний, є дуже бідний і нікчемний, і якого піддани уживати не можуть»⁵⁹.

У певних випадках, коли у селян був надлишок землі, то застінки села здавалися стороннім особам. Так, один із трьох застінків села Цеценівці (1563 р.), який включав «діброви на приробок придатної волок 11, а на оранку розробленого ґрунту – волока 1 і ґрунту середнього моргів 7», було «заведено й надано... на чинш зем'янинові Леву Васильовичу Гоголевському»⁶⁰. На аналогічних умовах був переданий бояринові Мацеєві Войтехівському застінок села Кокорева (1563 р.), який включав «поля розробленого волок 4, а діброви на приробок придатної ґрунту середнього волок 6»⁶¹. Один із застінків села Жолоба розміром в 1 волоку і 5 моргів був

⁵⁶ Там же. – С. 84–85.

⁵⁷ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 80.

⁵⁸ Там же. – С. 96.

⁵⁹ Там же. – С. 101.

⁶⁰ Там же. – С. 77.

⁶¹ Там же. – С. 94.

«прийняв міщанин Кременецький Ярмола Куцевич»⁶². Отже, сторонні особи отримували застінки на території сільських громад за згодою останньої. Проте траплялися й випадки насильного захоплення земель громади. Так, в 1563 р. зем'янин Олексій Козинський силоміць вигнав мірників з околиць села Плашівки (Кременецький повіт), а один із застінків громади, «собі привласнивши, тримає й уживає»⁶³.

Як правило, застінки сільських громад перебували у володінні останніх і використовувалися спільно. Проте іноді громада виділяла ділянки землі із загальної альменди комусь конкретно з жителів села. Так, один із застінків «поля розробленого ґрунту поганого моргів 12» в селі Підлісцях (1563 р.) тримали «підданні того ж села Микола отаман, а Федір Пашкович»⁶⁴. Інший застінок у тих же Підлісцях розміром 5 моргів був відданий «попові Микільському Остафію» на умові сплати чиншу⁶⁵. У певних випадках громада віддавала свої застінки жителям сусідніх сіл при умові виконання належних всьому селу повинностей. Так, громада Підлісців дозволила прийняти «підданому Жолобовському [жителю сусіднього села Жолоба. – А. Г.] Ваську Кривоплясу з сином Мартином застінок у 8 моргів»⁶⁶.

Водночас в структурі земель села крім індивідуальних волок та застінків оранки, також існували сінокоси або так звані «обруби сіножатні» для спільного користування громади всього села. До складу вказаних обрубів / відрізків входили не лише сіножаті, але й угіддя по берегах місцевих річок та озер, а також лісові галявини. Розміри таких різнопланових «сінокосних обрубів» були різноманітними. В селах Кременецького повіту вони коливалися від 2 до 30 волок. Проте не всі відведені громаді угіддя були придатні для сіножатей. Так, угіддя села Сапонового (Кременецький повіт, 1563 р.), розташовані над річкою Іквою, включали 3 волоки 20 моргів «для косовиці придатних», а болотних, для косіння зовсім не придатних, або не завжди придатних, 4 волоки і 22 морги⁶⁷. В селах Дворці та Кокореві із 20 придатних для сінокосів було лише по 7 волок, тобто третина. У Вілії та Шпиколосах відповідно з 28 і 25 придатних було лише 15 і 12, тобто близько половини угідь. Подібна пропорція характерна і для структури волосної альменди Нижчої Вілії, Рудки, Підлісців та інших сіл (Кременецький повіт, 1563 р.)⁶⁸.

⁶² Там же. – С. 108.

⁶³ Там же. – С. 99.

⁶⁴ Там же. – С. 105.

⁶⁵ Там же. – С. 104.

⁶⁶ Там же. – С. 105.

⁶⁷ Там же. – С. 101.

⁶⁸ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 75–110; Гурбик А.О. Аграрна реформа в Україні XVI ст. – Додаток. – С. 64.

Однією з перешкод для використання сільських угідь була болотиста місцевість Волині. Це підкреслювали й люстратори, які відзначали, зокрема, що сіножаті Плашівки, як і багатьох інших сіл Кременецького повіту, були розташовані «на болоті Сапоновському над рікою Іквою»⁶⁹. За використання спільних угідь громада сплачувала загальний податок, самостійно регулюючи режим використання пасовищ, сіножатей і т.п. Люстратори Кременецького староства 1563 р., визначивши загальну площу сільських угідь, встановлювали загальну суму виплат з останніх. Зокрема, передбачалося за 1 волоку сінокосів збирати по 12 грошей. Громада ж розподіляла дану суму на кількість дворогосподарств села, які для зручності слід було виплачувати разом із щорічним чиншем за індивідуальні орні волоки. В залежності від розмірів спільних угідь плата, яка припадала на окреме господарство громади за їх використання, була незначною й становила від 1 до 4 грошей⁷⁰.

Підсумовуючи відзначимо, що аграрна реформа внесла певні зміни в селянське землеволодіння. На реформованих територіях руйнувалося, сформоване століттями, основане на звичаєвому праві традиційне володіння селян землею та ліквідовувалося фактичне вільне розпорядження земельним наділом. Значно зменшувалися розміри селянської землі. Але твердити про те, що реформа позбавила селян права володіти землею та про те, що селянські землі після проведення в життя вимог «Устави» 1557 р. переходили від селян у власність великого князя, як це робиться в деяких наукових працях, незовсім коректно. Подібний підхід значно перебільшує права селян на землю до реформи та зменшує останні після її втілення. Проте, як показують дослідження, незалежно від того, як селяни дивилися на свої отчини, і згідно з державним законодавством, і на практиці поземельних відносин у ВКЛ взагалі та на українських землях зокрема, вже до 1557 р. права селян вільно, без волі дідича/шляхтича або великокнязівського представника, розпоряджатися своїми отчинами не визнавалися. А значить, і втратити неіснуючі права селяни не могли. Земля як до реформи, так і після неї, завжди офіційно вважалася великокнязівською або ж шляхетською власністю.

Водночас рухомим майном та нерухомістю піддані могли розпоряджатися вільно. Ці ж права зберігала і «Устава» 1557 р.: «Продати на волоці будівлі і домовство підданому можна вільно перед урядом, при вїтові й лавниках, а той хто купить, осадивши волоку свою, який має змогу тягло виконувати [категорія тяглих селян. – А.Г.], може разом або на пустій

⁶⁹ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 99.

⁷⁰ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 75-110; Гурбик А.О. Аграрна реформа в Україні XVI ст. – Додаток. – С. 64.

волоці осісти»⁷¹. Як бачимо, селянин, який купляв частину будівель колишнього великого дворища, міг ставати потужником (поплічником, сябром) основного господаря і разом з останнім працювати на його волоці або ж освоювати нову волоку. Якщо ж на території села не було вільних волок, то піддані могли за бажанням переходити в інше поселення, де був резерв незайнятих розмірних земель: «А якщо у віданні якогось урядовця немає місця і волоки пустої, тоді йому [підданому. – А. Г.] до іншого помістя вільно піти, взявши лист від уряду до того урядника, куди переноситься, що він добровільно вийшов, свою волоку осадивши»⁷². Таким чином, у селян не було гострої потреби купляти землю, бо в будь-який час вони могли за згодою громади взяти собі додаткову волоку або її частину. Громада, зваживши можливості такого господарства, давала або не давала згоду на освоєння землі. При позитивному рішенні громади ревізори записували нову волоку в реєстр села. Причому, такі господарства певний період користувалися пільгами: «Допоки побудується [зведе хату та господарські будівлі. – А. Г.] і волоку направить до років двох або трьох не повинен більше сплачувати зі всіх повинностей, тільки грошей 42, зібравши жито і ярину [зібравши урожай. – А. Г.], а роботи і підвод, і ніякого більше тягла не тягнути допоки побудується»⁷³. Проте просто взяти й продати індивідуальну волоку та піти з села без відома селяни не мали права. Якщо підданий не сповістивши людей йшов із села, то вїт і громада мали передавати його будівлі і посів на волоці іншому селянинові, який мав справляти відповідні повинності. А при зухвалих втечах селян громада і вїт зобов'язані були розшукувати і повертати підданих: «Коли б яка людина, не оповістивши уряднику при вїтові, утекла з волоки, тоді ту землю зі всім домовством що залишилося іншому віддати, а збіглого нехай сам уряд і через вїта розшукувати мають»⁷⁴.

Проте існували випадки, коли селяни могли залишати свої волоки і вільно піти з села. Причому, вони певний час не втрачали свого права на покинуте господарство. За поважні причини таких відходів «Устава» 1557 р. вважала голодні роки і кривди урядника: «Коли підданий убогий і неімущий у голодний час, засіявши оранку, на зиму відходить кормитися, має оповідати про те місцевому урядові при вїтові, і доведе убозство й бідність свою... і у такого підданого домовство й посіви не мають бути забрані, аж до дня святого Яна, а не повернеться до того часу, то втратить посіви і буде то все віддане іншому»⁷⁵. Таким чином, посіявши озимі культури, убогі

⁷¹ Акты ЗР. – Т. 3. – С. 86.

⁷² Там же.

⁷³ Там же. – С. 87.

⁷⁴ Там же. – С. 86.

⁷⁵ Там же.

селяни мали право покинути своє поселення з кінця осені і до початку жнив – тобто до дня святого Яна 24 червня (7 липня нов. стиль). Коли такі господарі не поверталися вчасно, то право на їхню волоку та урожай на ній міг переходити до інших односельчан, які також мали сплатити всі необхідні податки із зайнятої волоки.

Потребують уточнення й твердження про вплив реформи стосовно громади в цілому та громадського землеволодіння зокрема. Очевидно, слід поставити під сумнів твердження тих авторів, які говорять про те, що реформа «уничтожила сільську общину» та «ліквідувала общинне землеволодіння»⁷⁶. В дійсності ж громада продовжувала існувати не лише на українських та східнобілоруських землях, але й в західних воєводствах ВКЛ, де остання в значно більшій мірі була підпорядкована державі, магнатам та шляхті⁷⁷. На українських землях, яких торкнулася волочна поміра, остання не знищила громадського землеволодіння. Практично кожній громаді села на Волині, як вже зазначалося, надавалися «застінки» з орними землями й пасовищами та «обруби» для сіножатей. Причому, розміри земель спільного користування громади були значними. Так, на 20 індивідуальних волок в Цеценівцях Кременецького повіту (1563 р.) припадало 40 волок спільних / громадських угідь (тобто останні становили близько 67% від усього земельного фонду села). У селі Колосові землі загального вжитку становили 55% від усієї кількості волок. В інших селах того ж повіту ця цифра була дещо меншою, хоча досить вагомою, щоб твердити про збереження громадського землеволодіння (Нижча Вілія – 41%, Вілія – 34%, Шпиколоси – 37%, Рудка – 41%, Дворець – 46,5%, Кокорів – 50%, Дунаїв – 23%, Плашівка – 5%, Сапонове – 40%, Підлісці – 24,5%, Жолоб – 41%). Щоправда, після волочної поміри громада повинна була платити за кожен розораний чи розчищений для сіножаті наділ землі. Проте не слід перебільшувати значення цього факту, оскільки ще чимало угідь села перебували в безплатному користуванні громади. Зокрема, в Цеценівцях із 19 волок сіножатей без оплати громада використовувала 14, тобто 73%. В Колосові – теж 73%, у Дворці й Кокореві – по 60%, Шпиколосах, Вілії, Нижчій Вілії – близько половини⁷⁸.

⁷² Там же.

⁷³ Там же. – С. 87.

⁷⁴ Там же. – С. 86.

⁷⁵ Там же.

⁷⁶ Бойко І.Д. Назв. праця. – С. 7–8.

⁷⁷ Похилевич Д.Л. Селянська громада. – С. 103–130.

⁷⁸ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 75–110; Гурбик А.О. Аграрна реформа в Україні XVI ст. – Додаток. – С. 64.

Територіальні громади продовжували зберігати за собою право користування і господарськими / великокнязівськими угіддями. Щоправда, вводилась обмежена тримильна зона вступу в ліс: «Вільно підданним до пуші нашої вступати, навіть і головної, хоча й не глибоко, мають право по дрова, по хмиз для огорожі, по дерево для будівництва, по лика на свою тільки потребу, а не на продаж». «Устава» 1557 р. також передбачала «дітям малим грибів, овочів усіляких лісових, ягід і хмелю у всіх пушах наших не забороняти». Проте цей же документ забороняв підданним полювати у господарських лісах, хоча дозволяв «на своїх волоках підданним вільно вполювати вовка, лисицю, рися, росомаху, зайця, білку, і іншого звіра малого, також птахів усіляких і продавати кому захочуть, але сарн [косуль. – А. Г.] та іншого великого звіра не убивати навіть на своїх волоках, а особливо в пушах і під пушами нашими... під страхом смертної кари». «Устава» також дозволяла «вільно підданним до річок і озер наших, рибу ловити кригою, удою, броднем, тригубицею, обором і іншими малими сітками». Хоча суворо заборонялося забивати єзи та влаштовувати плотини / загороди на річках і, навіть, займатися будь-якою рибною ловлею у червні місяці, тобто у період рибного нересту «задля сприяння розмноженню риби»⁷⁹.

Вагомим фактором збереження громадського землеволодіння після проведення волочної поміри було й те, що громада встановлювала внутрішній розпорядок сівозмін на індивідуальних аллодах-волоках. Це забезпечувало однотипність та одночасність робіт в кожному з трьох полів. А після їх завершення індивідуальні волоки переходили до загального користування громади. На землях, які перебували під паром або ж на стерні, випасалася худоба всіх жителів села⁸⁰. Таким чином, і після реформи збереглося право громади встановлювати примусову щодо окремих дворів сівозміну. Згідно звичаєвого права, як, власне, й до аграрної реформи, у спільне користування громади переходили волоки й угіддя покинутих та запустілих дворогосподарств. Про це твердилось і в поправках до «Устави» від 20 жовтня 1557 р.: «То теж особливо його королівська милість хоче мати, аби на пустих волоках вільно було підданним випасати худобу, і щоб жоден урядник аби не посмів грабувати [відбирати худобу. – А. Г.] належну підданним на пустому місці [на ніким не осаджених волочних наділах. – А. Г.], хоча б і на сіножаті»⁸¹.

Підсумовуючи відзначимо, що в ході реалізації аграрної реформи на тих українських землях, яких торкнулася остання, значно скоротилося селянське землеволодіння, проте структура останнього не зазнала кардинальних

⁷⁹ Акты ЗР. – Т. 3. – С. 86.

⁸⁰ Похилевич Д.Л. Селянська громада... – С. 112–113.

⁸¹ Акты ЗР. – Т. 3. – С. 91.

змін. З одного боку, селяни володіли індивідуальними аллодами у вигляді 36-моргової волоки, а з другого, як і до реформи, збереглося громадське землеволодіння (альменда). Щоправда, тепер і за землі спільного користування селяни змушені були сплачувати певні податки. На решті ж українських земель продовжувало побутувати традиційне дворищне селянське землеволодіння. Посполиті продовжували розглядати свої землі як споконвічну «отчину» і «дідину» й намагалися вільно розпоряджатись останніми на свій розсуд.

Трансформація оподаткування й рентних платежів. Впродовж XVI ст. на українських землях спостерігалося неухильне, часом і значне, збільшення норм рентних платежів. В міру розширення фільваркового господарства значних розмірів набувала відробіткова рента, зберігалася натуральна та одночасно зростала грошова. Особливо вказана тенденція була помітною в тих регіонах України, яких торкнулася аграрна реформа. В реформованих селах Волині незаперечним фактом в другій половині XVI ст. стає абсолютне зростання норм ренти (особливо відробіткової і грошової), оскільки стандартні волоки, які тепер підлягали оподаткуванню, за розмірами поступалися попереднім селянським наділам (дворищам, службам і т.п.), та й за користування сіножатями і пасовищами, які теж перемірювалися волоками, селяни вже були змушені сплачувати грошовий чинш. Так, за використання однієї волоки орної землі кожне господарство Цеценівців, Нижчої Вілії, Вілії, Шпиколосів, Колосева, Рудки, Дворця, Кокорева, Дунаєва, Жолоба (всі Кременецький повіт, 1563 р.), якість землі в яких була визначена як середня, сплачувало по 40 грошей. В сусідніх селах того ж повіту – Плашівці, Сапоновому та Підлісцях, де були лише волоки «подлого» / поганого ґрунту, кожне селянське господарство сплачувало відповідно по 30 грошей⁸². Хоча цим грошовий чинш не вичерпувався. Сільські громади також платили за наміряні «застінки для вигону залишені [наділи для випасу громадського стада. – А. Г.]» та «обруби дібровні [наділи лісові. – А. Г.]» для сіножатей. Так, в кожному із вказаних сіл Кременецького повіту було виділено від 1 до 6 таких застінків, розмір яких коливався від 20 моргів до 20 і більше волок. В структурі останніх існували як вже розроблені ділянки, так й ще не розроблені. За користування першими на громаду накладался грошовий податок, а інші оподатковувалися в міру їхньої розробки. Зокрема, у Вілії був один застінок розміром 20 моргів, за який громада сплачувала 26 грошей і 6 цілих та 2/3 пенязі, а в Нижчій Вілії було два застінки: за перший розміром 1 волока громада вже сплачувала 40 грошей, а інший ще не розроблений (6 волок) був у безплатному користуванні. Щоправда, у тих випадках, коли основні орні волоки села були на поганих

⁸² Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 75–110.

грунтах, застінки могли даватися громаді безплатно. Такий випадок був зафіксований у селі Сапоновому Кременецького повіту, де селянам безплатно передавався у користування один застінок в розмірі 7 розроблених волок і другий (14 волок), ще не розроблений, але придатний для розробки⁸³. В залежності від якості землі в обрубі дубровному громада села в цілому платила від 30 до 40 грошей за 1 волоку, порівну розкладаючи загальну суму на кожне господарство.

За своїми розмірами загальні сіножаті, які відводилися громаді в ході волочної поміри в Кременецькому повіті, були значно більшими й коливалися від 2 до 28 волок. В структурі останніх були волоки придатні й не придатні для сіножатей. Кількість придатних волок коливалася від 2 до 15, що становило від 33 до 95% усієї площі сіножатей. За кожну розчищену від лісу та чагарників й придатну для сіножатей волоку громада платила по 12 грошей. Зокрема, громада Цеценівців за 5 придатних волок сіножатей платила в сумі 1 копу грошей (5 x 12 = 60 грошей), Кокорева за 7 волок – 1 копу 24 гроші і т.д. В цілому від кожного з 13 сіл Кременецького повіту, які на 1563 р. були поділені на волоки, надходили суми від 44 грошей (як це було в Дунаєві за 3 волоки 20 моргів) до 3 кіп 6 пенязей 5 грошей (у Вілії – за 15 волок 14 моргів)⁸⁴. Оскільки громада села користувалася сіножатями спільно, то й вказані загальні суми виплат від села розподілялися на окремі господарства відповідно до кількості орних волок в останніх. У нашому випадку окремі селянські господарства сиділи, як правило, на 1 волоці орної землі. Тому кількість виплат за спільні сіножаті з окремого господарства була незначною і коливалася від 1 до 3 грошей.

Досліджувані села Кременецького повіту у 60–х роках XVI ст. перебували виключно на грошовому чиншу. В суму виплат від кожного господарства громади входила плата за 1 волоку орної землі та частка за користування громадськими вигоном і сіножатями. Оскільки переважна більшість вказаних сіл мала волоки на середньому ґрунті, з яких сплачували по 40 грошей (з волоки), то загальна сума чиншу з одного господарства в кожному випадку залежала від кількості дворів та розмірів вигону й сіножатей. В результаті впливу вказаних чинників сума виплат з окремого селянського господарства була такою: Цеценівці – по 54 гроші з одного дворогосподарства (з них 14 за вигін та сіножаті), Нижча Вілія – по 44 (4), Вілія – 43 (3), Шпиколоси – 54 (14), Колосів – 43 (3), Рудка – 41 (1), Дворець – 44 (4), Кокорів – 45 (5), Дунаїв – 42 (2), Жолоб – 60 (20). В трьох селах вказаного

⁸³ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 75–110; Гурбик А.О. Аграрна реформа в Україні XVI ст. – Додаток. – С. 64.

⁸⁴ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т.2. – С. 81–83, 95–97; Гурбик А.О. Аграрна реформа в Україні XVI ст. – Додаток. – С. 64.

регіону індивідуальні волоки були розташовані на поганому ґрунті, за які сплачувалося лише по 30 грошей. Тому в них структура чиншових виплат була дещо іншою. В селі Плашівка піддані вносили з кожного господарства по 31 грошу (з них по 1 за вигін та сіножаті), в Сапоновому – 37 (7), а в Підлісцях – 49 (19)⁸⁵. Переведення села на виключно грошовий чинш, як це спостерігалось в Кременецькому повіті, було швидше винятком з правил, аніж закономірністю для тих українських земель, яких в XVI ст. торкнулася волочна поміра. Та й сама «Устава» 1557 р передбачала існування на волочних землях усіх трьох видів ренти. В тому числі відробітки повинні були становити 2 дні на тиждень. Причому, передбачалося, що на кожен волоку великокнязівського двору або фільварку повинно було відводитись 7 селянських господарств: «на розробку ріллі, на кожен волоку, аби було залишено по сім волок осілих підданих наших [великокнязівських / королівських. – А. Г.] з волами і з клячами, поблизу двору й оранки»⁸⁶. У 70-х роках XVI ст. піддані містечка Буремлі Луцького повіту поряд з натуральними оброками та грошовим чиншем теж виконували й відробітки. Із 22 тяглих волок «підданні повинні давати по грошей 4, вівса по мац 4, курей по 2, яєць по 20, а відробітки по 3 дні у тиждень»⁸⁷.

Зазначена структура податкових платежів та відробітків збереглася і в подальший період. Зокрема, у 80-х роках XVI ст. повинністю приватних підданих села Митищі Луцького повіту була «робота щоденна від полудня або після обіду, чинш по півкопи з волоки, по двоє курей, підвода де буде потреба»⁸⁸. Хоча в документі й зафіксована відробіткова рента як «щоденна», але працювати повинні були селяни не повний день, а лише його частину, а ще точніше, півдня, що й відповідало 3-4 повним робочим дням. Оскільки один повний робочий день чітко визначався ще «Уставою» 1557 р.: «ставати до роботи підданим як сонце сходить [вдосвіта. – А. Г.], а зійти з роботи як сонцю заходити, а відпочинку тим що з худобою працюють перед обідом одна година, в полудень одна година, над вечір одна година, а тим які пішо роблять, тим відпочинку в ті ж години, але лише по півгодини має бути»⁸⁹. Аналогічними були повинності і в селах Володимирського повіту, які зачепила волочна поміра. Так, у 80-х рр. XVI ст. громада приватного села Сеневки повинна була «в кожен рік давати чиншу з кожної волоки осілої по

⁸⁵ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 75–110; Гурбик А.О. Аграрна реформа в Україні XVI ст. – Додаток. – С. 64.

⁸⁶ Kosman M. Pomiar włóczna na Polesiu Pińskim // Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych (далі – RDSG). – Т. XXXI. – 1970. – S. 133; Акты ЗР. – Т. 3. – С. 75–78.

⁸⁷ Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 1. – С. 240.

⁸⁸ Архив ЮЗР. – Ч. 6. – Т. 1. – С. 110.

⁸⁹ Акты ЗР. – Т. 3. – С. 77.

золотому польському, по дві маці віовса, по двоє курей, по одній гусці, по 12 яець, а підвода й робота згідно повинності їхньої»⁹⁰. Більш чіткіші дані щодо відробіткової ренти є у відомостях про приватні села Когильне, Свойчів та Волицю того ж повіту. На початку 90-х рр. селяни цих поселень були повинні «с кожної волоки по 3 дні, а влітку – по 4 дні [на тиждень. – А. Г.] робити, а податку дають по 6 грошей, вівса по 4 маці, по 2 каплуны, по одній гусці, а в підводі [возова повинність. – А.Г.] куди накажуть»⁹¹.

Аналогічні норми панщини зафіксовані і в селах Ковельського староства інвентарем 1590 р. Останній, зокрема, згадував село Яблоницю [колишню Дубову. – А. Г.]: «В тому селі підданих, які виконують відробітки по три дні й інші повинності дають, осілих на волоках є 14»⁹². В останньому випадку цікавим є те, що чітко фіксується лише відробіткова рента, норма якої, ймовірно, нещодавно встановлена. Інші ж форми ренти були загальновідомі, а тому люстратор не вважав за доцільне їх детально описувати. Триденну щотижневу панщину згадуваний інвентар також зафіксував у селах Моцноному, Шайному, Облапах, Красному, Гойшині та ін.⁹³ В кінці XVI ст. в Ковельському старостві були зафіксовані й села з чотириденною панщиною. Так, селяни з Поридуб в 1590 р. «по чотири дні на тиждень робити повинні й виконувати інші повинності» з кожної із 35 осілих волок⁹⁴. Подібне переплетіння чотириденної відробіткової ренти та інших повинностей спостерігалось і в Годевичах, Туровичах, Зеловому, Клевецькому та інших селах цього ж староства⁹⁵.

Великокнязівські піддані проводили відробітки або ж в господарських дворах і фільварках, або ж в місцевому замку. В Ковельському старостві в 90-х рр. XVI ст. господарські двори згадувалися в Хотешові, Ньюному, Тулічові. Дворова оранка здійснювалася переважно силами місцевих селян. Зокрема, про посполитих з Тулічова сповіщалося, що вони «по три дні в тому дворі виконують роботу й інші повинності дають»⁹⁶. В даному випадку документ не деталізує, що означають «інші повинності» бо в кожному регіоні вони були чітко усталені й добре всім відомі. Тому про підданих села Ньюного, які працювали на великокнязівському / господарському дворі, що був у їхньому селі, узагальнено сповіщалося: «Чинш платять і роботу

⁹⁰ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 251.

⁹¹ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 203–207.

⁹² ЦДІАУК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 61.

⁹³ ЦДІАУК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 61, 61 зв., 62, 69 зв., 70.

⁹⁴ ЦДІАУК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 65.

⁹⁵ ЦДІАУК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 62, 64 зв., 65.

⁹⁶ ЦДІАУК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 72 зв.

роблять згідно їх повинності»⁹⁷. Посполиті ж з села Облапи, котрі сиділи на 9 волоках, як зазначав у 1590 р. люстратор, «по три дні трудяться до Ковеля [Ковельського замку. – А. Г.]»⁹⁸. Фільварок у селі Гридьковичах Ковельського староства утримувався працею 14 господарів і 5 городників, «які оранку виконують у дворі а чиншу не дають»⁹⁹. Городники також згадувались і у Вербці поблизу Ковеля, «які не дають чиншу, але виконують роботу до замку або послуговують у фільварку»¹⁰⁰. Приведені документальні матеріали свідчать про те, що селяни зазначених сіл відбували переважно відробітки в господарських дворах, фільварках та працювали в замках. Паралельно з відробітковою рентою інколи згадувався і грошовий чинш. Однак твердити про те, що відробітки ставали основною формою ренти в реформованих селах Волині, немає достатніх підстав. Ті з волочних сіл, які не були розташовані поблизу фільварків і чиєї роботи не потребували замки, переводилися переважно на грошовий чинш.

Винятково на чиншу наприкінці XVI ст. в Ковельському старостві перебували Мостища, Білин та інші села. В окремих випадках люстратор підкреслював, що селяни згаданих поселень не несуть, окрім грошового чиншу, ніяких повинностей. Так, піддані Старої Вижви, Стобла, Мостищ, як зазначалось в документі, «на чиншу сядять, а не робять»¹⁰¹. Хоча, якщо поблизу чиншового села був господарський двір, то селяни залучалися до сезонних робіт. Наприклад, жителі Білина (Ковельське староство, 1590 р.), «которые на чиншу сядят, а не робят одно до кошенья и до жнива помочь винни [в час сінокосу та жнив виконують допоміжну роботу. – А. Г.]»¹⁰².

Важливо відзначити, що в ході проведення аграрної реформи на Волині було нововиміряно й створено чимало нових сіл. Щоб заохотити селян поселятись на нових місцях, розміряних волоками, урядовці встановлювали пільги для перших поселенців. Протягом певного терміну посполиті, які поселялись на «сирому корені», тобто на ново оселеному місці, або повністю звільнялися від повинностей, або сплачували незначні, фактично символічні, податки. Час пільги міг бути різним і встановлювався за домовленістю між селянами та власником землі. Як правило, термін пільги становив декілька років. В 1552 р. згадувалося селі Плешівка за півтори милі від Кременецького замку, в якому було «димів [садиб. – А.Г.] 31, воля на два роки, ще мають сидіти півтора роки й висидівши, мають ще зі старостою

⁹⁷ ЦДДАУК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 72.

⁹⁸ ЦДДАУК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 61 зв.

⁹⁹ ЦДДАУК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 68 зв.

¹⁰⁰ ЦДДАУК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 61 зв.

¹⁰¹ ЦДДАУК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 65 зв., 68, 71, 71 зв.

¹⁰² ЦДДАУК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 65 зв.

домовлятися»¹⁰³. В селі Горинцях вїта Кременецького Скуйбїди на волі було в 1552 р. 30 димів, «другий рік воля посезонно, а ще 6 років волі», тобто в сумі 8 пільгових років¹⁰⁴. Про громаду Малої Сапанівки Кременецького повіту в 1552 р. сповіщалося, що «на волі осідають 9 димів, а волі на 10 років». «Устава на волоки» 1557 р. розділяла два види пільг. У першому випадку передбачалося, що селянин осідає на «волоки пусті, або не прийняті й не розроблені». В такому разі сплачувався незначний чинш і то лише після збору урожаю, а від інших повинностей подібні господарства звільнялися: «Допоки не побудується й волоку не направить, до років двох, або трьох, не має більше давати за всі повинності тільки грошей 42, зібравши урожай жита і ярових, а роботу й підводи, і ніякого тягла не тягнути допоки побудується»¹⁰⁵. «Устава» також передбачала й інший випадок, коли селянському господарству давався пільговий термін. Зокрема, великокнязівським урядовцям наказувалося «ліси на волоки розміряні, де придатне для оранки людьми осаджувати і вольності має давати уряд на п'ять, або на шість років, аж і до десяти, і то має бути там де чорні ліси, важкі для обробітку»¹⁰⁶. В 1585 р. пан Фрїдрїх Тишкевич Логойський в селі Пулині Житомирського повіту «волю закликати на 20 років і стовпи згідно звичаю вкопати, і в Житомирі тут на ринку на волю закликати наказував»¹⁰⁷.

Користуючись відомостями XIX ст., дослідники відзначали, що на очищення від лісових хащ 1 га землі необхідно було затратити понад 100 людино-днів. Тобто для повного освоєння цілого волочного надїлу йшло від 8 (33-моргова волока – майже 24 га) до 12 (52-моргова волока – понад 37 га) людино-років. Таким чином родина, яка мала 2 чоловіків повинна була для освоєння волоки цілком присвятити їхню працю лише цьому заняттю впродовж 4–6 років ($8:2=4$; $12:2=6$), а при наявності 3-х дорослих чоловіків відповідно від 3 до 4 років. Але на практиці це було неможливо і тому очищенню волоки від заростей і підняттю цілинного ґрунту можна було присвятити лише половину робочого часу чоловіків, адже паралельно останні мали вести існуюче господарство й утримувати родину. Через це на практиці терміни подовжувалися у півтора-два рази. Тому навіть при звільненні від повинностей на 3-5-10 і більше років взятися за освоєння не розроблених цілих волок могли лише міцні господарства або ж їх об'єднання (чоловіки з 2-3 господарств).

¹⁰³ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 34.

¹⁰⁴ Там же.

¹⁰⁵ Архив ЮЗР. – Ч. 6. – Т. 1. – С. 145–148; Ч. 7. – Т. 2. – С. 33; Акты ЗР. – Т. 3. – С. 85–87.

¹⁰⁶ Там же.

¹⁰⁷ Там же.

Підсумовуючи відомості про рентні платежі відзначимо, що основними формами ренти в реформованих селах Волині були відробіткова і грошова. Відробітки в другій половині XVI ст. становили 3-4 дні на тиждень, а грошовий чинш коливався від 31 до 60 грошей з окремого селянського господарства. Зазначимо, що переважно селянський двір виконував якусь одну повинність (чи відробітки чи платив чинш). Хоча, якщо був чинш, то останній доповнювався сезонними толоками на користь фільварку та натуральним оброком. Коли ж село переводилося на відробітки, то останні теж могли супроводжуватися незначними грошовими та натуральними податками.

Реформування сільського самоврядування. В Україні XVI ст. на чолі селянських урядів стояли сільські старости, які в документальних матеріалах іменувалися старцями, отаманами, війтами й тивунами, інколи десятниками. Інститут сільських старців у досліджуваній період був зафіксований на Волині (переважно Луцький повіт), Київщині та в руськоправних селах Галичини¹⁰⁸. Тивуни в ролі представників громадської адміністрації переважно зустрічалися в селах Володимирського та Луцького повіту Волині, більшості старост Галичини, фрагментарно на Київщині¹⁰⁹. Інститут отаманства побутував в даний період практично в усіх українських землях – на Поділлі, Київщині, Волині й Галичині¹¹⁰. На західноукраїнських землях поряд із сільськими громадами на руському праві, існували також села на німецькому та волоському праві. У перших громадами керували солтиси і війти, а в других – князі та крайники¹¹¹.

Керівники громад обиралися головами дворогосподарств (дворищ, димів) щорічно на загальних зборах. Проте з кінця XV ст. ця практика зазнає певних змін. Дедалі частіше демократичні вибори підмінялися призначенням

¹⁰⁸ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum t. zw. bernardyńskiego we Lwowie (далі – AGZ). – Т. 2. – С. 8, 78, 114; Т. 6. – С. 12; Т. 7. – С. 80; Т. 11. – С. 116; РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 204 зв.; ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 224 зв.; Архив ЮЗР. – Ч. 6. – Т. 1. – С. 140–142, 215–216, 250, 251.

¹⁰⁹ Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie (далі – AS). – Lwów, 1887. – Т. 1. – С. 2, 67; Т. 14. – С. 479; Т. 11. – С. 66, 200, 222; Архив ЮЗР. – Ч. 6. – Т. 1. – С. 111–116; Ч. 7. – Т. 2. – С. 7; *Грушевський М.* Назв. праця. – С. 291; Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1895. – Т. 1. – С. 203, 248; Львів, 1897. – Т. 2. – С. 46, 83, 214; Львів, 1900. – Т. 3. – С. 104, 160, 226, 260, 318, 349.

¹¹⁰ Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. – М., 1980. – Т. 35. – С. 66, 74; Жерела до історії України-Руси. – Т. 1. – С. 13–18, 32–36, 60, 124, 159, 202, 239; Т. 2. – С. 212; Т. 3. – С. 286, 414; Архив ЮЗР. – Ч. 6. – Т. 1. – С. 175–188, 244–253, 413–414; Ч. 7. – Т. 1. – С. 105, 117–122, 147–152; Ч. 7. – Т. 2. – С. 1–3.

¹¹¹ *Инкин В. Ф.* Волость (краина) и вече (сбор) на Галичине в XVI–XVIII вв. // ЕАИВЕ. – Рига, 1977. – С. 72–73.

старост великокнязівським представником або власником села. Та попри цю тенденцію, навіть у середині XVI ст. великокнязівська влада наказувала своїм ревізорам призначати й звільняти керівників сільської адміністрації за згодою рядових общинників. Зокрема, «Устава на волоки» 1557 р. передбачала: «Ревізорам дізнавшись про вину й неслухну справу його, і, того скинувши вїта, іншого уставити мужа тієї ж волості незапідозреного на котрого піддані зволють». Важливо відзначити, що позбавити вїта його посади могли лише великокнязівські ревізори. Місцеві ж повітові органи влади такого права не мали: «А вїта уряду про всяку вину судити, тільки вїтівства у нього не відніматися», – писалося в «Уставі на волоки»¹¹².

Положення «Устави» 1557 р. знайшли своє підтвердження у документальних матеріалах. Зокрема, у 1563 р. королеві Боні «жалівся вїт Лепесовський Ян Хотимовський про те що він за наказом короля... в повіті Кременецькому за Горинею [рікою. – А.Г.] на Болохові осадив деякі певні села і тепер ще осажує, і за цю працю свою... в тих же там селах через нього осаджених вїтом бути сподівався, так як вказані села в завідуванню своєму за перших старост наших тамошніх кременецьких» і за теперішнього старости пана Петра Семашка мав. Але останній «не відомо з якої причини на нього розсердився і з влади його вїтівської тії села забрав, і ту владу його... від нього віднявши, служебнику своєму Семену доручив». Дізнавшись про це, королева Бона наказала кременецькому старості: «Наказуємо тобі... аби ти йому тії всі села на Болохові, які через нього там осаджені, знову у відання його повернув, і йому над ними тієї владності вїтівської... не забороняв»¹¹³. Наведений документ свідчив не лише про свавілля можновладців щодо призначених вїтів, а й про те, що останнім іноді діставалися незаселені території, де необхідно було ще й наново «осадити» селян на так званому «сирому корені».

У межах сільської громади старости відали практично всіма внутрішніми справами. Враховуючи відносно слабкий зв'язок керівників громад з вищими органами державної влади, сільських старост слід розглядати як представників органів місцевого самоврядування, які у своїй діяльності передусім керувалися інтересами громади і розв'язували різноманітні питання сільського життя згідно з нормами традиційного звичаєвого права. Незначні поточні справи сільські старости вирішували самостійно, щоденно підтримуючи таким чином усталені форми співжиття громадян. Вони розв'язували дрібні конфлікти між господарями, розслідували прості кримінальні справи, підправляли межі індивідуальних земельних наділів,

¹¹² РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 134зв. – 135; Спр. 41. – Арк. 415 зв. – 416; Акты ЗР. – Т. 3. – С. 73, 74.

¹¹³ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 134 зв. – 135.

контролювали дотримання загальнообов'язкової сівозміни на останніх, щоб уникнути потрапи посівів громадським стадом, стежили за елементарним порядком на території громади. Зокрема, слідкували за тим, щоб зайшли люди, в тому числі і родичі членів громади, реєструвалися місцевим отаманом, а за його відсутності – кимось з членів його сім'ї або сусідами. За це ніс відповідальність насамперед голова дворогосподарства, до якого прибував гість. Причому хазяїн відповідав за поведінку пришельця на території громади¹¹⁴.

Сільський староста представляв громаду і в її зовнішніх зносинах з великокнязівськими представниками та окремими шляхтичами. Керівник громади організовував вчасну виплату всіх податків та виконання відробітків. Причому часто до його обов'язків входило збирання натуральної та грошової данини і відправка її великокнязівським збирачам податків або поміщику. Приклад цього – податкова діяльність отаманів у селах Житомирського повіту. Зокрема, «Тиміш отаман Песецький» зібрав у 1587 р. зі своєї громади і зберігав у себе в коморі «грошей готових побору панського кіп 20 лічби литовської»¹¹⁵.

В ході збільшення густоти населення та розростання території громади, коли на певні землі починали претендувати кілька власників, сільські старости поряд із старшими членами громади, дедалі частіше виступають як свідки при розмежуванні земель третіх власників, а коли зачіпалися територіальні інтереси громад, – як їх представники. Тому в документах XV–XVI ст. часто згадуються «старці сторонні», які встановлюють чи поновлюють границі земель¹¹⁶. Для вирішення складних справ та розслідування кримінальних злочинів сільські старости організовували збори (що і в XVI ст. називалися віче) громади і всіх зацікавлених сторін. Причому вони збиралися не лише на українських землях у складі ВКЛ, але й Королівства Польського¹¹⁷. Протягом XVI ст. поряд з терміном «віче» для означення зборів громади також починає застосовуватися терміни «копа», «купа», які набули значного поширення не лише на терені практично всієї України, але й на сусідніх білоруських та литовських землях, і використовувалися аж до XVIII ст.¹¹⁸

¹¹⁴ Архив ЮЗР. – Ч. 6. – Т. 1. – С. 360–361.

¹¹⁵ Там же. – С. 175–188.

¹¹⁶ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 81 зв.; Акты ЗР. – Т. 1. – С. 42.

¹¹⁷ Жерела до історії України–Руси. – Т. 1. – С. 71; Т. 2. – С. 270; *Иванишев Н.* О древних сельских общинах в Юго-Западной России. – К., 1863. – Приложение. – № 1. – С. 36–38.

¹¹⁸ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 211; Архив ЮЗР. – Ч. 6. – Т. 1. – С. 271; Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссисю (далі – РИБ). – СПб., 1905. – Т. 20. – С. 22–23, 140, 145, 452, 454.

На велелюдне віче сільська громада збиралася, як правило, просто неба на традиційному місці. Це міг бути «пляц» / місце у центрі села, майдан поблизу громадської церкви та ін. Траплялося, що віче відбувалося й не там, де завжди. Наприклад, общинники збиралися на місці скоєння злочину для того, щоб його розслідувати, або на спірних ділянках при розв'язанні межових конфліктів¹¹⁹. Скликали віче, як правило, керівники громади в міру необхідності. Згодом ця ініціатива також переходила до керівників урядів гродських та окремих феодалів. Способи оповіщення були різноманітними – усне або письмове повідомлення, церковні дзвони, а в Карпатському регіоні – шляхом передачі булави, яка постійно перебувала у солтиса, від одного «газди» до іншого¹²⁰. Коли на віче збиралися різні громади, то кожну з них представляв її керівник. Так, на копі в 1570 р. у Володимирському повіті громади сіл Видюти та Мацеєва вимагали взяти участь у зборах «десятника і людей поридубських». У 1571 р. на вічових зборах с. Ремчич Луцького повіту дві частини цього села, які належали різним поміщикам, очолювали «тивун Петрука Демидович» та «Максим Качанович, тивун пана Яцкова». На вічі громад сіл Змуча, Брухович, Велицька та Порська у 1567 р. (того ж повіту) розслідування злочину організували «Тивун пана Загорського на ім'я Богдан Триликович» і «Марош Ігнатович... старець князя Корецького», яким належали дві частини села Порська¹²¹.

На зборах громади вирішували широке коло питань внутрішнього життя, які не міг самостійно розв'язати сільський староста. Важливу їх частину становили справи про розмежування общинних земель та угідь як в середині громади, так і між окремими селами. Багато було справ, пов'язаних з майновими конфліктами, спадковістю та розподілом майна, сімейними справами¹²². Проте найбільш питому вагу серед справ, що розглядалися на зборах сільської громади, особливо у XVI ст., становили кримінальні справи. А тому такі зібрання одночасно представляли і судові органи, які розслідували вбивства людей, крадіжки тварин і речей, пограбування і розбійні напади, справи про чаклунство, отраву посівів та інші збитки. За найтяжчі

¹¹⁹ ЦДІАУК. – Ф. 256. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 43; Архив ЮЗР. – Ч. 6. – Т. 1. – С. 271; Приложение. – С. 122, 123, 132.

¹²⁰ Архив ЮЗР. – Ч. 6. – Т. 1. – С. 499–500; Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII вв. // Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права. – К., 1928. – Вип. 4. – С. 179.

¹²¹ Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве // Акты о копных и панских судах. – К., 1897. – Т. 1. – С. 168, 331, 369–370.

¹²² Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. – С. 12, 19, 39, 300–302.

злочини селяни виносили винуватцям різноманітні покарання, аж до смертної кари, і приводили їх у виконання, про що немало свідчень у документальних матеріалах¹²³.

У соціальній структурі сільського населення старости за своїм майновим становищем практично не відрізнялися від основної маси членів громади і нарівні з останніми відбували повинності. Так, на Волині тівуни, отамани й старці користувались однаковими з іншими общинниками наділами землі і сплачували таку ж данину. Зокрема, старець Миц села Козлиничі Луцького повіту, як і 33 інших господарів, у 1578 р. сплатив 30 грошей за рік, тоді як 12 городників цього ж села віддавали від 3 до 6 грошей. Не вирізнявся розміром сплачуваних податків серед жителів 7 дворищ села Кречевичі того ж повіту і їхній старець Тиміш. Війт села Воля Ситна Луцького повіту Данило у 1578 р. нарівні з іншими 14 селянами заплатив 60 грошей (з решти 6 господарств городників і підсусідків надійшло від 1 до 12 грошей). Однак на практиці незначні відхилення іноді траплялися. Так, у 1578 р. старець села Кілки Рябець (Луцький повіт) сплачував найбільшу в селі данину в розмірі 70 грошей, а решта 40 господарів – від 30 до 60 грошей, що певною мірою відображало дещо вищий рівень майнового становища сільського старости. Однак останнє не обов'язково пов'язане з його посадою, а може пояснюватися більшою кількістю робочих рук в господарстві, а, отже, і більшим розміром земельної ділянки. Цікава ситуація спостерігалась у 1545 р. в селі Забороль Луцького повіту. Там з 16 дворищ 7 було службових, а 9 – тяглих. Сільський тивун сидів там на одному із службових дворищ і разом з іншими шістьма «справлял службу конную» на замок Луцький. А в 1582 р. у селі Митищі того ж повіту функції «тивона» виконував збіднілий підсусідок Микита¹²⁴.

З часом у міру посилення залежності сільських громад від представників великокнязівської влади та окремих феодалів відбувалися також процеси підкорення і громадської адміністрації, яка з другої половини XV ст. дедалі більше набувала дуалістичного характеру. З одного боку, сільські старости, як і раніше, відстоювали інтереси своєї громади, а з іншого, перетворювалися в посадових осіб великокнязівського адміністративного апарату, його найнижчу ланку, яка набувала функцій контролю і примусу¹²⁵.

¹²³ ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 224 – 224 зв.; Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 59–64, 202–205, 211–214, 312–313; Материали для истории судостройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. – С. 221–226, 249, 265, 302–303, 626.

¹²⁴ Архив ЮЗР. – Ч. 6. – Т. 1. – С. 110; Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1897. – Т. 3. – С. 21, 25–26, 39, 41; Т. 4. – С. 164.

¹²⁵ Гурбик А.О. Про внутрішню структуру сільської общини на Правобережній Україні // Молодь і актуальні проблеми історичної науки. – К., 1990. – С. 19.

Юридичне оформлення вказаних процесів знайшло своє відображення в «Уставі» 1557 р., де так описувалися обов'язки сільських вїттів: «А служба їхня це за вказівкою урядовою людей на роботу, а також з чиншовими виплатами нашими виганяти, й при збиранню виплаць податків бути, підданих наших до права замість децького перед урядом ставити, при роботах всяких замість пристава над людьми вїттівства свого стояти, при доставці вівса і сіна з людьми вїттівства свого їздити і їх віддавати, переори волок пустих і найнятих, стіни, границі і копці на кожен рік між підданими нашими поправляти і поновлювати, а де б від якого сусіда бачив копці або границі порушені має те урядові доповідати». Вїйти, крім цього, наділялись і певними особистими повноваженнями примусового характеру: «а судити підданих про все дня торгового, крім причин кривавої і невідкладної, а про таку вину коли накаже уряд ставити до права [судового розгляду. – А.Г.] підданого вїт повинен». Якщо селяни виявляли непокору вїтту, їх викликали в уряд гродський і змушували оплачувати діяльність децького: «а якщо б якийсь підданий вїта слухатись не хотів, а за позовом його перед урядом не став, то по такого своєвольного уряд децького послати має, і від непокірного децькування [судові виплати. – А.Г.] на мило в обидва боки стягнути один гріш має». Особливо «Устава» відзначала роль вїта як захисника інтересів підданих: «а при суді вїтту бути і справедливості підданому допомагати, вин наших [список заборгованостей підданих перед великокнязівськими урядниками на місцях. – А. Г.] відомість мати і ревизорам доповідати»¹²⁶. Як бачимо, вїйти наділялись певними функціями державних службовців, вони були зобов'язані співпрацювати з великокнязівськими урядовцями на місцях і водночас відстоювати інтереси своїх підданих. На цій останній функції вїттів наголошувалося особливо: «Того стерегти аби уряд вин і пересудів над норму й уставу не брав, а якщо б за вимогою його [вїта] уряд того не перестав чинити, то має те вїт ревизору оповідати»¹²⁷.

Для заохочення до добросовісного виконання своїх обов'язків сільських старост починали звільняти від сплати всіх податків. Це було своєрідною формою оплати праці керівників сільських громад і водночас робило їх залежними від місцевих урядів. У середині XVI ст. на тих українських землях, де проводилася волочна поміра, «Устава» 1557 р. передбачала, що «на селах вїйти мають мати по одній волоці вільній». Ця вказівка виконувалася на практиці. Зокрема, вїйти волинських сіл Нижча Вілія, Шпиколоси, Плашівка, Сапонове і Жолоб Кременецького повіту (1563 р.) мали по одній вільній від чиншу волоці землі. Проте у прийнятій 20 жовтня 1557 р. поправі вже вказувалося: «Вїйти тяглі аби мали на вїттівську службу по дві волоки

¹²⁶ Акты ЗР. – Т. 3. – С. 73.

¹²⁷ Там же.

вільних від всілякого тягла і податків». Ці рекомендації також у подальшому часто реалізовувалися на практиці. В 1557 р. в грамоті Сигизмунда II Августа писалося про вїта «підданого Клима Медведя», якому «на вїтївство назначили дві волоки пустоючої землі в селі Ягоднику» і наказувалося «аби з тих двох волок на вїтївство йому призначених жодної оплати в нього не брали і до повинностей ніяких не привертали... а він має й повинен у всіх справах уряду його належних справно і порядно дотримуватися [належно виконувати свої повноваження. – А. Г.]». Якщо сільський староста брав більше землі, ніж йому належало «на вїтївство», то за кожен понаднормовий наділ він мав разом з іншими селянами відбувати належні повинності¹²⁸. В тих випадках, коли вїт таємно користувався надлишком землі або приховано здавав такий наділ підданам, його карали смертю: «а якщо би вїт волоку пусту кому найняв, або від уряду найняту перед ревізором приховав, тоді за таке скарати його, як злочинця – горлом [на смерть. – А.Г.]»¹²⁹.

Вїти окрім привілейованого володіння двома волоками землі, також утримували на свою користь, як правило, «з чиншу кожен шостий грїш» або «третій грїш», а також певну частину натурального оброку¹³⁰. В цілому ж вїти володіли таким наділом землі і утримували на свою користь ту частину місцевих податків, які їм надавалися князівським привілеєм на вїтївство або за традицією / звичаєвим правом у вказаному вїтївстві. В 60-і рр. XVI ст. в Галичині згадувалися вїти, які «вини» брали з «сільських людей згідно прав своїх»¹³¹.

Загалом інститут вїтївства, який передбачав звільнення місцевих вїтїв від податків за користування певним наділом землі, документально зафіксований, починаючи із середини XVI ст., переважно на тих українських землях, де проводилася волочна поміра. Вїти займали проміжне місце між громадською адміністрацією та урядом гродським, оскільки «Уставою» 1557 р. передбачалося вже утворення вїтївств як фактично нових адміністративно-територіальних осередків. До складу таких одиниць могло входити кілька сіл. Як було записано в «Уставі» 1557 р.: «У вїтївство кожному має бути придано волок сто, або більше, згідно із розташуванням, хоча б два і три села і, навіть, більше довелось б злучити». На практиці адміністрація й ревізори та мірники дотримувалася таких вказівок. Зокрема, на Волині згідно з люстрацією Кременця 1563 р. у 13 селах із загальною кіль-

¹²⁸ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 71 зв.; Акты ЗР. – Т. 3. – С. 73, 90; Памятники. – Т. 3. – С. 21, 25-26, 39; Архив ЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 80, 84, 98, 100.

¹²⁹ Акты ЗР. – Т. 3. – С. 74.

¹³⁰ Жерела до історії України–Руси. – Т. 1. – С. 99; Т. 2. – С. 122, 143, 253, 276; Т. 3. – С. 352.

¹³¹ Жерела до історії України–Руси. – Т. 2. – С. 203; Т. 3. – С. 289–290.

кістю волок 623 було створено 5 війтівств, тобто в середньому на одного війта припадало близько 125 волок. Згодом пізніші поправки збільшували розміри війтівств до 300-400 волок. У тих випадках, коли окремі села входили до складу війтівств, у них зберігалася попередня самоврядна громадська адміністрація. Тільки тепер керівники менших сільських громад вже підпорядковувались уряду війта, який часто мешкав у одному із сіл війтівства. Тому документи другої половини XVI ст. часто фіксують наявність в одному селі поряд з війтами також тивунів, отаманів і десятників¹³². Останні в такому випадку вирішували лише обмежене коло внутрішніх справ громади, а в усьому іншому зобов'язані були підпорядковуватися війту. Часто центрами війтівств виступали найбільші села такої територіальної округи. Кілька впорядкованих сусідніх війтівств створювали більші адміністративно-територіальні одиниці – волості. Центрами останніх ставали містечка / міста або ж шляхетські садиби та фільварки¹³³.

При проведенні велелюдних зборів громади війти виконували роль урядників, яких раніше направляли з уряду на копу. Тепер же «Устава» передбачала, що у тих випадках, коли «підданий один другому межу переоре і знищить, тоді уряднику на копу не їздити і проїзду [судові виплати. – А.Г.] не брати, але війт межу направить и візьме з того хто межу порушив на уряд 12 грошей». Така практика, з одного боку, полегшувала матеріальне становище селян, бо вони звільнялися від сплати «проїздного», а з іншого, розширювала повноваження війта. З метою швидкого розв'язання поземельних конфліктів між селянами війтам рекомендувалося тримати наготові відповідний інструмент для обмірювання землі: «А для поправки меж підданих, війт має мати шнур [мірну мотузку встановленої довжини. – А. Г.] однакової міри справний, точний і перевірений [точної міри, цілісний без надривів і пошкоджень. – А. Г.], і в пору мокру або суху, завжди його тримати в належному стані, готовому до використання у любую пору»¹³⁴.

Згідно положень «Устави» 1557 р. війтам заборонялося самочинно судити підданих та збирати понаднормові податки під страхом великого штрафу: «Війти по селах судів жодних судити, поклонів [дарунків / піднесень . – А. Г.] вимагати і вигаданих виплат [нововведень і понаднормових виплат. – А. Г.] над підданими чинити не мають, під виною [під страхом грошового покарання. – А. Г.] до скарбу нашого в один карбованець грошей»¹³⁵.

¹³² Акты ЗР. – Т. 3. – С. 74, 90; Жерела до історії України–Руси. – Т. 2. – С. 116, 143; Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 75–100.

¹³³ Улашчык М. Валочная памера // Беларуская мінуўшчына. – 1996. – № 1. – С. 49–53.

¹³⁴ Улашчык М. Валочная памера // Беларуская мінуўшчына. – 1996. – № 1. – С. 49–53; Акты ЗР. – Т. 3. – С. 74.

¹³⁵ Акты ЗР. – Т. 3. – С. 74.

Загалом структура повноважень уряду війта, яка була описана в «Уставі на волоки», являла собою синтез реального становища сільських старост і прагнень верховної державної влади до повного підпорядкування собі внутрішнього життя громад. «Устава» юридично оформила процеси переростання частини громадської адміністрації в нижчу ланку державного апарату (уряд війтівств), компетенції ж іншої її частини (отамани, тивуни, десятники) обмежувалися вузькими рамками внутрішніх відносин та самоврядування у громаді. Нагадаємо, що це в основному стосувалося тієї частини українських земель, на яких проводилася волочна поміра. В інших регіонах, які не потрапили під поміру, інститути отаманів, війтів, десятників, зберегли своє помітне попереднє значення і мали значно ширше коло повноважень.

Водночас, у реформованих селах України обмежити владу сільських старост, покликані були також уряди лавників: «Лавники в селах по два і по три, або й більше, згідно розмірів села мають бути настановлені». Передбачалося, що претенденти на цю посаду мають бути «люди непідозрілі, віри гідні, обов'язок яких [повноваження. – А. Г.] збитків між подданими в потравах посівів та в інших справах оглядати». Лавники являли собою інститут місцевого управління, який теж уже залежав від уряду гродського, ним обирався, захищався і перед урядом звітувався. Так, за «зневагу, нешанобливе ставлення, перешкоджання діяльності» лавника передбачався штраф «один карбованець грошей». За виконання своїх повноважень (це були в основному різноманітні свідчення) лавники брали певну суму грошей: «А за працю лавнику оглядного [за огляд місця злочину або вчиненої шкоди та визначення її розмірів. – А. Г.] від суми збитків один гріш». На відміну від війта, лавники не звільнялися від податків за користування землею: «Від тягла та інших усіяких повинностей з підданими з волок своїх звільнені не мають бути». Проте за неправдиві або підтасовані на користь однієї із сторін свідчення лавника могли суворо покарати: «як порушника клятви – на горло [на смерть. – А. Г.]»¹³⁶.

Зростання залежності керівництва громад від великокнязівських урядів на місцях та пільгове користування землею призводили до поглиблення економічної нерівності в громаді, а згодом і до соціального відокремлення представників сільської адміністрації. Це яскраво простежується в еволюції війтівського управління. В другій половині XVI ст. війти дедалі більше користувалися понаднормовими ділянками (за останні на відміну від пільгового наділу слід було сплачувати належні податки), займалися промислами, що свідчило про зростання економічної могутності їхнього господарства.

Таким чином, в ході проведення аграрної реформи певною мірою змінювалося становище сільської адміністрації українських земель. Починаючи із середини XVI ст., документи фіксують на чолі багатьох реформованих сіл

¹³⁶ Акты ЗР. – Т.3. – С.74.

війтів, призначених згідно з «Уставою» 1557 р. великокнязівськими ревізорами при формальній згоді місцевих громад. Реформою запроваджувалися війтівства, які включали кілька сусідніх сільських громад. Війти в таких випадках займали проміжне становище між керівництвом окремих громад (отамани, тивуни, старці, десятники) та урядом гродським. «Уставою» чітко регламентувалися права та обов'язки війтівсько-лавничих урядів і дозволялося війтам користуватися певним наділом землі (1-2 волоки) без сплати податків. Загалом же інститут війтівства дедалі більше набував дуалістичного характеру з одного боку, війти, як і до реформи, відстоювали інтереси своєї громади, а з іншого, поступово перетворювалися на посадових осіб нижчої ланки великокнязівського адміністративного апарату.

* * *

Загалом же аграрна реформа, яка розпочалася на литовських, білоруських та українських землях ВКЛ у першій половині XVI ст., досить динамічно була проведена у великокнязівських помістях Литви, західної і центральної Білорусії та в деяких західних регіонах України. Вважається, що перший / основний етап реформи завершився в 60-і рр. XVI ст. Досить ударними були вже перші після прийняття «Устави» 1557 р. кілька років, впродовж яких лише в столових маєтностях великого князя (були розташовані переважно на власне литовських землях ВКЛ) було поміряно понад 57,6 тис. волок (близько 1,25 млн. га), а на загал у перший період реформи ревізори перемиряли близько 2 млн. га землі. У приватних маєтках магнатів та шляхти реформа дещо затягнулася. Зокрема, на власне литовських землях реформування шляхетських помість тривало до кінця XVI ст., а в східнобілоруських волостях ВКЛ – аж до середини XVII ст. На українських землях, які після Люблінської унії 1569 р. відійшли до Польщі, введення волочної системи здійснювалося і надалі. На Правобережній Україні реформування земельного устрою відбувалося також у другій половині XVI ст., а в першій половині XVII ст. спроби введення волочної системи були зафіксовані на Лівобережній Україні (Чернігівщині, Ніжинщині, Стародубщині).

Правове оформлення й теоретичні підходи до реформи були викладені в ряді великокнязівських правових актів: Уставі 1514 р.; Грамоті 1529 р.; Уставі 1547 р.; «Уставі на волоки» 1557 р.; Поправах до останньої від 20 жовтня 1557 р., 20 травня, 20 червня, 20 жовтня 1558 р.; посланнях та інструкціях ревізорам, мірникам і лісничим. Одним з джерел реформи були також практика й досвід поміри і кадастру земель у приватних та господарських помістях (королеви Бони, Миколая Радзивілла, інших власників) окремих регіонів Литви, Білорусії та України першої половини XVI ст. Реформування українських земель за принципом волочної поміри в Україні XVI ст. було джерельно зафіксоване в Кременецькому повіті, Ковельському, Ратненському й

Любомльському старостах, а також у Руському воєводстві (окрім окремих староств) де вводилися не волоки, а франконські лани. Документи також містять фрагментарні відомості про волочні села в окремих приватних помістях Луцького та Володимирського повітів на Волині.

В контексті селянського землеволодіння у реформованих селах руйнувалося сформоване віками, основане на звичаєвому праві володіння селян землею. Останні втрачали можливість вільно розпоряджатися своїми наділами, а розміри останніх значно зменшувалися. Проте структура селянського землеволодіння не зазнала кардинальних змін: з одного боку, селяни володіли індивідуальними аллодами у вигляді волоки, а з іншого, як і до реформи, збереглося общинне землеволодіння (альменда). Щоправда, тепер і за землі спільного користування селяни зобов'язані були сплачувати податки. Протягом XVI ст. спостерігалось неухильне, часом значне, збільшення норм феодалної ренти. У реформованих селах Волині широко практикувалася відробіткова та грошова рента. Відробітки в другій половині XVI ст. становили в цьому регіоні 3–4 дні на тиждень, а грошовий чинш коливався від 31 до 60 грошей з однієї волоки.

Певною мірою змінювалося становище сільської адміністрації українських земель. Починаючи з середини XVI ст., на чолі багатьох реформованих сіл документи фіксують війтів, призначених згідно з «Уставою» 1557 р. великокнязівськими ревізорами при формальній згоді місцевих громад. Нововведенням реформи було створення війтівств, які включали по кілька сусідніх сільських громад. Війти в таких випадках займали проміжне місце між керівництвом окремих громад (інститути отаманів, тивунів, старців, десятників) та урядом гродським. «Уставою» чітко регламентувалися права та обов'язки війтівсько-лавничих урядів і дозволялося війтам користуватися певним наділом землі (1–2 волоки) без сплати податків. Загалом же інститут війтівств дедалі більше набував дуалістичного характеру. З одного боку, війти, як і до реформи, відстоювали інтереси своєї громади, а з іншого, поступово перетворювалися на посадових осіб великокнязівського адміністративного апарату. В ході проведення аграрної реформи зазнала значної трансформації просторова локація сільських поселень України. В тих регіонах Волині, яких торкнулася волочна поміра, на зміну розкиданим малодвірним селищам-дворищам з черезсмужжям земель приходили багатодвірні села з упорядкованою вуличною забудовою.

* * *

Актуальність подальшого дослідження аграрної реформи XVI ст. полягає і в тому, що деякі сучасні автори, які намагаються писати про означену проблематику в масштабах усього ВКЛ, спираючись лише на обмежений історіографічний доробок попередників (інколи переважно польську та деяку

вітчизняну, значною мірою, ще радянську історіографію) часто не лише не вносять помітної новизни, але й заплутують вже існуючі позитивні напрацювання попередників. Оскільки змішують в одне ціле різнопланові комплексні заходи аграрної реформи та часто зводять останню лише до власне «волочної поміри». Про що свідчить і термінологічна плутанина в подібних текстах де часто пишеться: «аграрна реформа, або так звана “волочна поміра”». Тобто різні наукові поняття безпідставно й без обґрунтування отожднюються («або-або»), та й чому «так звана» волочна поміра. В одному і тому ж тексті доволіно може писатися то «”волочна поміра” 1557 р.», то «аграрна реформа 1557 р.», що свідчить про неповне розуміння суті реформи, і змістового наповнення використовуваних дефініцій, адже і волочна поміра й аграрна реформа це не одноразові акти, а набагато триваліші процеси, які не зводилися лише до одного 1557 року, адже в дійсності у 1557 р. було прийнято лише саму «Уставу на волоки». Йдучи цим шляхом та захоплюючись косметичним «новаторством», окремі автори вдаються до створення багатоповерхових штучних конструкцій, коли використовують алогічну словесну еквілібристику: «волочної аграрної реформи 1557 р.». Причиною такого стану речей може бути те, що попередні дослідники (починаючи з праць класичної литuanістики й до радянських істориків) так і не виробили / обґрунтували єдиної термінології, а використовували поряд із визначенням «аграрна реформа» різні дефініції: «волочна поміра», «селянська реформа», «землевпорядна політика» тощо. Хоча тут слід враховувати й те, що фахівці, які вводили подібні терміни у минулому не завжди ототожнювали останні виключно із усіма заходами комплексної аграрної реформи, а лише звертали увагу на її окремий аспект, приміром, тільки на заходи пов'язані із уведенням волочних наділів, або висвітлювали лише селянський аспект аграрної реформи тощо.

Водночас в новітніх публікаціях окремі сучасні автори сміливо користуються радянськими енциклопедіями 60-х років ХХ ст., але не знають про відповідні тематичні матеріали сучасних енциклопедичних академічних вітчизняних та закордонних видань, які вже десятиліття є на полицях наукових бібліотек¹³⁷ та не використовують доробок сучасних білоруських та литовських колег. Це якщо говорити про хоча б видимість історіографічної повноти подібних досліджень. Адже очевидно, що без скрупульозного дослідження джерельного матеріалу (архівного й опублікованого), можна створювати лише видимість наукового дослідження. Або ж механічно повторювати й переповідати без критичного осмислення висновки попередників

¹³⁷ Аграрна реформа 16 століття // Енциклопедія історії України (далі – ЕІУ). – Т. 1. – К., 2003. – С. 31–32; Волока // ЕІУ. – Т. 1. – С. 623; Волочна поміра // ЕІУ. – Т. 1. – С. 625–626.

про розміри теоретичних / уявних «волоки», «морга» чи довжину «ліктя», розмаїття яких у ВКЛ було досить широким, але без конкретно-історичного вивчення українських джерел подібні виклади залишаються всього лише варіантом теоретизування й грою у числа. Адже безмежно можна перемножувати різні значення міри «ліктя» (чи то «литовського», чи то «купецького», чи ще якогось) й отримувати численні / різні розміри віртуальної волоки. Але, зрештою, це буде лише теоретична волока, яку, при великому бажанні, звичайно, можна подати за власне відкриття. Але для реального внеску в досліджувану проблематику цього явно недостатньо. Тому в подібних публікаціях бачимо «сміливі» висновки про, нібито, абсолютно точну (обраховану до десятих і сотих одиниць) волоку чи то в 30 моргів – «21,72 га» чи то в 33 морги – «23,89 га» (до речі, подібних варіантів числових значень волоки із деякою зміною десятих і сотих одиниць можна нарахувати безліч), яка була чи то у ВКЛ загалом, чи то десь в Україні. При цьому, інколи, виникає плутанина, бо спочатку пишеться про «аграрну реформу 1557 р.» й, ніби то, починають обчислювати розміри запроваджених нею нових земельних одиниць – волок, а насправді в основу своїх обрахунків кладуть відомості «Геометрії» С. Гжепського, яка побачила світ майже через десять років після згаданої «Устави» (у 1566 р.). Насправді ж, як свідчать наявні конкретно-історичні дослідження, на реформованих українських землях практично не було 30-моргової волоки, а зустрічалися суттєво більші волочні наділи (про що в деяких дослідженнях немає жодної згадки) й нерідко побутовали 36-моргові волоки (26,1 га), а також наділи ще більших розмірів (аж до 52 моргів – 37,6 га). Тому в подібних випадках усі, ніби то, клопіткі математичні обрахунки з метою визначення «ідеально точної» волоки викликають чимало запитань (стосовно їх регіональної локації) і потребують більш чіткої аргументації.

Лариса Жеребцова
Дніпропетровськ

ПОВНОВАЖЕННЯ ПІДСКАРБІЯ ЗЕМСЬКОГО ЩОДО КОНТРОЛЮ ЗА ДОХОДАМИ ВІД МИТНИХ ЗБОРІВ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ

У статті висвітлено один з напрямків діяльності підскарбія – контроль за доходами і витратами від однієї з найбільших статей державних доходів Великого князівства Литовського – митних зборів. Підпорядкування митників підскарбію земському відбувалось на фоні еволюції посади самого підскарбія від керівника скарбу до міністра фінансів у середині XVI ст., а також соціально-економічних реформ і перетворень у митній справі князівства. Оpubліковано документ 1531 р., що вперше визначає нові повноваження підскарбія щодо митників князівства.

Ключові слова: підскарбій земський, митники, мита, Велике князівство Литовське, державні доходи, канцелярія.

В статье рассматривается одно из направлений деятельности подскарбия земского – контроль за доходами и расходами одной из наиболее прибыльных статей государственных доходов Великого княжества Литовского – таможенными сборами. Подчинение таможенников подскарбию земскому происходило на фоне эволюции должности подскарбия от руководителя казны до министра финансов в середине XVI в., а также социально-экономических реформ и преобразований в таможенной сфере княжества. Опубликован документ 1531 г., в котором впервые определены новые полномочия подскарбия относительно таможенников княжества.

Ключевые слова: подскарбий земский, таможенники, пошлины, Великое княжество Литовское, государственные доходы, канцелярия.

The article deals with one of the land treasurer activities concerning the control over the incomes and expenses, one of the most profitable articles of state revenues of the Grand Duchy of Lithuania – customs duties. Submission of customs officers to the land treasurer happened against the evolution of him the position from the head of treasury to the Minister of Finance in the middle of the 16th century, and also social and economic reforms and transformations in the customs sphere of the principality. It is also published the document of 1531 which deals with the treasurer new powers toward the customs officials of the principality.

Key words: land treasurer, customs officials, customs, the Grand Duchy of Lithuania, state incomes, chancery.

Підскарбій (*thesaurarius noster*) – службова особа ВКЛ у XV–XVIII ст., підскарбій земський – керівник скарбу ВКЛ, підскарбій дворний – спочатку був намісник земського, а потім відповідав за матеріальне забезпечення великого князя¹. Уряд підскарбія з'явився у першій половині XVст., проте остаточно посада підскарбія земського оформилась під кінець правління Казимира Ягелончика². До скарбу потрапляли усі державні доходи, у тому числі від митних зборів.

Мета дослідження – визначити повноваження підскарбія земського щодо діяльності митників ВКЛ протягом кінця XV – другої половини XVI ст. Підскарбій земський не очолював митну службу, натомість контролював діяльність митників і доходи від митних зборів.

Постановка такої проблеми обумовлена тим, що на прикладі відносин із митниками можна простежити розширення повноважень підскарбія земського від керівника скарбу до керівника економікою і фінансами ВКЛ у другій половині XVI ст. Ці зміни відбувались на тлі еволюції посади самого підскарбія, соціально-економічних реформ у князівстві, а також перетворень у діяльності митної служби ВКЛ. У результаті підскарбій отримав такі повноваження у царині контролю і управління за лівовою часткою державних доходів – митними зборами, якими володів (і продовжував володіти) лише великий князь литовський.

Іншим фактором, що помітно вплинув на появу уряду підскарбія, оформлення його службових повноважень і професійних навичок – була великокнязівська канцелярія – державна структура, що документально забезпечувала діяльність центральних органів влади ВКЛ, одним із писарів якої був підскарбій.

Еволюція посади підскарбія земського від керівника скарбу до, фактично, міністра фінансів у другій половині XVI ст. ілюструє перетворення державних агентів у керівників автономних відомств, що ними створювались. Відомство канцлера було народжене структурами монаршої канцелярії, скарбника – механізмом його скарбу. Посада останнього потребувала високої кваліфікації та знань. Крім того, функції більшості посадових осіб та урядів у ВКЛ склались стихійно і поступово закріплювались як традиція. Багато осіб отримували призначення завдяки своїм особистим якостям і довірі з боку великого князя., оскільки вірність цінилась вище за все³.

¹ Энциклапедыя Вялікае княства Літоўскае. – Т. 2: К – Я. – Мінск, 2007. – С. 386–387.

² Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. – Kórnik, 1994. – S.155.

³ Гудавичюс Э. История Литвы с древнейших времен до 1569 года. – М., 2005. – Т. 1. – С. 410–411, 413–415.

Видання «*Urządnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku*» містить повний перелік всіх осіб, які обіймали посаду підскарб'я земського у ВКЛ, натомість зазначимо тих, які перебували на ній протягом кінця XV – другої половини XVI ст.:

Андрій Александрович – 1486–1498 рр.⁴

Федько Богданович Хребтович – 1501–1509 рр.⁵

Михайло Богуш Боговітинович – 1509 р. (тимчасово), 1520–1530 рр.⁶

Аврам Єзофович – 1510–1519 рр.

Іван Горностаї – 153 –1558 рр.⁷

Остафій Волович – 1561–1566 рр.⁸

Микола Нарушевич – 1566–1575 рр.⁹

Характеристика джерел. Основна проблема вивчення повноважень підскарб'я земського щодо контролю за всіма доходами і витратами ВКЛ, у тому числі від мит, полягає у відсутності документації (реєстрів), що вели підскарб'ї під час своєї діяльності.

Книги Литовської Метрики (ЛМ) містять фінансові звіти митників, представлені документами реєстраційного виду, серед яких: 1) *лічба* – рахунок, спосіб фіксації коштів, що надійшли від митників і були витрачені за квитанціями; 2) *квитация* – документ, отриманий митником після звіту перед писарем канцелярії чи підскарбієм земським документ, що підтверджує звіт. *Квитациями* також називали письмові розпорядження в.кн. щодо виплат грошей чи товарів з певного мита; 3) *відправи* – «отправы» – являють собою реєстри надань грошима, продуктами, речами з державного скарбу князям, панам, землянам і служебникам, які забезпечувались на місцях, здебільшого, доходами з корчем, мит, ключів, судових зборів тощо за квитанціями великого князя¹⁰.

⁴ *Urządnicy centralni i dostojnicy...* – S. 155; *Pietkiewicz K. Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellonczyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przelomie XV i XVI wieku.* – Poznań, 1995. – S. 211.

⁵ *Pietkiewicz K. Wielkie Księstwo Litewskie...* – S. 211.

⁶ *Urządnicy centralni i dostojnicy...* – S. 155; *Гудавичюс Э. История Литвы.* – С. 415; *Груша А. Канцелярия Вялікага княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст.* – Мінск, 2006. – С. 63.

⁷ *Груша А. Канцелярия Вялікага княства...* – С. 71; *Энцыклапедыя Вялікае княства Літоўскае.* – Т.1: А – К. – Мінск, 2007. – С. 513.

⁸ *Энцыклапедыя Вялікае княства Літоўскае.* – Т. 1. – С. 382.

⁹ *Энцыклапедыя Вялікае княства Літоўскае.* – Т. 2. – С. 349; *Urządnicy centralni i dostojnicy...* – S. 156.

¹⁰ *Жеребцова Л. Ю. Классификация документов по истории таможенной системы Великого княжества Литовского (по материалам Литовской Метрики) // Материалы XXIV Межд.научн.конф. «Проблемы дипломатики, кодикологии и актовой археографии», Москва, 2–3 февраля . – М., 2012. – С. 293–296.*

Фінансові звіти містять відомості щодо загальної суми доходів і витрат з певного мита, проте фрагментарність їх представлення у книгах ЛМ не дає можливості простежити прибутковість певних митних зборів. Тобто, відомості про оренду мит у певному районі певним особам майже не підкріплені відповідними звітами (лічбою) цих митників і отриманими квитанціями. Проте, можна прослідкувати, з якого часу підскарбій земський починає приймати звіти від митників, восковничих і соляничих.

Більшість фінансових звітів митників і квитанцій частково вміщених до книг записів 4, 6, 8 у складі «книг оренд» невеликими «партіями». М. Бережков пояснює це тим, що ділова актуальність внесених до книг оренд договорів і приходно-витратних записів, була менш тривалою, ніж документів, записаних до книг данин, книг судових справ чи книг посольств. Тому, на відміну від інших книг ЛМ, не було нагальної потреби у їх ретельному веденні та збереженні¹¹.

З поступовим розширенням повноважень підскарбія у сфері контролю за державними доходами, зменшується кількість звітів (лічб і квитанцій) самих митників у книгах ЛМ у 1520-х, їх майже немає. Натомість, підскарбій вносив звіти митників до своїх реєстрів, з яких складав великий звіт – лічбу, зі всіх державних доходів. З реєстрів підскарбія формувались скарбові книги.

Історіографія проблеми. В історіографії майже відсутні дослідження, безпосередньо присвячені виникненню та формуванню уряду підскарбія, як земського, так і дворного. Найбільш ґрунтовною працею, що висвітлює особливості посади підскарбія земського, його обов'язки, повноваження, еволюцію протягом XVI ст. і врешті перетворення на міністра фінансів – є дослідження М. Любавського¹², що стало основою для подальших студій, а також узагальнюючої статті для видання *«Энциклапедыя Вялікае княства Літоўскае»* (автор А. Груша)¹³. В енциклопедії також є статті, присвячені окремим підскарбіям ВКЛ – Федьку Хребтовичу, Михайлу Богушу Боговітиновичу, Авраму Єзофовичу, Івану Горностаю, Остафію Воловичу та Миколі Нарушевичу. Окремо слід виділити дослідження С. Бершадського, присвячене діяльності земського підскарбія Аврама Єзофовича¹⁴.

¹¹ *Бережков Н.Г.* Литовская Метрика как исторический источник. – М., 1916. – Ч. 1. О первоначальном составе книг Литовской Метрики по 1522 г. – С. 113–114.

¹² *Любавский М.* Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. – М., 1900. – 850 с.

¹³ *Энциклапедыя Вялікае княства Літоўскае.* – Т. 2. – С. 386–387.

¹⁴ *Бершадский С. А.* Аврамъ Езофович Ребичковичъ, подскарбій земскій, Члень Рады Великого княжества Литовскаго. Отрывокъ изъ исторій внутреннихъ отношеній Литвы въ начале XVI века. – К., 1888. – 157 с.

Формування повноважень підскарб'я розглядали у контексті вивчення діяльності службового штату великокнязівської канцелярії, писарем якої протягом досліджуваного періоду був і залишався підскарб'ій земський (К. Петкевич¹⁵ і А. Груша¹⁶).

У розширення повноважень підскарб'я земського щодо контролю над митниками протягом кінця XV – середини XVI ст. умовно виділимо три етапи:

1) *кінець XV ст. – 1530-ті рр.*

Посаду підскарб'я у цей період займали: Федько Хребтович: 1501–1509 рр., Михайло Богуш-Боговітинович, що тимчасово зайняв посаду підскарб'я у 1509 р. після ув'язнення Хребтовича, Аврам Єзовофич: 1510–1519 рр., М. Богуш Боговітинович: 1520–1530 рр.

Виключне право на встановлення митних зборів мав великий князь, що було закріплено Першим¹⁷ і підтверджено Другим Литовським Статутом¹⁸. Митники незалежно від етнічного походження були особливою категорією «державних службовців», на яких покладалась практична організація збору мит. Підсудність митників та їх слуг визначалась лише судом великого князя¹⁹.

Найпоширенішим способом управління митних зборів була оренда мит різним особам, на строк від 1 до 3 років, з чітко визначеною сумою орендної плати. Оренда була більш прибутковим, але менш контрольованим способом управління митами. Для підвищення контролю за доходами від мит земський підскарб'ій Аврам Єзовофич запропонував замінити систему відкупів системою завідування митами через довірених осіб. Подібна зміна способу управління підвищила прибутковість митних зборів²⁰.

Повноваження підскарб'я земського. Початково підскарб'ій земський був тільки головним хранителем скарбу – державної установи ВКЛ, що

¹⁵ Pietkiewicz K. Wielkie Księstwo Litewskie... – S. 16–30.

¹⁶ Груша А. Службовы склад і структура канцеляры Вялікага Княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст. // *Metriciana*. – Мінск, 2001. – Т. 1. – С. 16; *Він же*. Канцеляры Вялікага княства Літоўскага... – С. 58.

¹⁷ Статут Великого княжества Литовского 1529 года. – Минск, 1960. – С. 39.

¹⁸ Статутъ Великого Князства Литовского 1566г. – Издание императорского московскаго общества исторіи и древностей российских, 1855. – С. 27–29.

¹⁹ Ващук Д., Жеребцова Л. Митні привілеї як джерело до вивчення правового становища євреїв-митників на території Великого князівства Литовського (кінець XV – середина XVI ст.) // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. – Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2011. – Випуск 2. – С. 59–60.

²⁰ Жеребцова Л. «Назначене справец мытных на всех коморах у Вел(иком) к(ня)з(стве) Лит(ов)ском. то есть справа мытная»: Митна реформа 1536 р. королеви Бони у Великому князівстві Литовському (дипломатичний і джерелознавчий аналіз) // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського / НАН України. Інститут історії України.* – К., 2015. – Т. III. – С. 313–315.

відповідала за економічне та фінансове управління²¹. Видачі зі скарбу здійснювались за усними розпорядженнями в.кн, Панів-ради ВКЛ і квитанціях канцелярії²².

Посада підскарбія, що потребувала певних знань в економічній сфері, не вабила аристократичну еліту, а тому стала полем для діяльності руських знатних родин. Найбільш яскраво проявили себе Федько Хребтович і Михайло Богущ Боговітинович. Виключенням була особа вихрещеного єврея Аврама Єзофовича²³.

Письмове діловодство з приходу і витрат державних коштів вели писарі канцелярії, до числа яких з 1509 р. приєднався підскарбій земський. До скарбу потрапляли лише залишки невитрачених на місцях коштів, оскільки більшість із них роздавалась за квитанціями в.кн., адресованих орендарям і завідувачам митних зборів, ключникам і восковничим. Писарі складали і видавали квитанції, які разом із оплаченими квитками іноді вписували «на пам'ять» до книг ЛМ²⁴.

У 1494–1497 і 1507–1509 рр. тільки найвищий і старший писарі мали право особисто чи разом із іншими працівниками канцелярії приймати звіти в орендарів державних доходів: митників, ключників і восковничих²⁵. Участь підскарбія земського у прийнятті звітів мала б відповідати його службовим повноваженням, проте він виступав одним із контролерів²⁶, який приймав звіти у митників за спеціальним дорученням великого князя²⁷. Так, у 1504 р.:

«князь Михаило, маршалокъ, а Ивашко Сапега, а Ивашко подскарбии взяли личбу в мытника луцкого и берестейского, в Лерина Геруша с обеих мыт на тые минувые два годы што прошли...»²⁸.

²¹ Энцыклапедыя Вялікае княства Літоўскае. – Т. 2. – С. 571. Скарбом також називають сховище державних доходів ВКЛ – данин, чиншів, дякла, судових оплат, державних регалій, оригіналів загальноземських привілеїв, міжнародних договорів, книг ЛМ (до другої половини XVII ст.) Питання зберігання книг ЛМ у скарбі чи канцелярії залишається відкритим.

²² Энцыклапедыя Вялікае княства Літоўскае. – Т. 2. – С. 386.

²³ Гудавичюс Э. История Литвы... – С. 410–415; Urzędnicy centralni i dostojnicy. – S. 155–156.

²⁴ Любавский М. В. Литовско-русский сейм. – С. 394, 397–399.

²⁵ Груша А. Службовы склад і структура канцелярыі. – С. 16; Він же. Канцелярия Вялікага княства Літоўскага... – С. 58.

²⁶ Lietuvos Metrika (LM). Knyga Nr 6. (1494–1506) / parengė A. Baliulis. – Vilnius, 2007. – Nr 3, 372, 414.

²⁷ Любавский М. В. Литовско-русский сейм. – С. 400–401.

²⁸ LM. Knyga Nr. 5. (1427–1506) / parengė E. Vanionis. – Vilnius, 2003. – Nr 180.

або як у 1507 р., коли полоцькі восковничі:

«... положили на личбе перед маршалкомъ п(а)ном Иваном Сопегою а передъ подскарбимъ п(а)номъ Федкомъ. Пану Федку, подскарбему, дали пятьсот копъ и десять копъ гр(о)шеи»²⁹.

Функції підскарб'їя: 1) був одним із писарів канцелярії ВКЛ, який іноді приймав звіти від митників, восковничих і соляничих або з певних мит; 2) приймав до скарбу невитрачені на місцях доходи з різних джерел, видавав розписки, гроші і речі зі скарбу; 3) надавав реєстри розходів разом із листами і квитами в.кн. і Панам-радї³⁰; 4) брав участь у розслідуванні ситуацій щодо незаконного стягнення і доречності встановлення мит, суперечок між співорендарями мит³¹. Тобто, виконував функції, які з 1531 р. стануть посадовими обов'язками підскарб'їя.

Реорганізація канцелярії у 1516–1522/23 рр. призвела до диференціації апарату писарів, серед яких поступово виокремлюється група, що була задіяна переважно у дотичних сферах, зокрема діяльності скарбу³².

Зміни у канцелярії розпочалися за часів діяльності одного з найвідоміших підскарб'їїв ВКЛ – митника, постійного кредитора великого князя, вихрещеного єврея Аврама Єзофовича, який отримав від Сигізмунда I Старого шляхетський титул (1507 р.). Пан Аврам дуже віддано служив в.кн. і багато зробив для технічної організації литовського скарбу.

Пан Єзофович перетворив державний скарб на єдиний орган, що вів усі операції з прийому і витрат державних доходів. Підскарб'їю вдалося переконати в.кн. у перевагах нового способу управління митами – завідування через призначених довірених осіб за певну плату, що підвищило прибутковість митних зборів³³.

Аврам Єзофович був першим підскарб'їєм, який звітував за отримані державним скарбом доходи або, принаймні, першим, звіти якого були внесені до книг ЛМ. Квітація підскарб'їя за 1511 р. схожа на реєстр доходів записаний текстом, без розподілу статей доходів (від мит, монетного двору, корчом) за їх видами і по окремих строках. Підскарб'їй намагався звести різні державні доходи до сталого звітного періоду – півріччя. У звіті зафіксовано

²⁹ LM. Knyga Nr. 8. (1499–1514) / parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. – Vilnius, 1995. – Nr 89.

³⁰ Любавский М. В. Литовско-русский сейм. – С. 394, 400–409.

³¹ Див.: LM. Knyga Nr. 6. – Nr 26, 562; LM. Knyga Nr. 12. (1522–1529) / parengė D. Antanavičius, A. Baliulis. – Vilnius, 2001. – Nr 156; LM. Knyga Nr. 14. (1524–1529) / parengė L. Karalius, D. Antanavičius. – Vilnius, 2008. – Nr 784, 855, 872.

³² Груша А. Службовы склад і структура канцелярыі... – С.38; Він же. Канцелярия Вялікага княства Літоўскага... – С. 70.

³³ Бершадский С. А. Аврамъ Езофович Ребичковичъ... – С. 122–130.

вид комори іноді із уточненням імені митника, період її оренди (в основному, від свят), суму приходу, але без загальної суми всіх доходів:

«Поведил намъ, штожъ взяъ с коморъ н(а)шихъ: с комори Ковенское почонши от Мясопустовъ, которие были индикта четвертогонадцать, три тысячи копъ и триста копъ и шестдесять копъ и шест копъ гр(о)шеи».

Усі зібрані кошти пан Аврам витратив, і крім того видав своїх 7 020 кіп грошей³⁴. Із квитанції 1514 р. відомо, що сума всіх доходів за 1511–1514 рр. склала 46 тис. 436 кіп 5 грошів, які підскарбій також роздав за розпорядженнями в.кн. Підскарбій погасив попередній борг, і ще видав своїх 6 016 кіп грошів³⁵.

Після смерті пана Аврама Єзофовича влада повернулась до системи відкупів митних зборів, водночас намагаючись зосередити їх збір в одних руках. Це пов'язано із діяльністю брата пана Аврама, митника і кредитора в.кн., старшого серед литовських євреїв – Міхеля Єзофовича, який неформально очолив митну службу і багато зробив для її практичної організації. Ще у 1509 р. Міхеля Єзофовича уповноважили приймати звіти від восковничих і соляничих більшості комор ВКЛ, а потім звітувати перед в.кн.³⁶ і таким чином пан Міхель частково виконував функції підскарбія земського щодо прийняття звітів від митників. Протягом 1520-х йому разом із товаришами орендували майже всі мита на території ВКЛ, окрім ковенського і віленського округів – мита у городенському окрузі у 1523, 1529 і 1531 р., у Мінську – 1525 і 1531 рр., у Новгороді – 1532 р., у Полоцьку – 1530 і 1531 рр., на Волині – 1531 р., завдяки чому формується централізована система управління митними округами³⁷.

З 1519 р. з'являються перші відомості про скарбних писарів, що вели приходні та витратні записи³⁸. Деякі дослідники відносять їх до штату канцелярії, проте, А. Груша вважає, що вони належали до відомства скарбу, а з писарями канцелярії їх поєднував спільний керівник – підскарбій земський, який водночас був і найвищим писарем канцелярії³⁹.

З першої третини XVI ст. один з писарів канцелярії одночасно виконував функції підскарбія, а з 1520-х рр. на посаду підскарбія призначали найвищого писаря (начальника писарів), вже знайомого із веденням діловодства і бухгалтерським обліком. А найвищим писарем призначали того, хто в той

³⁴ LM. Knyga Nr 8. – Nr 154.

³⁵ LM. Knyga Nr 8. – Nr 156.

³⁶ LM. Knyga Nr 8. – Nr 133.

³⁷ Жеребцова Л. «Назначене справец мытных на всех коморах у Вел(иком) к(ня)з(стве) Лит(ов)ском. то есть справа мытная». – С. 329.

³⁸ Энциклапедыя Вялікае княства Літоўскае. – Т.2: К – Я. – Мінск, 2007. – С. 438.

³⁹ Груша А. Канцылярыя Вялікага княства Літоўскага... – С. 58.

же час займав уряд підскарб'їя земського. Таким чином влада створила посаду керівника «канцелярії» скарбу. У силу нових обов'язків об'єм роботи підскарб'їя як писаря канцелярії суттєво зменшився⁴⁰.

Призначення на посаду підскарб'їя одного із писарів канцелярії мало, на думку А. Груши, вирішити проблему вільного доступу підскарб'їя до книг ЛМ. Такий доступ забезпечував звірку даних щодо пожалувань, земель, маєтків, селян тощо з книг ЛМ із обліком державних доходів, який вів підскарб'їй. Проте книги ЛМ зберігались у канцелярії, що утруднювало доступ до них підскарб'їя і контроль за фіскальною сферою ВКЛ⁴¹.

Найвищим писарем і підскарб'їєм земським став М. Богуш Боговітинович. Ще на початку своєї роботи у канцелярії пан Боговітинович спеціалізувався на скарбових справах. Після арешту Федька Хребтовича у 1509 р. тимчасово виконував обов'язки підскарб'їя, а з 1520 р. і до смерті у 1530 р. – постійно⁴².

Зі смертю Міхеля Єзофовича 1529 р., і Богуша Боговітиновича у 1530 р. митники, восковничі, соляничі і відкупники ванчосного перейшли у завідування до канцлера Мартіна Гаштольда.

Є свідчення, що до 1520-х рр. влада намагалась перетворити канцлера у вищого керівника господарством ВКЛ і навіть доручила повний контроль над певним видами державних доходів, зокрема від митних зборів. Проте, коли канцлер увійшов до складу Панів-Ради й став брати участь у створенні збірників законів і важливих державних актів, він перетворився на першу особу держави після в.кн. Тому канцлер приділяв мало уваги реальній роботі у канцелярії й не завжди належним чином виконував свої обов'язки⁴³. Ймовірно, невдалі спроби перетворити канцлера у керівника економікою ВКЛ спричинили остаточну передачу цих повноважень головному скарбнику князівства – підскарб'їю земському, також вихідцю із канцелярії.

Тим цікавішою видається ідея відомої польської дослідниці Литовської метрики (далі – ЛМ) І. Сулковської-Курасьової – дослідити співвідношення компетенції двох урядів – канцлера та підскарб'їя ВКЛ, з огляду на велику кількість документів скарбового характеру в книгах ЛМ⁴⁴.

⁴⁰ Груша А. Службовы склад і структура канцелярыі. – С. 24

⁴¹ Груша А. Доверял ли монарх своим поданным? // Istorijos šaltinių tyrimai. – t. 2. – Vilnius, 2010. – S. 50–51.

⁴² Pietkiewicz K. Wielkie Księstwo Litewskie... – S. 19–20.

⁴³ Рагаускаене Р. Канцлеры Великого Княжества Литовского и Литовская Метрика в XVI в: вопросы сохранности документов государственной канцелярии // Новости Литовской Метрики / Редакционная группа: И. Валиконите, А. Дубонис – Вильнюс, 2003. – № 7. – С. 35 – 37.

⁴⁴ Sulowska-Kurasiowa I. Metryka litewska – charakterystyka i dzieje // „Archeion”. – t. 65. – 1977. – S. 100.

2) 1530-ті – кінець 1550-х рр. – посаду підскарб'я по причині особистої довіри з боку в.кн. зайняв один із писарів канцелярії Іван Горностай.

У 1536 р. королева Бона провела митну реформу, яка законодавчо закупила новий порядок управління митами – завідування. Мета реформи полягала у централізації митної адміністрації та вилученні вигідних митних зборів із залежності приватних осіб (орендарів), головним чином євреїв.

За реформою було створено 8 митних округів, що охоплювали всю територію ВКЛ: віленський, ковенський, городенський, берестейський, бельський, мінський, полоцький і новгородський, а у 1538 р. – волинський. На головні митниці було призначено трьох нових адміністраторів, яких називали митні справці. За свою роботу вони отримували платню залежно від посади. Реформа законодавчо закріпила і поєднала дві ідеї: земського підскарб'я Аврама Єзофовича – завідування через довірених осіб і Міхеля Єзофовича – централізоване управління митними округами.

Євреїв дійсно відлучили від оренд до середини 1540-х рр.

У документі наголошувалось, що нові митники мають підпорядковуватись підскарб'ю Івану Горностаю й чинити перед ним щопівроку лічбу⁴⁵.

Завідування тривало 10 років, після чого влада знову повернулась до оренд. Географічна локалізація наданих мит свідчить про «життєздатність» створених за митною реформою королеви Бони округів: 1) Ковенські мита – у 1558 р. Давиду Шмерлевичу і Єську Шломічу⁴⁶; 2) Підляські мита: городенський, бельський, берестейський округи – 1547 р.⁴⁷ та 1553 р. Олехну та Івану Борзобагатим; 3) мінські мита, новгородські мита, волинські – 1553 р. Борзобагатим⁴⁸; пінське мито – 1558 р. Хаїму Рубиновичу⁴⁹.

Повноваження підскарб'я. З 1530-х р. з'являються перші свідчення перетворення підскарб'я земського у міністра економіки та фінансів⁵⁰. Нові повноваження підскарб'я відомі з листу 1531 р.⁵¹ в.кн. Сигізмунда I Старого, адресованого до всіх митників ВКЛ. У ньому вперше офіційно визначаються нові, а частково закріплюються старі повноваження підскарб'я земського щодо митників.

⁴⁵ Жеребцова Л. «Назначене справец мытных на всех коморах у Вел(иком) к(ня)з(стве) Лит(ов)ском. то есть справа мытная». – С. 327–329.

⁴⁶ LM. Knyga Nr 37. – Nr 153.

⁴⁷ Российский государственный архив древних актов (РГАДА). – Ф. 389. Литовская Метрика. – Оп. 1. – Ед. хр. 31. – Л. 133 об – 136.

⁴⁸ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 35. – Л. 139 об – 144.

⁴⁹ LM. Knyga Nr 37. – Nr 198.

⁵⁰ Энциклапедыя Вялікае княства Літоўскае. – Т. 2. – С. 387.

⁵¹ Повний текст документа див. у Додатку.

На початку 1531 р. митників ВКЛ повідомили, що підскарбієм земським призначено Івана Горностая, а тому вони звільняються з підпорядкування віленському воєводі (найвища світська посада), який з другої половини XV ст. був і канцлером ВКЛ⁵². З цього часу всі «*справи скарбныи*» більше не належали до відомства канцлера чи Панів-ради, а відкупники мит, восковничі і соляничі підпорядковувались підскарбію земському і мали діяти лише за його вказівками і розпорядженнями.

Митники мали приїхати до Вільна і надати новому підскарбію «*реистра мьтницькихи*» з доходами та видатками з мит, документи оренд, на основі яких вони тримають мита, вчинити лічбу з того, що мають на даний момент⁵³.

Функції підскарб'я:

1) приймати щопівроку звіти від митників. Така традиція існувала на практиці ще з кінця XV ст.⁵⁴, проте законодавчо була закріплена у 1531 р.⁵⁵, а потім у 1536 р. за реформою королеви Бони⁵⁶. Завідувачі митних зборів також підпорядковувались підскарбію земському.

2) розпоряджатись доходами від митних зборів;

3) судити митників та їх слуг (за відсутності в.кн.), а в разі невиконання ними своїх обов'язків звільняти і призначати тих, кого вважатиме за потрібне⁵⁷;

4) видавати квитації, на основі яких митники мали видавати вказані речі;

5) фіксувати борги митників⁵⁸;

6) розбиратись у конфліктних ситуаціях щодо незаконного стягнення мит⁵⁹.

⁵² Энциклапедья Вялікае княства Літоўскае. – Т. 2. – С. 37.

⁵³ Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD). – Zbiór dokumentów pergaminowych z lat 1155–1939. – Zespol 1. – Sygn. 8647.

⁵⁴ Наприклад: LM. Knyga Nr 4 (1499–1514) / [parengė L. Anužytė] – Vilnius, 2004. – Nr 10; LM. Knyga Nr 15. (1528–1538) / [parengė A. Dubonis] – Vilnius, 2002. – Nr 171.

⁵⁵ Так, у 1532 р. нові вимоги вже були зазначені в оренді митних зборів у Новгороді групі євреїв: «*а тые пенязи мають они [Агрон Нахімович та ін.] до скарбу нашог(о) давати через подскарбего земського руки не иначеи одно половицу за пол года а другую половицу за другую пол года а через рокъ не мають они отволокати тыхъ пенезей ни одного дня*» // РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Ед.хр. 17. – Л. 214–216.

⁵⁶ Центральний державний історичний архів, м. Київ (ЦДІАК). – КМФ-36. – оп. 1. – од.зб. 21. – л. 45 об – 47.

⁵⁷ LM. Knyga Nr 15. – Nr 172.

⁵⁸ LM. Knyga Nr 19. – Nr 192, 193. Продовження: «*ты бы о томъ ведалъ и тыхъ пенезей, которыи есмо ему отъпустили, на немъ того долъгу нашего вышеи мененого, которымъ еще онъ намъ винень зосталъ, водле тыхъ реистровъ, которыи в тебе суть у скарбе нашомъ*».

⁵⁹ LM. Knyga Nr 37 (1552–1561) / parengė D. Baronas. – Vilnius, 2011. – Nr 273.

У 1545 р. за станом здоров'я для допомоги ведення реєстрів з різних державних надходжень, звітів від митників, видачі необхідних речей зі скарбу І. Горностаї отримав 3 помічників – двох *скарбних писарів*, і третього – *скарбного*. Вони мали самі, а іноді із підскарбієм, вести реєстри, приймати звіти за доходи від різних урядників, видавати за розпорядженням підскарбія потрібні суми і товари зі скарбу, тобто діяти тільки за відома і радою підскарбія земського:

«Видело ся намъ ку помочи его для тых послугъ и справъ нашихъ придати ему **дву особ справецъ н(а)шихъ ку скарбу н(а)шому а третего скарбного которых бы ся намъ видело установити** абы они з рамени и **росказаня и науки н(а)шое будучи при немъ яко при старшомъ своем** не соимуючи звиръхности и поважности жадное с него яко подскарбего н(а)шого з ведомостью и волею его вси приходы и росходы подле уставы и справы реистров наших при немъ справовали личбы и выдаваня всех доходовъ зъ замков и дворов и волостей н(а)ших присмотряли и сами их выбирали из гумен всего збожя личбу с урядников брали и спольне сами на себе и на вере своее то носили личбу со всех приходов и росходов сами спольне с паномъ подскарбимъ выдавали»⁶⁰.

У 1557 р. із проведенням волочної поміри службовий штат скарбу зазнав реорганізації. З цього часу скарбові писарями стали постійними урядниками в.кн., що виконували свої обов'язки до віку. У штаті скарбу було три скарбових писаря – два для ведення доходів, один – розходів⁶¹. У 1557 р. скарбними писарями були призначені – архідиякон і канонік варшавський, плебан ломзенський і кобринський, князь Ян Маковецький та державця ясенський – Ієронім Квилецький⁶²; з 1558 р. скарбним⁶³ був – ключнік віленський Іван Зарецький⁶⁴; з 1559 р. писарем розходів скарбних реєстрів – віленський восковничий Ларіон Іванович⁶⁵.

Скарбний і писар скарбних реєстрів мали відношення до збору мит, а тому біли знайомі із веденням реєстрів.

⁶⁰ AGAD. – Zbiór dokumentów pergaminowych z lat 1155-1939. – Zespol 1. – Sygn. 8657.

⁶¹ Urzędnicy centralni i dostojnicy... – S. 111–112.

⁶² Urzędnicy centralni i dostojnicy... – S. 112, 114; LM. Knyga Nr 37. – Nr 107. Вони реєстрували звіти, які потрапляли до скарбу й отримували платню у розмірі – 200 кіп грошів і 15 ліктів адамашки, а їх слуги – 1 постав сукна колтришового. Див. також: Nr 155, 186, 187, 222, 250, 286, 288, 323, 333, 349, 353, 355, 370, 406, 423, 453, 477, 513, 515, 585, 586, 594.

⁶³ Скарбний – службова особа у ВКЛ у XV – XVIII ст., помічник підскарбія земського // Энцыклапедыя Вялікае княства Літоўскае. – Т. 2. – С. 571.

⁶⁴ LM. Knyga Nr 37. – Nr 152, 186, 359, 381, 588.

⁶⁵ Urzędnicy centralni i dostojnicy... – S. 116; LM. Knyga Nr 37. – Nr 232, 235, 381.

Після смерті Івана Горностая у 1558 р. вони виконували його обов'язки до призначення новим підскарб'їєм Остафій Воловича у 1561 р.⁶⁶.

У цей період митники, соляничі і восковничі підпорядковуються підскарб'їю, звітувати перед ним, діяти за його вказівками і розпорядженнями. Фактично, підскарб'їй земський перетворюється на міністра фінансів, але, водночас, продовжує працювати писарем канцелярії.

3) *кінець 1550-х – кінець 1560-х рр.* – підскарб'їй земський отримав широкі розпорядчо-виконавчі функції управління всією економічною сферою ВКЛ. Об'єм отриманих підскарб'їєм повноважень не зазнав великих змін, тому цей період виділяємо досить умовно.

Посаду підскарб'їя з липня 1561 р. до 1566 р. займав Остафій Волович, а після його призначення канцлером, з 1566 до 1575 р. – Микола Нарушевич. З призначенням М. Нарушевича посада підскарб'їя була вилучена з відомства Панів-Ради ВКЛ і підпорядкована лише великому князю⁶⁷.

У 1558 р. розпочалась Лівонська війна, що спричинила підвищення митного тарифу у 1561 р. і 1566 р., що вплинуло на суму оренд 1560-х рр. Влада скористалась звичною практикою й орендувала мита майже по всій території ВКЛ групі євреїв на чолі зі старшим орендарем – митним справцею Давидом Шмерлевичем⁶⁸.

У 60-ті рр. XVI ст. у ВКЛ була проведена низка соціально-економічних реформ, які вплинули на становлення митної системи князівства, прийнято Другий Литовський Статут, за яким, після тривалих прохань на сеймах, шляхта отримала дозвіл безмитного вивозу товарів власного виробництва за кордон.

Функції підскарб'їя: Привілей від 11 березня 1566 р. про призначення Миколи Нарушевича підскарб'їєм можна вважати першою «посадовою інструкцією», у якій детально зафіксовані нові й вже існуючі повноваження підскарб'їя:

- 1) приймати всі державні доходи, у тому числі і мита;
- 2) фіксувати всі доходи і витрати у своїх реєстрах, звітувати лише перед в.кн.;
- 3) видавати зі скарбу речі тільки за квитанціями в.кн.;
- 4) підпорядковуватись разом із скарбними писарями, митниками і восковничими тільки в.кн. (а не Панів-ради);

⁶⁶ LM. Knyga Nr 37. – Nr 603.

⁶⁷ Энцыклапедыя Вялікае княства Літоўскае. – Т. 2. – С. 387.

⁶⁸ *Жеребцова Л.* Деякі аспекти практичної роботи митної служби на землях Великого князівства Литовського // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського / НАН України. Інститут історії України.* – К., 2013. – Т. II. – С. 214; РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 38. – Л. 67 об – 69; Ед. хр. 45. – Л. 103 – 105 об; Ед. хр. 258. – Л. 115 об – 117, 117 – 119; Ед. хр. 267. – Л. 48 об – 50 об; LM. Knyga Nr 567 (1567–1571) / parengė A. Baliulis. – Vilnius, 2006. – Nr 2–4, 6, 8.

5) судити митників та їх слуг;

6) особисто призначати митників, яких має добирати серед «*годныхъ, верныхъ, оселыхъ, добрыхъ людей*» зі згоди в.кн. або звільняти у разі неналежного виконання ними своїх обов'язків;

7) видавати квитанції до митників, на які вони мають орієнтуватись (не в.кн. чи Панів-ради), а в разі самовільної видачі грошей чи товарів не вимагати компенсації від держави;

8) митники мали зберігати отримані після звітів квити, бо у разі втрати, в.кн. буде орієнтуватись на те, що записано до скарбових книг підскарбій.

За свою роботу підскарбій щорічно отримував 300 кіп грошів⁶⁹.

У 1568 р. М. Нарушевич видав інструкцію для скарбових писарів і скарбника, у якій вміщені вказівки щодо реєстрів, які вони мають вести у силу своєї спеціалізації⁷⁰. Цей документ вимагає окремого дослідження.

Деякою мірою прибутковість митних зборів протягом XVI ст. можна визначити шляхом співставлення звітів земських підскарбійів, враховуючи ті джерела доходів, якими розпоряджався великокнязівський скарб за часів їхнього перебування на посаді.

підскарбій	термін звіту	сума доходів
Аврам Єзофович	1511–1514 рр.	46 тисяч 436 кіп 25 грошей + 6 000 кіп 16 грошей ⁷¹
Іван Горностай	1531–1535 рр.	82 тисячі 736 коп 30 грошей і 1 пенязь 482 копи 43 гроша ⁷²
Остафій Волович	1561–1566 р.	1 052 тисячі 602 копи грошей і 6 пенязей ⁷³

Подальше опрацювання звітів підскарбій та іншої доступної фінансової документації дозволить простежити механізм роботи підскарбій щодо збору, фіксації та витрат усіх державних доходів, ведення скарбових реєстрів і книг, розподілу обов'язків між працівниками скарбу, виявити прибутковість кожної зі статей державних доходів і мит, залежно від кон'юнктури ринку і соціально-політичних умов.

⁶⁹ РГАДА. – Ф. 389. Оп. 1. – Ед.хр.50. – л. 33 – 36 об. Опувл.: *Малиновский И.* Сборник материалов, относящихся къ истории пановъ-рады Великаго Княжества Литовскаго. – Томскъ, 1901. – С. 51–57.

⁷⁰ AGAD. – Archiwum Radziwillów. – Dzial II. – Nr zespolu 354. – Teka 1. – Nr 59 kopia po polsku.

⁷¹ LM. Knyga Nr 8. – Nr 156.

⁷² LM. Knyga Nr 15. – Nr 200.

⁷³ РГАДА. – Ф.389. Оп. 1. – Ед.хр.48. – Л. 219 об – 230; Ед. хр. 50. – Л. 210 – 216.

Необхідність чіткого контролю за державними доходами, а особливо їх більшою частиною – митними зборами, спонукала владу до виділення серед писарів канцелярії того, хто би спеціалізувався у цій сфері.

Попри широкі повноваження підскарб'я земського у сфері контролю за доходами і витратами з митних зборів, а також призначеннями митників, він не очолював митну службу, оскільки виключне право на встановлення мит мав великий князь. У той же час підскарб'ій краще орієнтувався у результатах роботи митників за їх звітами, і, відповідно до цього, міг приймати рішення щодо їх подальшої служби. Розширення повноважень підскарб'я сприяло перетворенню скарбу на окреме відомство, що відповідало за всю фінансову сферу князівства.

ДОДАТОК

Оригінал: AGAD. Zbiór dokumentów pergaminowych z lat 1155–1939.
Zespol 1. – Sygn. 8647⁷⁴.

Копія: AGAD. Archiwum Potockich z Radzynia. – Nr zespolu 334.
Szgn.309

1531.01.21. Krakow. Zygmunt I król oznajmia mytnikom w W.Ks.L., że mianował Jana Hornostaja marszałka podskarbiem w.lit.⁷⁵

Жикгимонт божю м(и)л(о)стю корол полскии великии кн(я)зь литовскии| рхскии прхскии жомоитскии мазовецкии и иных

Ко всимъ мытникомъ которыи мыта н(а)ши заведают по всеи земли великого кн(я)зства литовского.|

Поведаем вамъ иж дали есмо подскарбее земское маршалкх и писарю н(а)шому державцы сло|нимскомх и дорсхниискомх пану Иванх Горностаю со всимъ с тым как за отца и брата н(а)шого | славное памяти королеи их м(и)л(о)сти бывало. И вы бы ѿ том ведали, и таго часу вси до него к Вил|ни са зъехали, и о вси реистра мытницкии водле которых бхдете доходы н(а)ши збирали | и роздавали, и теж оранды своии перед нимъ положили, и ѿ всяких справах мытных и ѿ пѣназех | што бхдете на тот часъ в себѣ мѣти емх достаточне и справедливе поведили и личбх | вчинили.

⁷⁴ Публікація документа стала можливою завдяки стажуванню в Осередку Досліджень Античної Традиції при Варшавському університеті у 2012 р.

⁷⁵ Публікація документу підготовлена відповідно до критично-дипломатичного методу публікації див.: Німчук В. Правила видання пам'яток писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції. – К., 1995. (проект). – с. 18–21). Передачу паєрика уніфіковано через й. виносні літери записані у рядок й виділені курсивом. Розмір документа 43,2 x 32,4 см.

И вжо черес то абы есте жадныхъ доходов ни ѿдного пѣнязи безъ воли подскарбего н(а)шого никому не давали, и ни в чом в скарбных речах не были никого послушни, кроме его | подскарбего н(а)шого, бо мы всих васъ скарбноє справы и ѿто всих с послушенства выимаем. |

И приказхем вамъ абы есте х справах наших мытницких не были жадного послушни, кромъ | бы сѧ есте справовали и радили во всемъ подлуг воли и розказана єго подскарбего. И на квитаци н(а)ши жадныи, а ни на панов рад наших ничого никомх не давали без воли его, кром | естли бхдет до кого з васъ подскарбии наши листь свои писати с подписю рѣки своеє, кажучи комх | што выдати то бы есте так чинили.

А што ся дотычет послушенства пана воеводы | его м(и)л(о)сти виленского, мы вжо з моцы его м(и)л(о)сти вси справы скарбныи вынали, и не казали его м(и)л(о)сти, а ни жадномх с панов рад н(а)ших ни в которыи тыи справы, а ни в васъ мытников | встѣпати сѧ. Нижли то все розказали єсмо ѿдномх подскарбемх []⁷⁶ справовати, | и васъ сѣдити, и радити, и вами справовати во всемъ х скарбных речах водлугъ | давного ѿбычаа как перед тымъ за предков н(а)ших бывало. Ѡ том бы есте ведали, и к одномх подскарбемх н(а)шомх послѣшенство во всих скарбных речах мели конечно. Абы то инак | не было, естлиж бы хто з вас в томъ враде нерадне сѧ справовал без воли єз(о) и с шкодою | н(а)шою, мы казали емх таковых негодных с того враду переменати и хстановлати | на то годных, а добрых, верных, кого сѧ емх подскарбемх н(а)шомх будеть налепеи видети. |

П(и)сан х Кракове под лѣт бож нарож (є)с(є)ца ген 21 ден индик 4.

Копоть маршалок | и писарь.

Sigismundus Rex NB.

⁷⁶ У цьому місці у пергаменті дірка.

Андрій Блануца

Київ

**КНИГА ЗАПИСІВ 49 ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ
У КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНИХ РЕФОРМ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ
ЛИТОВСЬКОМУ У 60-Х РОКАХ XVI СТ.:
ДИПЛОМАТИЧНИЙ АНАЛІЗ**

У статті зроблено дипломатичний аналіз документального складу книги записів №49 Литовської метрики у контексті дослідження соціально-економічної історії Великого князівства Литовського середини 60-х – початку 70-х років XVI ст. Відзначено високу джерельну інформативність книги на предмет дослідження різних аспектів впровадження соціально-економічних реформ у ВКЛ та українських землях у його складі.

Ключові слова: книга записів № 49 Литовської метрики, дипломатичний аналіз, Велике князівство Литовське, Україна, соціально-економічні реформи, шляхта.

В статтє проведен дипломатический анализ документального состава книги записей № 49 Литовской метрики в контексте исследования социально-экономической истории Великого княжества Литовского середины 60-х – начала 70-х годов XVI в. Отмечено высокую информативность источников книги на предмет исследования разных аспектов внедрения социально-экономических реформ в ВКЛ и украинских землях в его составе.

Ключевые слова: книга записей № 49 Литовской метрики, дипломатический анализ, Великое княжество Литовское, Украина, социально-экономические реформы, шляхта.

The diplomatic analysis of the documents of the 49 Book of Inscriptions of the Lithuanian Metrica in the context of research of the social and economic history of the Grand Duchy of of the middle of the 1560-ies – the beginning of the 1570-ies is carried out in the article. It is noted high information value of the book for the research of the different aspects of social and economic reforms implementation in the Grand Duchy of and the Ukrainian lands in its structure.

Key words: 49 Book of Inscriptions of the Lithuanian Metrica, diplomatic analysis, the Grand Duchy of Lithuania, , social and economic reforms, gentry.

Серед істориків, які вивчають ранній Новий час, немає сумнівів про значення такого джерела як Литовська метрика (далі – ЛМ). На енциклопедичному рівні констатовано, що ЛМ є найголовнішим фундаментальним комплексом для вивчення різних аспектів історії Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) та особливо України у період кінця XV – першої половини XVI ст.¹ Кожна з книг ЛМ є окремою пам'яткою матеріальної і писемної культури, а також цінним документальним джерелом. Практика дипломатичного аналізу як окремих актів, так і комплексу документів епохи ВКЛ, на жаль, не набула належного висвітлення в українській історіографії останніх десятиріч. Певний поштовх у вивченні документального складу окремих книг ЛМ надала бурхлива едиційна діяльність литовських метрикантів, підтримана згодом білоруськими, російськими, польськими та українськими литуаністами та археографами².

У розрізі дослідження соціально-економічних реформ в Україні і Білорусі у XVI ст. нашу увагу привернула книга записів № 49 ЛМ, оригінал якої зберігається в Російському державному архіві давніх актів під інвентарним номером 49³. Книга цікава тим, що до її складу увійшли документи періоду проведення у ВКЛ низки соціально-економічних реформ 60-х років XVI ст. У рамках проекту по підготовці її видання спільно з дніпропетровською дослідницею Ларисою Жеребцовою постало нагальне питання дипломатичного аналізу її документального складу. Книга містить 97 документів, які за сучасною класифікацією можна віднести до актів публічно-правового характеру⁴. Ця група, яка згідно зі спеціальними дослідженнями є найбільш репрезентативною, своєю чергою, поділяється на кілька типів. 49 книга записів ЛМ відповідно представлена наступними типами документів:

1) Листами або грамотами; 2) Привілеями; 3) Підтвердженнями або підтверджувальними листами. З них найбільше число документів, книги ЛМ, що досліджується, представлена привілеями та листами. У кожній групі (типі) документів виділяються за змістом та смисловим навантаженням види документів. Тож нам важливо проаналізувати видову специфіку типів документів у частині їх формулярів. У цьому аспекті українських дослідник

¹ Блануца А.В., Ващук Д.П. Литовська метрика // Енциклопедія історії України. – Т. 6. – К., 2004. – С. 179.

² На сьогодні опубліковано 54 книги ЛМ.

³ Одним із перших вчених, хто описав архів ЛМ наприкінці XIX ст., а також склав інвентар книг, був С. Пташицький. Див.: *Пташицький С.* Описание книг и актов Литовской метрики. – Санкт-Петербург, 1887. – 280 с.

⁴ Історіографію питання та особливості класифікації документів публічно-правового характеру див.: *Ващук Д.П.* Інститут «старини» у Великому князівстві Литовському (аналіз матеріалів Литовської метрики) // Український історичний журнал. – 2011. – № 1. – С. 195–209.

В. Поліщук вказує, що «на підставі формуляру можна розбити алгоритм фіксації даних із судово-адміністративних книг», й далі – «Формуляр тут мислиться як свого роду смисловий інституційний фільтр, через який з боку офіційної влади відбувалося визнання тих чи інших соціальних дій сторін і їхня типізація згідно правового поля, визначеними становими привілеями князів і шляхти, Статутом ВКЛ 1529 р., ухвалами вальних сеймів 1550-х рр. Такі дії мали бути оформлені й позначені згідно з певною правничою термінологією, з точки зору правового суб'єкта станового суспільства, а отже станових привілеїв та верховної влади монарха»⁵.

Відзначимо, що формуляр документів, внесених до книг ЛМ, мав свою специфіку, вироблену канцелярською практикою. У цьому контексті варто виділити роботи М. Ковальського, у яких вчений запропонував власну структурування джерел із соціально-економічної історії України XVI–XVII ст.⁶ Московська дослідниця А. Хорошкевич проаналізувала окремих тип документів ЛМ – жалувані грамоти⁷, а спільно з відомим російським вченим С. Каштановим розробила методичні рекомендації по виданню та опису книг ЛМ⁸. Їхні праці цінні у значенні авторських підходів до аналізу типології актів. Публікуючи вітебсько-ризькі акти XV–XVI ст., білоруський дослідник О. Дзярновіч коротко торкнувся дослідження актового протоколу кожного документа⁹. За матеріалами монографії цього ж дослідника складено алгоритм аналізу формуляра акта/документа¹⁰, що успішно було

⁵ Луцька замкова книга 1560–1561 рр. / Підготували до видання В.М. Мойсієнко, В.В. Поліщук. – Луцьк, 2013. – С. 34.

⁶ *Ковальський Н.П.* Источники по истории Украины XVI–XVII вв. в Литовской метрики и фондах приказов ЦГАДА. – Днепропетровск, 1979. – 74 с; *Ковальський Н.П.* Источники по социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII вв.). Структура источниковой базы. – Днепропетровск, 1982. – 92 с; *Ковальський Н.П.* Источниковедение социально-экономической истории Украины ((XVI – первая половина XVII вв.). Акты о городах. – Днепропетровск, 1983. – 69 с.

⁷ *Хорошкевич А.Л.* Жалованные грамоты Литовской метрики конца XV века и их классификация // Источниковедческие проблемы истории народов Прибалтики. – Рига, 1970. – С. 47–74.

⁸ Методические рекомендации по изданию и описанию книг Литовской метрики / Сост. А.Л. Хорошкевич, С.М. Каштанов. – Вильнюс, 1985. – 133 с.

⁹ Віцебска-рыжскія акты XIII–XVII ст.: Дагаворы і службовая карэспандэнцыя паміж органамі кіравання Віцебска і ганзейскага горада Рыгі (з былога комплексу Ruthenica Дзяржаўнага Гістарычнага Архіва Латвіі). Выпуск I: Дакументы гаспадарча-гандлевыя, XV–XVI ст. / Падрыхтаваў Алег Дзярновіч; НАН Беларусі, Інстытут Гісторыі. – Мн.: Athenaum, 2005. – 88 с., іл.

¹⁰ *Дзярновіч А.* «...in nostra Livonia» Дакументальныя крыніцы па гісторыі палітычных адносінаў паміж Вялікім Княствам Літоўскім і Лівоніяй у канцы XV – першай палове XVI ст.ст.: Сістэматызацыя і актывы аналіз. – Т. – Мінск, 2003. – С. 219–220.

вже апробовано у попередній праці разом з Д. Ващуком¹¹. Тож формуляр документа будемо розглядати у відповідності з наступною схемою¹²:

Акт (розгорнутий вигляд)	
<i>II. Початковий протокол</i>	
1) invocatio, інвокація	релігійна присвята, заклик до Бога, щоб той підтримав діяння, яке здійснюється даним актом ¹³
2) intitulatio, інтитуляція ¹⁴	позначає ім'я і титул особи, яка видає документ (але не завжди)
3) inscriptio, інскрипція	визначення особи, якій адресується документ, адресата
4) salutatio, салютація	вітання ¹⁵
<i>II. Основний текст</i>	
1) arenga, exordium, proemium, prologus, аренга, преамбула	формулювання найвищої мети, мотиву складання акту ¹⁶
2) promulgatio, praescriptio, notificatio, publicatio, промультгація, нотифікація	формула публічного сповіщення, оголошення волі видавці ¹⁷ чи того, кому адресувався документ
3) narratio, нарація	виклад обставин справи
4) dispositio, диспозиція	розпорядження по суті справи
5) sanctio, санкція	заборона порушувати розпорядження під загрозою Божого покарання чи штрафу
6) corroboratio, короборація	свідчення про завірення документу підписом ¹⁸ , печаткою тощо.

¹¹ Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. Випуск 1. / Підготовка до друку й авторський текст Андрія Блануца, Дмитра Ващука. – К.: Університетське видання «Пульсари», 2007. – 176 с.

¹² Дзярновіч А. «... in nostra Livonia» – С. 219–220; Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст... – С. 12–13.

¹³ Могла бути і вербальною (лат. «in nomine Domini. Amen», староукр. «Во ймя Божье станъсе») чи символічною (ім'я Ісуса; грецькі літери А і Ω– символи Христа).

¹⁴ Досить часто поєднується з деваційною формулою («dei gratia», «Божою милістю»), яка означає божественне походження влади дарувальника акту.

¹⁵ Як правило, висловлювалось побажання, щоб пункти документа були довготривалими.

¹⁶ Нерідко маскується теологічними, філософськими чи юридичними сентенціями; аренга зустрічається із цитатами Св. Письма чи видатних теологів, філософів або юристів.

¹⁷ Особа, від імені якої складено документ.

¹⁸ В тому числі й свідками.

<i>III. Заключний протокол</i>	
1) datum, дата	зазначення місця і часу видання документа
2) apprecatio, апрекація	заклучна формула з приводу завершення справи (документа) чи побажання вічності документу ¹⁹
<i>IV. Часткові свідчення</i>	
1) subscriptio, souscription, субскрипція	формула, яка означає суть свідчення
2) signatura, сигнатура	підпис – особистий чи нотаріальний

Левову частку документального складу книги записів № 49 ЛМ складають **привілеї**. Даними актами великий князь литовський (Сигізмунд II Август) жалував своїх підданих землею, маєтностями, призначав на уряди, звільняв від виконання певних повинностей, нобілітував шляхту тощо. Низкою привілеїв (14 документів) Сигізмунд II Август призначав князів та шляхтичів на центральні та місцеві уряди. Наприклад, князя Стефана Збарзького – на троцького воєводу (№ 1); князя Романа Сангушка – на брацлавського та вінницького воєводу (№ 5); а також місцеву шляхту на дисенське, кричевське, мельницьке і лосицьке староства (№ 3, 5, 7), берестейське войське (№ 17, 69), грабство, хоружство, війтівство та підсудство (№ 28, 36, 59, 65, 74). Такими діями великий князь литовський ставив за мету структурувати управлінську систему у ВКЛ з огляду на впроваджувані реформи, які потребували потужний людський ресурс. Розглянемо специфіку таких документів. Формуляр цих актів побудований за класичним принципом: складається із початкового протоколу (інтитуляція, інскрипція), основного тексту (нарація, диспозиція, короборація), заключного протоколу (датація) та часткових свідчень (сигнатура).

Відразу впадає у вічі специфіка формуляру привілею на воєводство, як полягала в тому, що в ньому відображені не всі складові початкового протоколу (виключено інвокацію та салютацію).

Так, 18 березня 1566 р. Сигізмунд II Август своїм привілеєм призначив князя Стефана Андрійовича Збарзького на уряд троцького воєводи²⁰, який в управлінській ієрархії ВКЛ був одним із ключових. У початковому протоколі інвокація відсутня, інтитуляція викладена традиційним для оформлення документів ЛМ текстовим виразом:

«Жикгимонт Августь, Божю м(и)л(о)стью корол полский, великий княз ли(то)вский, руский, пруский, жомойтский, мазовецкий, ифлянтский и иных».

¹⁹ Позначалось словами Amen, fiat, feliciter та ін.

²⁰ Российский государственный архив древних актов (далі – РАГАДА). – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49. – Л. 1–1 об.

Далі йде промульгація, яка текстово майже ідентична в усіх інших актах книг ЛМ:

«Чинимъ знаменито симъ листомъ н(а)шимъ нинешним и на потомъ будучим, кому *будет* потреба того ведати».

Інскрипції як такої також немає. Визначення особи, якій адресується документ впливає вже в аренгі (преамбулі), яку можна виділити таким розлогим виразом: «Ижъ мы, маючи на доброй бачности заслуги продковъ зацных кашталяна троцкого кн(я)зя Стефана Андреевича Збаражского, которыми ку продкомъ н(а)шимъ королемъ и великимъ княземъ литовскимъ м(ило)сти верне а цнотливе завъжды показовали ся и добре на всем ся подобали, а в каждых потребах Речи Посполитое такъ ся заслужовали, ижъ зацности дому своего и народу кн(я)жецкого ку большой знакомитости и вывышенью приводили, где жъ и княз Стефан Збаражский, каштелянь троцкий, ни в чомъ не впослежаючи продковъ своих з молодости летъ своих отцу н(а)шому нашему, славное памети Жикгимонту, королю его м(и)л(о)сти, к намъ, г(о)с(по)д(а)ру, верными, стальными и знакомитыми послугами своими подобати ся николи не переставалъ»²¹. Далі указувалися попередні заслуги князя перед державою, а також його вдале керівництво Вітебським воєводством, що й послужило одним із факторів нового призначення. Преамбулу важко відділити від нарації, яка своєю чергою переходить у диспозицію. Конкретніше це виглядає наступним чином:

1) перехід від аренги до нарації: «А с тых таковых знакомитых заслугъ своих, будучи взятый в лавицу рад наших, на воеводстве витебскомъ там противко неприятелю н(а)шому под часомъ вальки мужне ся застановляючи и з немалымъ коштом и накладомъ не литуючи не одно маетности, але и горла своего намъ, г(о)с(по)д(а)ру, и Речи Посполитой служачи, все то чинил, што его м(и)л(о)сти верной а зычливой раде нашей належало, за чимъ на кашталянию троцкую поступивши, з местца своего в каждых потребах Речи Посполитое на всемъ заховываючи се, яко пристоит высокой раде н(а)шой отъ часу тымъ болшей намъ подобатися не переставал и не переставаетъ, што все ласкаве приймаючи а уважаючи зацность и старожитности дому его м(и)л(о)сти...»²²;

2) перехід у диспозицію: «и таковыя заслуги и поступки его м(и)л(о)сти нагорожаючи, дали есмо его м(и)л(о)сти воеводство Троцкое зо всим достоинствомъ и владностью тог(о) воеводства, яко и перед нимъ будучие воеводове держали и вживали»²³;

²¹ РАГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49. – Л. 1.

²² РАГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49. – Л. 1.

²³ РАГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49. – Л. 1.

3) власне диспозиція, у якій князь уповноважувався контролювати усі надходження до воєводської скарбниці, а також отримував функції здійснення правосуддя, як і попередні троцькі воєводи: «и тежь судити и рядити, и всякие sprawy, што ураду его м(и)л(о)сти воеводству Троцкому належыти, справовати, яко и продкове его м(и)л(о)сти панове воеводове троцкие до сего часу уживали и справовали»²⁴.

В основному протоколі документу відсуня санкція, а короборація позначена традиційним для актів ЛМ текстом: «И на то даемъ его м(и)л(о)сти сесь листь нашъ, до которого на твердость того и печать нашу приложити есмо казали».

У заключному протоколі присутня датація: «Писанъ у Городне дет(а) Бож(его) нарож(ения) тисеча пятьсотъ шестьдесят шостого м(е)с(я)ца марца осмогонадцат дня», утім упущена апрекація. Часткові свідчення відображені сигнатурою: «Подпись руки г(о)с(по)д(а)рьское»²⁵ за відсутності субскрипції.

Разом з привілеєм на воєводство Сигізмунд II Август дугим своїм листом наказував підскарбію ВКЛ Миколаю Нарушевичу щороку видавати з державної скарбниці по сімсот кіп грошів князеві С.А. Збаразькому на потреби Троцького воєводства, причому перша виплата мала бути влітку 1567 р.²⁶

У 20-х числах березня 1566 р. вликокнязівський привілей на брацлавське та віницьке воєводства у Подільській землі отримав житомирський староста князь Роман Федорович Сангушкович. На відміну від привілею князеві С.А. Збаразькому в основному протоколі цього документа чітко виділяється перамбула, зміст який виражений у тексті: «Ижъ што на сойме вальномъ прошломъ у Вильни за покорными прозбамы пановъ рад н(а)ших духовных и светских, и тежь княжатъ, панять и всех становъ рыцержства н(а)шого земли Великого князства Литовского о примноженъе в лавицы рад н(а)шихъ умыслили и постановили есмо и в земли Подольской, паньству нашому, Великому князству Литовскому, приналежахой, то есть в Брасьлавли и Веницы, бачачи яко тамъ на тыхъ замкох н(а)ших намъ к тому паньству н(а)шому, Великому князству Литовскому, много належить тамъ же порадкомъ, яко и в ынших землях н(а)ших и воеводствахъ воеводу упривильевати оной земли вечными часы»²⁷.

Аргументом такого призначення став досвід князя управляти староством на прикордонні та його військовий хист, зафіксовині у наративній частині основного протоколу: «а бываючи многокרותъ у великихъ битвах, мужне ся

²⁴ РАГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49. – Л. 1 об.

²⁵ РАГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49. – Л. 1 об.

²⁶ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49. – Л. 1 об.–2.

²⁷ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49. – Л. 3 об.–4.

противко неприятеля н(а)шо(о) застановляючи, не литовал здоровья с пролитьемъ крови своее, чиниль то, што правому а правдивому рыцерови, а народу княжатского особей належало, чим намъ, (го)с(по)д(ар)у, и Речи Посполитой земской верне ся а цнотливе заслужил, и в ыньших кождых, але меновите в службах рыцерских военъных на него преложоных, добре ся намъ завжды подобаль». Відповідно князь Р.М. Сангушкович у диспозиційній частині основного протоколу отримував низку повноважень, що закріплювалися за воєводським урядом. При цьому у документі такі повноваження зазначені нормою Литовського Статуту 1566 р.: «яко належыти ему, раде н(а)шой, воєводе оное земли Браславское и Веницкое, и яко в статуте, права земского, (курсив наш – Авт.) есть описано»²⁸. Заключний протокол та часткові свідчення побудовані за принципом попереднього привілею.

Воєводи за свою діяльність часто отримували почесні титули. Зокрема, за вагомі заслуги перед державою, особливо за вдалі посольства до Орди, Москви та Швеції, Сигізмунд II Август свої привілеєм пожалував підляському воєводі Василю Тишкевич та його родині титул грабів²⁹.

Як бачимо, у привілеях на уряди виробилася внутрішня структура протокола документа, із запропонованої схеми якої вилучені окремі складові, такі як інвокація, салютація, санкція, апрекація та субскрипція. Таким чином склалася скорочена схема протоколу, вочевидь, зручна для ведення діловодства писарським складом канцелярії ВКЛ.

Чи залучені ці упущені складові до протоколу інших документів?

Для цього розглянемо окремі приклади побудови внутрішнього протоколу привілеїв за різним тематичним спрямуванням. За тематикою привілеїв поділяються на наступні групи. Зокрема, два привілеї, що ввійшли до книги записів № 49 ЛМ, відображають великокнязівські пожалування на церкву (№ 34, 55, а документ № 43 оформлений у формі листа); 13 – пожалування на об'єкти нерухомості (маєтки, села, землю, будинки та місця під забудову у містах); 5 – на корчми (а також одне пожалування оформлене листом). Своїми привілеями Сигізмунд II Август звільняв шляхту від місцевого присуду (№ 23, 30) та змінював присуд і територіально-адміністративну приналежність володіння (№ 31), надавав право на збирання мостового мита міщанам Берестя (№ 39), оформляв договір застави із Матеєм Дембинським (№ 64). Окремими привілеями господар нобілізував своїх підданих на шляхетство (№ 29, 50).

Як показав аналіз, побудова внутрішнього протоколу привілеїв, яким жалувалися об'єкти нерухомості, була ідентична побудові внутрішнього протоколу привілеїв на уряди. Наприклад, це чітко простежується у випадку,

²⁸ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49. – Л. 4.

²⁹ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49. – Л. 47 об.–48 об.

коли 21 серпня 1566 р. Сигізмунд II Август своїм листом повідомляв оршанського державцю князя Андрія Семеновича Одинцевича про пожалування оршанського зем'янина Богуша Олексійовича Сколка, як потерпілого за службу на прикордонні («за служби его, такъ же для знищення, которое он яко человекъ украинъный отъ людей неприятельскихъ принялъ»), трьома незаселеними (пустими) землями за р. Дніпро, тобто у Світолках Мезелевською, Патахинською та Демешковською, до волі та ласки господарської³⁰ за умови несення земської служби («а намъ с того службу земскую военную служатъ»)³¹. Згодом, влітку 1568 р., на таких же умовах на тій же території через оршанського старосту пана Філона Кміту великий князь литовський пожалував шляхтича Войну Плотницького двома осілими землями за р. Дніпро: Полянчиною та Пашинською, де мешкали оршанські піддані Зачко та Кузьма зі своїми потужниками³². Великокнязівським пожалуванням від 30 жовтня 1568 р. полоцький зем'янин Юрко Офанасович Волошин отримав у володіння село Котовичі, що неподалік від Дисненського замку. Мотиваційну частину (преамбулу) цього пожалування склали умови, які сталися унаслідок ув'язнення родичів Ю.О. Волошина московськими військами, після чого указане село залишилося без власників³³. Тому щоб володіння не пустувало великий князь литовський зважив на звернення полоцького шляхтича і винагородив маєтністю його родичів за правом близькості на умовах відбування земської служби. В інших випадках господар також слідкував за тим, щоб земська служба йшла з володінь, які переходили до нових власників за правом близькості або за спадком. Так, 12 листопада 1568 р. великий князь литовський пожалував мстиславського боярина Остафа Леоновича пустою землею Матинською після загибелі на війні його батька, про що повідомляв мстиславського старосту князя Івана Васильовича Соломерецького й наказував, щоб «его отъ тое землицы не отдаляли, але тую землю пустовскую на службе земской к ему дали»³⁴. Цього ж дня з великокнязівської канцелярії вийшло три документи такого формату. За першим із них за правом близькості право на володіння трьома пустими землями у селі Пісковичах, приналежні до Кричевського замку, отримав кричевський боярин Степан Кабатович³⁵. За другим документом

³⁰ Про умови земельних та маєткових пожалувань у ВКЛ детально див.: Блануца А.В. Шляхетське землеволодіння у Великому князівстві Литовському: джерела дослідження // Український історичний журнал. – 2009. – №2. – С. 194–207.

³¹ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49. – Л. 10 об.

³² РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49. – Л. 16 об.–17.

³³ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49. – Л. 34 об.–35.

³⁴ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49. – Л. 36 зв.

³⁵ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49. – Л. 37.

господар зобв'язував вже згадуваного нами мстиславського старосту повернути відібрану ним спадкову по чоловіку землю Дудчичі мстиславській зем'янці Людмилі Мизкгайловій, котра після смерті чоловіка та загибелі на війнах п'яти синів залишилася з чотирма неповнолітніми дітьми³⁶. Третім документом Сигізмунд II Август зобв'язував полоцького каштеляна та чичерського і пропойського старосту пана Юрія Зеновійовича увести у володіння Яна Ленського трьома службами землі в селі Липиничах Чичерського староства, які каштелян підпорядкував до староства після смерті батька Я. Ленського³⁷.

Спрощений протокол присутній і в побудові тексту привілеїв на церковні володіння. Про це яскраво свідчить привілей Сигізмунда II Августа від 16 серпня 1568 р., даний володимирському городничому Василю Петровичу Загоровському на церкву Святого Іллі з ґрунтами при м. Володимирі. У тексті документа вказано, що попередній власник церкви Тишко Коняхович через своє убозтво та нездатність захистити церковні землі від наїздів сусідів спустив усі церковні володіння володимирському городничому «абы тая церковь ку большому знищеню не пришла и хвала Божья не вменшивалася»³⁸. Утім Т. Коняхович не мав право самовільно, без дозволу господаря, розпоряджатися церковною маєтністю. Щоб врегулювати такий перехід церкви у руки нового власника, власне В.П. Загоровський ініціював звернення до великого князя литовського з проханням підтвердити як виключення зміну власника церкви. І даним привілеєм Сигізмунд II Август, йдучи на зустріч волинському городничому та піклуючись про збереження цілісності церковної маєтності, затвердив В.П. Загоровського новим власником Святоїллінської церкви з прилеглими до неї землями («Але мы з ласки наше на прозбу пана Загоровского то чинечи, при оной церкви Светого Ильи водлугъ листу, отъ Тишка Конаховича ему даного, его zostавуемъ и симъ листомъ нашимъ ему то потвержаемъ на вечность»³⁹).

Другим листом від 10 листопада 1568 р. Сигізмунд II Август на підставі прохання кричевського попа Сави наказував кричевському державці Костянину Андійовичу Шолусі подати прохачу й ув'язати його у володіння церквою Святого Іллі у Кричеві, перевіривши перед цим дані попа, чи насправді та церква у запустінні⁴⁰. Із змісту привілея Сигізмунда II Августа від 24 липня 1569 р. мстиславському зем'янну Григорію Ваильовичу Макаровському на Онофрієвський монастир у Мстиславлю також сатє відомо, що

³⁶ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49. – Л. 37 зв.–38.

³⁷ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49. – Л. 38 зв.

³⁸ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49. – Л. 29 об.

³⁹ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49. – Л. 29–29 об.

⁴⁰ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49. – Л. 35 об.

підставою такого надання було запустіння церковної маєтності. Мстиславський зем'янин своє прохання підкріпив двома документами. Перший – це лист каштеляна та старости мстиславського князя Івана Васильовича Соломерецького про пожалування йому до волі і ласки господарського даного монастиря, який, утім «который манастыр по взятью архиманьдрыта нашоз(о) тамошнего от людей неприятельских Москвы и татар в пусте зосталь»⁴¹, а другий – лист-фундуш Онуфрієвського монастиря вже покійного князя Юрія Семенеовича Лонгвиневича⁴². Вище вказана причина та підтвердні документи, пред'явлені великому князю литовському, стали підґрунтям пожалування Г.В. Макаровському монастирських володінь доживотним правом⁴³.

Привілеї, якими великий князь литовський жалував своїм підданам корчми, також відзначаються спрощеною формою протоколу. Звернемо увагу, що корчемне господарство відігравало вагомую роль в секторі економіки ВКЛ, прибуток від якого складав значну частку загальнодержавного скарбу та окремих їхніх власників. Так, за даними книги записів № 49 ЛМ протягом 60-х років XVI ст. були надані дозволи великого князя литовського Сигізмунда II Августа на заснування корчем князям та шляхті ВКЛ, чимало з яких них припадали на українські землі. Наведемо реєстр таких пожалувань:

1. Люблін, 01.06.1566. Привілей Яцьку Сушку на побудову вільної корчми у його маєтку Туличові при Кобринському замку (Л. 6–6 об.);
2. Люблін, 28.07.1566. Князю Роману Сангушковичу про корчму у Вінниці, побудовану при Кмітинському дворі (Л. 7 об.–8) ;
3. Люблін, 27.07.1566. Князю Роману Сангушковичу про корчму у Вінниці при Кмітинському дворі (Л. 8 об.–9);
4. Городно, 26.06.1568. Привілей Андрію Русину на побудову корчми в його маєтку Голешові у Луцькому повіті (Л. 16);
5. Городно, 10.07.1568. Привілей Андрію Яновичу Богдановичу на побудову корчми в його Непраському маєтку під Остриною (Л. 18 об.);
6. Книшин, 16.08.1568. Привілей Василю Рогозі на вільну корчму в його маєтку Крайську у Мінському повіті (Л. 28–28 об.);
7. Книшин, 16.08.1568. Привілей тому ж Василю Рогозі на вільну корчму в його маєтку Хотенчичах у Мінському повіті (Л. 228 об.–29);
8. Варшава, 21.08.1570. Привілей Хотеню Валуєву на вільну корчму в його маєтку Коптевичах (Л. 79 об.)⁴⁴.

⁴¹ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49. – Л. 44.

⁴² РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49. – Л. 44 об.

⁴³ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49. – Л. 44–44 об.

⁴⁴ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49.

Формуляр привілею, яким господар дозволяв Яцьку Сушку побудувати вільну корчму у його маєтку Туличові при Кобринському замку (як і інші привілеї на корчми), окрім того, що спрощений, – ще й вельми лаконічний за змістом. Розглянемо складові формуляру.

1. Початковий протокол:

1.1. івокація – відсутня;

1.2. інтитуляція – «Жикгимонт Августъ, Божью м(и)л(о)стью корол польский etc.»

1.3. інскрипція – відсутня; визначення особи, якій адресується документ, присутнє у арензі/преамбулі.

1.4. салютація – відсутня.

2. Основний текст:

2.1. аренга – «Биль намъ чолом земенинъ нашъ Яцко Сушко и просил насъ, абыхмо ласку н(а)шу г(о)с(по)д(а)рьску вчинили»;

2.2. промульгація – «Ознаймуемъ симъ листомъ нашимъ»;

2.3. нарація – «...и просил насъ, абыхмо ласку н(а)шу г(о)с(по)д(а)рьску вчинили, а дозволили ему въ имению его Туличове, которое онъ при замку н(а)шомъ Кобринскомъ маєт, на дорозе великой, которая идетъ с Кобрына до Вильня, корчму збудовати и в ней шинкъ медом, пивом, горелкою и иншими речами стравными держати, поведаючи, ижъ то на жадной переказе не будетъ местомъ и корчмамъ н(а)шимъ г(о)с(по)д(а)рьским»;

2.4. диспозиція – «Ино кгдыжъ тая корчма его не будетъ на жадной переказе и шкоде местомъ и корчмамъ н(а)шимъ, мы з ласки н(а)шое г(о)с(по)д(а)рьское на его чоломъ битье то вчинили, а такъ в томъ имению его Туличове, на дорозе, которая идетъ с Кобрына до Вильни, корчму вольную збудовати и в ней шинкъ медомъ, пивомъ, горелкою и всякими речами стравными безъ даваня капъщизны до скарбу н(а)шого, держати дозволили и симъ листомъ нашимъ даемъ и дозволяемъ.

Маєть он в тамъ томъ имению своемъ Туличовском на том, вышей помеинином, гостинцу, который с Кобрына до Вильни идетъ, корчму збудовавши, в ней пивом, медом, горелькою и всякими речами стравными шинкъ держати, а с тое корчмы онъ самъ, жона, дети и потомки их жадное капъщизны до скарбу нашего давати не будетъ повинъни вечными часы. Одно жъ того пилне постерегати мають, якобы ся с тое корчмы некоторые злочинства никому недеяли се»;

2.5. санкція – відсутня;

2.6. короборація – «И на то дали есмо ему сесь нашъ листъ з нашою печатью и с подписомъ руки наше г(о)с(по)д(а)рьское».

3. Заключний протокол:

3.1. дата – «Писанъ у Люблине лета Божого нароженья тисеча пятсотъ шестдесятъ шостого м(е)с(е)ца иуния первого дня»;

3.2. апрекація – відсутня.

4. Часткові свідчення:

4.1. субскрипція – відсутня;

4.2. сигнатура – «Подпис руки г(о)с(по)д(а)рьское»⁴⁵.

Механізм отримання господарським дворянином Мартином Палецьким у володіння вічним правом села Дойліди Єйшицької волості включає комплекс із семи доданих до привілею документів, якими шляхтич підкріплював свої права на дане володіння. Найперше, 15 листопада 1569 р. М. Палецький отримав привілей Сигізмунда II Старого на село Дойліди, у тексті якого перераховано документи, що підтверджували володільні права попередніх власників, тобто так звана документальна історія села. Розглянувши прохання господарського дворянина та додані до нього документи, великий князь литовський наказав ейшицькому державці пану Григорію Воловичу «тое, вышей помененое, село Долиды зо всеми людьми, на тых чотырнадцяти волоках оселыми, и з непринятыми волоками и в застенкахъ землями, вышей описаными, ему подати и в то его увезати»⁴⁶. Того ж дня великий князь литовський видав окремий розпорядний лист ейшицькому державці з повідомленням про своє рішення надати вічним правом село Дойліди М. Палецькому, а також наказав указане село «безъ всякого омешканья и проволоки подал и поступилъ и в то ег(о) увязалъ, жадного затрудненья в томъ ему не чинячи»⁴⁷. Далі до книги ЛМ внесено записи шести документів, представлених М. Палецьким до великокнязівської канцелярії. Для розуміння їхньої сутності наведемо відповідний реєстр:

1) «Вильно, 1542. 04. 27. Привилей короля Жикгимонта Старого, Стасю Мицейковичу даный, на некоторые люди и земли у волости Ейшиской;

2) Вильно, 1545. 01. Лист увязчий п(а)на Лва Чижа, державцы ейшиског(о), на тые ж люди и земли у волости Ейшиской Стасю Мицейковичу;

3) Вильно, 1542. 04. 27; 1540. 07. 26. Привилей короля Жикгимонта Старого Стасю Митейковичу на две земли в державе Волкиницкой etc;

4) Вильно, 1545. 09. 07. Лист тому ж Стасю Мицейковичу до державцы ейшиског(о) о люди и земли, жебы в него не отнимал etc;

5) Вильно, 1546. 10. 21. Потвержене тому ж Стасю Мицейковичу на тые ж люди и земли у волости Ейшиской;

6) Вильно, 1562. 10. 26. Лист тому ж Стасю Мицейковичу на 4 волоки земли в селе Поросты и на иншиє земли, отменою даные»⁴⁸.

⁴⁵ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49. – Л. 6–6 об.

⁴⁶ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49. – Л. 52 об.

⁴⁷ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49. – Л. 53 об.–54.

⁴⁸ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49.

Даний комплекс документів включає в себе, окрім привілеїв, ще й листи та підтвердження. Тому проаналізуємо наступну групу документів.

Листи. Даними документами оформлялися подібні до привілеїв публічно-правові процедури. Особливістю листів було те, що у їх змісті фіксувалися великокнязівські накази та розпорядження, що рідше зустрічалося у привілеях.

Найбільше публічно-правових дій у групі листів великий князь литовський здійснював у сфері земельних відносин. Так, листами оформлялися королівські пожалування на земельні володіння, причому у більшості з них виразно виписана диспозиційна частина основного формуляра. У ній визначалися умови володіння землею або маєтністю, а також часто наказувалося місцевим адміністраторам вчиняти певні правові процедури, як от введення у володіння (увяжчий лист), складання випису (видимус), виписання чи перенесення договору до земських книг. Наприклад, листом від 7 червня 1568 р. Сигізмунд II Август наказував мстиславському воєводі пану Юрію Остику подати у володіння села у Брацлавському старостві королівському ротмістрові пану Миколаю Богдановичу Стецьковичу. Диспозиція тут визначається таким текстом: «А такъ мы тамъ дворянина нашего⁴⁹, которому рассказали есмо моцью звирхности наше г(о)с(по)д(а)рьское з моцы и держанья твоего тые села наши, вышей помененые, оземши, ему их в держанье подати и в то его повторе увезати. Ты бы, пане воевода мстиславский, а в небытности его самог(о) на тотъ часъ у Брацлавли тебе, подстаростий его тамошний, приказуемъ, абы еси не вымовляючи се, тымъ фольваркомъ нашимъ, кгда ж работы того фольварку нашего иньшими людьми нашими отъправити и опатрити се могутъ, тому дворянину нашему якъ увязанья в тые села наши не борониль, такъ по увязанью в них ничимъ ся не въступоваль и жадное переказы и трудности ему в держанью их не чинил, конечно, абы то инакъ не было»⁵⁰.

Частина листів стосувалася врегулювання різних внутрішніх та зовнішніх відносин держави. Наприклад, два листа (№12, 13) у своїй диспозиції містили розпорядження Сигізмунда II Августа щодо вчинення превентивних дій татарським вторгненням у Брацлавське і Вінницьке староства. Листами також оформлялися й судові вироки короля (№15, 15.1). щодо сплати боргу. Особливістю основного протоколу таких листів є детальний виклад суті конфлікту у наративній частині документу й водночас лаконічна диспозиційна частина.

Листами великий князь литовський звільняв певні категорії населення від сплати податків (№ 35), надавав дозвіл на безмитну торгівлю (№ 37),

⁴⁹ У ркп. пропущено місце для написання прізвища господарського дворянина.

⁵⁰ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49. – Л. 11 об.–12.

заснування міста (№ 38), оформляв угоду купівлі-продажу (№ 43). Окрему категорію документів складають так звані «сознання». Як правило, такі «сознання» ініціювалися шляхтою з метою надання публічного-правового статусу своїм приватно-правовим діям. Це, зокрема, прохання записати до канцелярських книг (книг ЛМ) договорів купівлі-продажу та застави (№ 19, 63.1, 63.4, 67, 68). Такі документи ввійшли до книги записів № 49 ЛМ у розлогій формі за рахунок основної частини формуляру, де спочатку прохач описував зміст продажного чи заставного документу, а потім за наказом великого князя литовського у зміст «сознання» вписувався оригінал цього ж документу. У диспозиційній частині Сигізмунд II Старий підтверджував вище указані приватно-правові дії шляхтичів, які зверталися до нього.

У таких актах, як правило, у внутрішньому формулярі чітко представлена інскрипція. Наприклад, 16 червня 1568 р. до книги записів № 49 ЛМ внесено договір купівлі-продажу господарських дворян Беняша та Івана Івановичів Гринковичів Воловичів з паном Калістратом Шимковичем Мацковичем, яким перші продали останньому маєток Бердовку у Лідському повіті за дві тисячі кіп грошів литовських. Продавці звернулися до великого князя литовського, щоб, окрім занесення договору до книги ЛМ, він був підтверджений господарським листом. Дипломатичний аналіз цього документа показав особливості його формуляра. Зокрема, окрім наведених вище складових акту спрощеного формуляра, у цьому акті чітко виписана **інскрипція**: «Постановивши ся перед нами очевисто дворянинъ нашъ пан Беняш а маршалокъ нашъ, писарь замковъ украинныхъ панъ Иванъ Ивановичъ Гриньковичи Воловича»⁵¹. Характерною особливістю актів такого типу було те, що у зміст господарського листа-підтвердження вносився дослівно договір купівлі-продажу⁵². Причому у самому договорі невід'ємною складовою є санкція, яка визначається наступним виразом: «А мы сами, ани жоны, дети, потомки, щадьки, наследки, близкие, кровные наши не маемъ вжо и ни будемъ мочи в тое именье и жадную властность, ани пожитки его ничимъ ся вступовати, з моцы и уживаня пана Калистрата, так же мальжоньки, детемъ, потомьковъ, щадковъ, близких и кровныхъ его некоторымъ обычаемъ, правомъ и вымысломъ выймовати и под ними того у жадного права пойскивати вечными часы. Естли ж бы сами або жоны, дети, и потомки, щадьки н(а)ши и хто жъ кольвекъ з близких н(а)шихъ в тое ся именье вступоваль и под паномъ Калистратомъ и его м(и)л(о)сти мальжонькою, детьми, потомьки и близкими пойскиваль и в том их рушал, таковый будеть вины г(о)с(по)д(а)рю, королю его м(и)л(о)сти, повинень две тисечи копъ грошей, а пану Калистрату або тому под нимъ бы того именья искали

⁵¹ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49. – Л. 12.

⁵² РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49. – Л. 12–14 об.

другую две тисечи копъ грошей заплатити. А заплативши, то пред ся сесь листъ нашъ продажный у каждого права при мощы захованъ, а панъ Калистрат и по немъ будучие при томъ имени Беръдовце оставлены быти маюг вечными часы»⁵³. Короборація також мала більш розлогий зміст, адже контрагенти прагнули засвідчити договір підписами кількох, а не одного свідка: «А при томъ были и того добре сведоми люди зацные их м(и)л(о)сти вельможные панове князи панъ Остафей Воловичъ, подканъцлерый и маръшалокъ дворъный Великого князтва Литовского, староста берестейский и кобрыньский, княз Богушь Федоровичъ Корецкий староста луцький, браславский и веницкий, князь Аньдрей Иванович Вишневецкий а панъ Остафей Михайловичъ Халецький, дворянинъ короля его м(и)л(о)сти. Где жъ ихъ м(и)л(о)сть за прозбою нашою и печати свои к сему листу нашому приложитъ рачили»⁵⁴.

Нарешті, третю групу документів публічно-правового характеру складають **підтверджувальні листи** («потвержения»). Серед низки документів, внесених до книги записів № 49 ЛМ, актів такого типу лише два. Одним із таких листів Сигізмунд II Август підтвердив право на володіння землею (№62.6), а іншим – тестамент (№66). В останньому документі також розлога наративна частина основного протоколу за рахунок запису до акта оригінала тестаменту.

Проведений дипломатичний аналіз документального складу книги записів №49 ЛМ дає підстави стверджувати, що характерною рисою протоколу актів публічно-правового характеру було вироблення його спрощеної побудови. Це, своєю чергою, дозволяло писарям великокнязівської канцелярії групувати документи за їх типологією (писарі озаглавили усі документи книги відповідно до їхнього змісту).

Загалом зміст книги записів № 49 ЛМ свідчить про високу правову культуру шляхти ВКЛ, спричинену бурхливими реформаційними процесам у державі. У реформаційну добу дедалі більше шляхта намагається засвідчити приватно-правових дій у публічно-правовій площині. Маючи оригінали на руках, вона прагнула засвідчити їх у великокнязівській канцелярії.

Таким чином, книга записів № 49 ЛМ є одним із цінних комплексів документів, що дозволяє мати уявлення про правову складову здійснюваних у ВКЛ соціально-економічних реформ.

⁵³ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49. – Л. 14.

⁵⁴ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49. – Л. 14–14 об.

Додатки⁵⁵:

№ 1

РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49. – Л. 49 об.–53.

[Книшин, 1569. 11. 15]

**Привилей Мартину Палецкому на село Дойлиды у волости Ейши-
ской вечностю etc.**

Жикгимонт Август, Божью м(и)л(о)стью корол полский etc.

Ознаймуемъ симъ листомъ нашимъ нинешным и на потомъ будучим.

Биль намъ чоломъ дворянинъ нашъ Мартинъ Палецкий и показывал || [50] перед нами старый листъ судовый паперовый судей дворныхъ короля его м(и)л(о)сти Жикгимонта, славное памети отъца нашего, то есть кн(я)зя Аньдрея Коширского, кн(я)зя Ивана Полубеньского, пана Шимка Мацкевича, тивуна виленского пана Яна Войтеховича, а пана Павла Нарушевича под датою року Божого нароженья тисеча пятьсотъ чотырдесятого м(е)с(я)ца июля двадцать шостого дня, в которомъ описуеть: ижъ боярынъ нашъ ейшиский Стас Мицейкевичъ мель перед ними очевистое мовенье с конюшимъ дворнымъ, державцою ожским и переломскимъ паномъ Николаемъ Аньдрошевичом о отнятъе от него семи служобъ людей бортских волости Переломское и листовъ права, которыми то славное памети король его м(и)л(о)сти Казимер, дедъ наш, деду того боярына Стася Рымовиду Мицейковичу заменою за дворец его отчизный, лежачий при пашни Ейшиской, дати рачил, на который часъ у суду панъ Аньдрошевичъ давалъ тую справу, ижъ от него тые листы меновные короля его м(и)л(о)сти Казимера, на то оному Рымовиду даные на перепис ку ведомости скарбу нашего, до себе былъ взялъ, але подданные наши Борътеве, яко бы зваснившись на врадника его Курыла, при которым тые листы были, з домою спалити мели. С таковыхъ причинъ тые, вышей мененые, судьи обачивши и вырозумевши, ижъ тотъ Стась Мицейковичъ не згола тую семь служобъ держаль, але меною за отъчизну свою, отъ короля его м(и)л(о)сти Казимера даныхъ, сказали тымъ судомъ своимъ оную семь служобъ людей волости Бортское тому боярыну Стасю Мицейковичу яко властность его держати, чого, дей, онъ не малый часъ держачи спокойне уживал.

⁵⁵ Публікація документів здійснюється згідно з дипломатично-критичним методом та у відповідності із запропонованими В. Німчуком „Правилами видання пам’яток, писаних українською мовою та церковнослов’янською української редакції” (К., 1995) із деякими змінами. Текст передається сучасними літерами. Проведено заміну тих літер кирилиці, які вийшли з ужитку: и та z замінено на я, j – на о, у – на у. Передачу паєрика уніфіковано через курсивну літеру й. Надрядкові літери також передано курсивом. Всі титла розкрито через вписування літер у круглі дужки.

Покладаль тежъ перед нами привилей славное памети короля его м(и)л(о)сти Жикгимонта, пана отъца нашего, sprawy пана Михала, писара, под датою року Божего нароженья тисеча пятьсотъ чотырьдесятого, которымъ его королевская м(и)л(о)сть оному Стасю Мицейкевичу у волости Ейшиской тры службы людей, то есть на йме Якубеля Малышковича з братьею служба, Матея Радевича з братьею служба, а Михала Розовича з братьею, а Шимка, дятка Розовичовъ, служба, а земли пустовские на ймя Сирутибку, Прозковщизну, Жалобовщизну, Петрышку, Родевшику, || [50 v] Будровщизну, Пузовщизну, Мельковщизну, Немковщизну, Судиковщизну, Ворнелевщизну а Овьятишьку водле суду небошчика пана Яна Яновича Заберезеньского, воеводы троцкого, на вечность потвердити рачиль.

Такимъ же обычаемъ покладал лист увяжчий паперовый державцы ейшиского и ораньского пана Льва Семеновича Чижа подъ датою року тисеча пятьсотъ сорокъ пятого м(е)с(я)ца генъвара третего дня, в котором описуеть: ижъ онъ в тые службы людей и въ оные земли пустовские за тымъ привилемъ короля его м(и)л(о)сти и листомъ, до себе писанымъ, того Стася Мицейковича увезаль и то ему в держанье подалъ.

Особливе покладалъ привилей короля его м(и)л(о)сти Жикгимонта, славное памети пана отца нашего, sprawy п(а)на Михайла писара под датою року Божего нароженья тисеча пятьсотъ сорокъ второго апреля двадцат второго на две земли пустовскихъ на ймя Пунявшизну а Юрьщизну у волости Волъкиницкой, презысканых зъ суда судей дворных кн(я)зя Андрея Михайловича Коширьского, кн(я)зя Ивана Анъдреевича Полубеньского, пана Шимка Мацкевича, тивуна виленьского пана Яна Войтеховича, пана Павла Нарушевича и пана Миколая Андрошевича, который суд его королевской м(и)л(о)сти панъ отецъ нашъ ухваливши, тому Стасю Мицейкевичу потвердити рачиль.

А к тому покладалъ листъ нашъ подъ датою року тисеча пятьсотъ сорокъ пятого м(е)с(я)ца сеньтебра семого дня, писаный до державцы ейшиского пана Богдана Хребътовича: ижъ тотъ судъ комисарьский рачиль при моцы zostавити и потвердити, а онъ абы ся в нихъ водлугъ суду комисарьского не вступаль и ку двору ейшискому не приворочаль. При томъ покладалъ перед нами привилей нашъ sprawy пана Ивана Горностая, писаный року Божого нароженья тисеча пятьсотъ сорокъ шостого м(е)с(я)ца октябра двадцать перьвого дня, которымъ есмо zostавивши при моцы перьвый привилей короля его м(и)л(о)сти Жикгимонта, славное памети пана отца нашего, тые службы людей волости Ейшиское тому Стасю Мицейкевичу, жоне и детемъ его на вечность потвердили.

То пакъ, дей, Иванъ Гаевник, помераючи кгрунты двора нашего ейшиского, послалъ з врадомъ ейшискимъ пана Богдана Хребтовича, з оных, вышей мененыхъ, семи служобъ людей, отменою за отъчизну Рымовиду Мицейковичу даныхъ, вимерыл кгрунту волокъ семнадцать, а застенков ||

[51] польторы волоки, а сеножатей одну волоку, яко то и самъ Гаевник передъ комисарми сознаваетъ, и осадивши тыми ж поддаными двора нашего Ейшиского, привернулъ, назвавши то селомъ Долидами.

На остатокъ покладал перед нами листъ судовый комисарський, которые были от насъ за чоломъбитьемъ того Стася Мицейкевича на ую справу высланный, то есть маршалка нашего пана Миколая Пошушвеньского, пана Станислава Райского а Войтеха Юрчиньского под датою року Божого нароженья тисеча пятьсотъ петдесятого м(е)с(я)ца июля осмого дня, в которомъ описуетъ: ижъ они з очивистого розсудьку и вызнанья Ивана Гаевника, мерника, ижъ был тые люди ку двору ейшискому привернулъ, сказали, абы тот мерникъ нашъ Иванъ Гаевникъ за то ему отмену даль, а если бы отмены не даль, дозволили Стася Мицейкевичу тую семнадцать волокъ дойлидских деръжати до тых часовъ, поколь ся ему за тые люди и земли, вышей писанные, отмена слушная станеть.

Ино, дей, хотя жъ и росказали есмо были державцы ейшискому пану Богдану Хребътовичу черезъ листъ нашъ, в року сорокъ пятомъ писанный, справы пана Ивана Горьността за то ему отмену дати. Нижли, дей, тая отмена не дошла, только, дей, державца олитский Станиславъ Райский а дворянинъ нашъ Григорей Дельницкий водле росказанья нашего и листу зашитого с подьписью руки наше г(о)с(по)д(а)рьское до нихъ писаного, дали тому Стасю Мицейкевичу чотыры волоки в селе Поросты до тых часовъ, поки бы былъ водле листовъ в ыйменье Гринички и Дойлиды увязанъ, на которыхъ волокахъ и люди его седели.

Яко жъ онъ тотъ листъ Станислава Райского а Григорья Делницкого, писанный под датою року Божого нароженья тисеча пятьсотъ шестдесят второго октября двадцать шостого дня, перед нами покладал, поведаючи: ижъ тотъ Стась Мицейкевич тыхъ земель уживаль до смерти своее и по немъ дочка его Счасная з мужомъ своимъ Анъдреемъ Яновичомъ Юршичомъ тых чотырох волокъ земли в держанье пришли. И поведиль Полецкий, ижъ тот боярынъ нашъ Стась Мицейкевичъ за живота своего учинил тестамент в року прошломъ шестьдесятъ шостомъ подъ печатью своею и под печатью боярына нашего хоружства Ейшиского Станислава Яновича, который перед нами покладалъ, которымъ тестаментом || [51 v] оный Стась Мицейкевичъ описаль жоне своей по животе своемъ вси речи свои рухомые и быдла рогатого половицу, а именье свое отчизное и выслужоное боярыну нашему, зятю своему Анъдрею Яновичу Юршичу, а дочце своей, жоне его Сщасной, обовезавши их тымъ тестаментомъ своимъ с того именья вси долъги его поплатити.

И менуетъ в томъ тестаменте своемъ того Марьтина Палецкого, ижъ ему винень зостал двесте и трыдцать копъ грошей. А если бы оный зять его Анъдрей Юршичъ з жоною своею а дочкою его Сщасною не могли тых долговъ поплатити, абы оны тое именье его отчизное и выслужоное водле

того опису его в той суме п(е)н(я)зей Мартину Палецкому поступили. Яко ж то боярынъ Стась Мицейкевичъ еще перьвей того на оное именье и листы Мартину Палецкому отдал, которому то Мартину Палецкому по смерти оного Стася Мицейкевичъ дочка его Шчасная з мужомъ своимъ Аньдреємъ Яновичомъ Юрьшичомъ року теперъ идучого шестьдесятъ девятого м(е)с(я)ца мая второго дня в той суме п(е)н(я)зей двесте и тридцати копъ грошей тых именьей и земель записали, доходити и вечно того уживати. На што ему и листъ свой подъ печатями своими и людей сторонньныхъ дали и в книги лидские кгородские записати дали, а онъ потомъ то и до земскихъ лидскихъ книгъ записати далъ, с которыхъ и выписы перед нами покладалъ. А особливимъ листомъ своимъ и тые чотыры волоки черезъ Райского а Дельницкого отцу ее Стасю Мицейкевичъ, поданые ему жъ на вечность, и листомъ своимъ завели, который такъ же перед нами покладалъ былъ.

Ино Палецкий, добровольне отступуючи намъ всихъ листовъ и привильев, вышей мененыхъ, на тры службы у Ейшишкахъ и на вси, вышей мененые, у Ейшишкахъ и у Волькиникахъ пустовщизны, обовезавши ся намъ особливимъ листомъ своимъ, ижъ онъ самъ, жона, дети и потомки, и на потомъ будучие шчадки и близкие ихъ за тыми, вышей поменеными, листы и привильями, которыхъ отъступилъ якъ тыхъ трехъ служобъ у Ейшишкахъ, такъ всихъ, вышей писаныхъ, пустовщизнь у Ейшишкахъ и у Волькиникахъ под нами, г(о)с(по)д(а)ремъ, и потомки нашими короли ихъ м(и)л(о)сти польскими и великими кн(я)зи литовскими, поискивати || [52] и доходити, и тыхъ листовъ и привильевъ противъ насъ, г(о)с(по)д(а)ря, и потомковъ нашихъ, уживати не мають вечными часы, але в томъ вечно молчати мають и будутъ повиньни.

Чоломъ бьючи просилъ насъ, абыхмо ласкаве взглянувши право, которое тотъ Стась Мицейкевичъ мел на семь служобъ людей, за дворець его отъчизный деду его Рымовиду от короля его м(и)л(о)сти Казимера, славное памяти деда нашего, у отмене даныхъ, и которое се ему отъ зятя того Стася Мицейковича Аньдрея Юршича и жоны его Сщасное достало, з ласки наше за то ему отмену где уделати велели, або тое село Дойлиды, вышей мененое, в которомъ водлугъ померы новое есть чотырьнадьцать волокъ кгрунту середнего, людми оселыхъ, а шесть волокъ земли непринятыхъ, а в застенкахъ две волоки, двадцать и шесть моркговъ и одинъ пруть, ему отъдати велели.

А такъ мы в тое право его и листы перед нами читаные, и сумою, вышей в томъ листе нашомъ помененые и описанные, взглянувши а дознавши, ижъ оному боярыну Рымовиду Мицейкевичу за дворець его отъчизный, при пашни ейшиской лежачий, тые, вышей мененые, семь служобъ людей отменою суть даны, которые Иванъ Гаевникъ, мерникъ нашъ, у волоки наши принялъ и, розмерывши, тыми жъ поддаными осадивши, до двора нашего

ейшиского привернулъ, и за то ему тотъ Гаевникъ ани панъ Богданъ Хребтовичъ, державца ейшиский, хотя *ж* до него о учинене ему тое отмены и розказанье наше было никоторое отмены не учинили. А Палецкий отъ дочки оного Стася Мицейкевича и мужа ее Аньдрея Яновича Юрьшича, боярына нашего, листы ихъ, которыми тое отъчизны Стася Мицейкевичъ и свое ему доходити и вечно того уживати записали, и тые чотыры волоки отъ Райского и Дельницкого за листомъ нашимъ Стасю Мицейкевичъ даные, ему жъ вечностью завели, на то все слушное право маеть.

Про то, прихилившись, абы Палецкий право и справедливостъ свою одержаль, тогда тое село Дойлиды, о которое Палецкий просиль и за все право свое досыть на томъ маючи, пересталъ з оними водлугъ новое померы чотырнадцатми волоками, людьми оселыми, кгрунту середнего, то есть меновите съ тыми людьми Матеемъ Стамовичомъ || [52 v] зъ сынъми волока одна, Юремъ Янушковичомъ волока одна, Якубомъ Дерменьковичомъ з братомъ Войтехомъ волока одна, Стасемъ а Юремъ Буйвидовичи волока одна, Миколаемъ Дерменовичъ волока одна, Щчепаномъ Дерменовичъ з братомъ Валентымъ волока одна, Миколаемъ Деръменовичъ з братьею волока одна, с Касперомъ Ивашевичъ волока одна, Миколаемъ а Яномъ Станевича волока одна, Мартиномъ Антюшковичъ зъ Еразмусомъ Боньковичомъ волока одна, Войтехомъ Нармонтовичъ зъ сынъми волока одна, Малхеромъ Наръмонтовичомъ волока одна, Аньдреемъ Нармонтовичомъ волока одна, а з шестыма волоками непринятыми, а з двема волоками, з двадцатьма и шестма моркгами а однимъ прутомъ в застенкахъ, которые ся в реистрахъ ревизорскихъ, к тому селу описаныхъ, вымерыли с тыхъ семи служобъ людей за дворецъ отъчизный, при пашни ейшиской лежачий, отъ короля его м(и)л(о)сти Казимера, славное памети деда нашего, боярыну Римовиду заменою даныхъ, такъ же и тые чотыры волоки земли, которые Райский а Дельницкий оному Стасю Мицейкевичъ за листомъ нашимъ подали, а Палецкий того отъ дочки его Щчасное и мужа ее Аньдрея Юрьшича вечностью набыль, тому дворянину нашему Марътину Палецкому за тымъ его набытымъ правомъ дали есмо и симъ листомъ нашимъ даемъ и потверъжаемъ.

И теперь заразомъ особливимъ листомъ нашимъ розказали есмо ловчому нашему Великому князства Литовского, державцы мерецкому, ейшискому, коневскому, дубицькому и ораньскому пану Григорью Воловичу тое, вышей помененое, село Долиды зо всеми людьми, на тыхъ чотырнадцати волоках оселыми, и з непринятыми волоками и в застенкахъ землями, вышей описаными, ему подати и в то его увезати. Маеть Мартинъ Палецкий самъ, жона, дети и кривные его водле того права своего, отъ Щчасное Мицейкевичъ и мужа ее Аньдрея Юршича набытого, и тымъ листомъ нашимъ г(о)с(по)д(а)рьскимъ потвержоного, того, вышей помененого, || [53] села Дойлидъ, з людьми на чотырнадцати волокахъ оселыми, и з волоками

непринятыми и которые суть в застенъкахъ, вышей описаными, такъ же и тыхъ чотырохъ волокъ, *от* Райского и Делницького Стасю Мицейкевичъ даныхъ, которыхъ онъ у дочки его Сщасное и мужа ее вечностью досталь, яко се то все само в себе и в границахъ своихъ маеть деръжати, уживати и тымъ водле воли своее шафовати вечными часы.

Яко жъ есмо листы и право, за которыми Палецкий того села Долидовъ у насъ, г(о)с(по)д(а)ря, отменою дошоль, и такъ же и тые вси листы и привиля, вышей мененые, на тры службы и на пустощины у Ейшишкахъ и на две пустошьщины у волости Волькиницкой, которыхъ Палецкий самъ добровольне намъ отъступиль, ижъ тыхъ листовъ о тры службы и пустошчины у Ейшишкахъ, а две земли пустые, вышей помененые, у волости Волкиницькой онъ самъ и потомъки его противъ насъ и потомковъ нашихъ, королей ихъ м(и)л(о)сти польскихъ и великихъ кн(я)зей литовскихъ, уживати тыхъ земель, подъ нами и потомки нашими поискивати не мають вечными ч(а)сы.

Росказали есмо слово отъ слова в метрыки наши г(о)с(по)д(а)рьские каньцелярейские вписати.

И на то дали есмо тому дворянину нашому Мартину Палецкому сесь нашъ лист, подписавши его рукою нашою г(о)с(по)д(а)рьскою, до которого на твердость того и печать нашу привесити есмо велели.

Писанъ у Кнышине лет(а) Бож(ого) нарож(енья) тисеча пятьсотъ шестьдесятъ девятого м(е)с(я)ца ноябра пятогонадъцать дня.

Подпись руки г(о)с(по)д(а)рьское.

Базилиусъ Древинский, писар.

№ 2

РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49. – Л. 53 об.–54.

[Книшин, 1569. 11. ?]

Лист до державцы ейшиского, жебы тое село Дойлиды Палецкому подалъ.

Жикгимонт Августъ, Божью м(и)л(о)стью корол полский etc.

Ловчому нашому Великого князтва Литовского, державцы мерецкому, ейшискому, коневскому, дубицкому и ораньскому пану Григорью Воловичу.

Даемъ тебе ведати, ижъ присмотревшися есмо праву набытому дворянина нашего Марьтина Палецкого, которое онъ маеть *от* боярина нашео Щасное Мицейкевичъ и мужа ее Андрея Яновича Юршича, боярина нашого, на село шашо двора Ейшиского Дойлиды, которое мерникъ нашъ Иванъ Гаевникъ з семи служобъ людей, даныхъ *от* короля его м(и)л(о)сти Казимера, славное памети деда нашого, заменою боярину Римовиду Мицейкевичъ продку тое Сщасное за дворець его *от*чизный, при пашни ейшиской лежачий, вымерывши з нихъ семнадцат волокъ, в застенъку

польторы волоки, а сеножатеї одну волоку, и тыми жь людьми осадивши, ку двору нашому ейшискому привернулъ. А за то се они тое Щасное отъцу Стасю Мицейкевичъ ни ей самой и мужу ее никоторая отмена не стала.

А не хотячи, абы Палецкий в томъ праве своемъ набытомъ якое ублизе- нье мель, тогда з ласки нашео г(о)с(по)д(а)рьское тое село нашо Дойлиды зо всими в немъ водлуг новое померы чотырнадцатыми волоками, людьми оселых, а шестыма волоками непринятыми, а двама волоками, двадцатма и шестыма моркгами и однимъ прутомъ в застенках, яко се тое село само в собе и кграницах своихъ маеть, тому Мартину Палецкому за тым его пра- вомъ, такъ же в отмене за тотъ Рымовидов дворец, пры пашни || [54] ейшиской лежачий, водле первое замены короля его м(и)л(о)сти Казимера, деда нашего, дали есмо и привильемъ нашимъ то ему и потомкомъ его за тым его набытымъ правомъ держати утвердили и обьявровали, што ширей в томъ листе нашомъ, ему даномъ, естъ написано.

А тобе приказуемъ, абы еси о томъ ведаючи, тое село нашо Дойлиды зо всими в немъ на тыхъ волоках, оселыми людми, и з волоками непринятыми и с тыми, што в застенках землями, которые ся водлугъ реистру ревизор- ского тому селу описали, тому Мартину Палецкому безъ всякого омешканья и проволоки подал и поступилъ и в то ег(о) увязалъ, жадного затрудненья в томъ ему не чинячи, конечно, абы то и нам не было.

Писанъ у Кнышине лет(а) Бож(ого) нарож(енья) тисеча пятьсотъ шестьдесятъ девятого м(е)с(я)ца ноября⁵⁶ дня.

Подпись руки г(о)с(по)д(а)рьское.

№ 3

РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49. – Л. 54–55 об.

[Вильнюс, 1542. 04. 27]

Вписане листов Палецкого, за которими он тое село Дойлиды отме- ною одержал.

Привилей короля Жикгимонта Старого, Стасю Мицейковичу даный, на некоторые люди и земли у волости Ейшиской.

Жикгимонтъ, Божью м(и)л(о)стью корол польский etc.

Чинимъ явно симъ нашимъ листомъ.

Биль намъ чоломъ боярынъ повету || [54 v] Троцкого Стась Мицейкевичъ Вестортовича и поведил перед нами, ижъ первой сего державца ейшиский небощикъ панъ Юрьи Сологубовичъ отнял былъ у предковъ его тры службы людей ихъ властныхъ отчизныхъ на имя Якубеля Малышкевича з братьею его служба, а Матея Родевича з братьею служба, а Михала Розовича з

⁵⁶ У ркп. пропищено місце для написання дня місяця.

братъею а Шимка, дядька Розовичов, а две земли пустовских на ймя Сирутишку, а Протковшчизну. Где жь кгда онь клетомъ своимъ пришоль, тогда онь намъ, г(о)с(по)д(а)ру, о томъ жаловаль.

И мы за жалобою его казали листы н(а)ши писати до державцы ейшиского и ораньског(о) пана Льва Семеновича Чижа, приказуючи, жебы онь тыхъ людей его отчизных и оных двух земель ему ся поступил. И Чижь за росказаньемъ нашимъ оныхъ людей и земель поступити былъ ему не хотель. И мы, повторя за жалобою его, лист *наш* писати казали до воеводы троцкого, маршалка земского, державцы пуньского и мерецкого небошчика пана Яна Яновича Заберезеньского, жебы онь пану Чижу росказаль тыхъ людей и земель ему поступити, а панъ Чижь *пред* ся тыхъ людей ему не хотель. Такъ же оный Стась пана Чижа *перед* пана воеводу троцкого о то позываль, хотячи очевистую росправу в томъ з нимъ принятия.

А панъ Чижь и за позвы *перед* нимъ стати не хотель, а потомъ панъ воевода троцкий за нестаньемъ его ку праву его самого и тыхъ людей, вышей мененыхъ, казаль *перед* собою поставити. И панъ Чижь *перед* его м(и)л(о)стью ставши, *вызнал*, ижъ который лист *нашъ* панъ воевода и тые люди и земли до него присылаль. Ино ды як его на тое люди и земли оный листъ занесь, а онь за тымъ оныхъ людей и земель ему не поступил. И надто панъ воевода троцкий тымъ людемъ казаль, *перед* нимъ ставши, очевисто сознали, ижъ они сами и *отцы* ихъ предковъ его здавна служили, а ихъ *властны* отъчичи суть. Нижли панъ Юри Сологубовичъ нетъ ведома которымъ обычаемъ оные люди у предковъ его былъ отнял.

А о тые тежъ две земли пустовскихъ панъ воевода троцкий, державцы ейшиского опытываль, а онь *перед* нимъ *вызналь*, ижъ тые земли у пуге суть. А панъ воевода троцкий *водлугъ* росказанья и листовъ нашихъ и за ихъ очевистымъ *вызнаньемъ* казаль тыхъ людей и земель ему поступити, на што жь и листъ свой *судовый* подъ печатью своею ему далъ. Такъ же панъ Чижь оные люди и земли ему поступилъ и на то такъ же листъ свой *под* печатью своею || [55] ему далъ.

Которые жь листы *перед* нами он покладад и поведил, ижъ он ужо тые люди и земли к рукамъ своимъ на себе держыть и в моцы своей маеть. И к тому которые земли Жалобовшчизну, а Петрышку, а Родевшчизну, одну землю двух братьов поделеную, з данины наше онъ на себе держаль, на што и листъ данину н(а)шу у себе мелъ, который былъ в захованью в чоловека его, кгда он мал на службе былъ, и тотъ листъ у оногo чоловека его мыши сопсовали, а вед же онъ перъвей того оный листъ *перед* писаромъ дворовъ н(а)шихъ Троцкого повету паномъ Богданомъ Шавулою, кгда онъ поветъ Троцкий списываль, на тые земли поклададъ и он тотъ листъ, данину н(а)шу, в реистра свой увелел. Которыхъ же земель искаль под нимъ чоловекъ ейшиский на ймя Янь Жолоб, менуючи то себе быти отчизною.

А панъ воевода троцкий зъ суди своего тые две земли, вышей мененые, ему присудилъ и в то увязати его казалъ и листъ свой судовый на то ему далъ. А кн(я)зь тежъ Вишневецкий в тые две земли его увязалъ и листъ свой увязчий на то ему далъ, который он такъ же перед нами указывалъ. И при томъ поведил перед нами, ижъ панъ Чижъ дядковшчизну его на ймя Будровшчизну, Спузовщину в него был отнял, и онъ намъ о томъ жаловалъ и листы с канцеляреи наше о то до него бралъ, жебы он тых земель, дядковщизны его, ему поступилъ и ничимъ ся в томъ не вступовалъ. А онъ за тымъ росказаньемъ н(а)шим того поступити ему не хотель.

И мы за жалобою его росказали дворянину нашему Ерониму Петровичу в тые земли, дядковщину ег(о), мощно его увязати. Такъ же онъ за росказаньемъ нашимъ в тые земли его увязалъ и листъ свой увязчий на то ему далъ. И къ тому которые земли на ймя Меньковшчизну а Немковшчизну у волости Ейшиской предъкове его держали, ино будучи Стасю Мицейкевичу на службе панъ Чижъ на тыхъ землях люди наши посадил, и кгда он службы пришоль, тогды онъ за росказаньемъ и листомъ нашимъ, не хотячи службы двору нашему омешкати, далъ ему напротивку оныхъ земель отмену поля нашего, которое есть не споручъ до пашни наше, и за першихъ державец и урядниковъ тамошнихъ оное поле по поклономъ хоживало на ймя у Новинахъ подле Винкалцовой на семьдесятъ бочокъ севбы зо всимъ, яко ся тое поле || [55 v] в себе маеть. В которое жъ поле и землю Судиковшчизну, Ворнелевшчизну, а въ другую Овьятишку, которая отъ давныхъ летъ в пусте есть, онъ его увязалъ и на то листъ свой увязчий ему далъ. Такъ же онъ тые вси⁵⁷ листы, вышей мененые, на то перед нами покладалъ и былъ намъ чоломъ, абыхмо дали ему нашимъ листомъ навечность.

А такъ мы, тыхъ всихъ листовъ огледавши, на чоломъбитье его то учинили, при тыхъ людехъ и земляхъ его отчизныхъ, вышей писаныхъ, и тежъ дядковшчине, вышей мененой, оного Стася Мицейковичъ zostавуемъ, и на то даемъ ему сесь нашъ листъ. Маеть онъ самъ и жона его, и дети, и потомки его тые люди и земли, вышей мененые, отъчизные и дядковщину яко властность свою на себе держати и ихъ уживати со всимъ тымъ, яко ся они⁵⁸ здавна в себе мають на вечные часы водлугъ оныхъ листовъ, перед нами покладаных, а намъ с того всего службу земскую маеть служити.

А што ся дотычетъ тыхъ земель, которое онъ з данины наше деръжалъ, на што онъ листъ судовый пана воеводы троцкого у себе маеть, ино тепере маеть онъ тые земли на себе деръжати по тому, яко и перъвей ихъ деръжалъ водлугъ суда и листу судового пана воеводы троцкого.

⁵⁷ У ркп. слово вписане над рядком.

⁵⁸ У ркп. слово вписане над рядком.

А на твердост того и печать нашу казали есмо приложыти к сему нашому листу.

Писанъ у Вильни по летомъ Божого нароженья тисеча пятсот чотырдеять второго м(е)с(я)ца апреля двадъцать сегомо дня, инъдиктъ пятыйна-дъцать.

Михайло, писарь.

№ 4

РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49. – Л. 56–56 об.

[Вільнюс, 1545. 01.]

Лист увяжчий п(а)на Лва Чижа, державцы ейшиског(о), на тые ж люди и земли у волости Ейшиской Стасю Мицейковичу.

Я, Лев Семеновичъ Чижь, державца ейшиский и ораньский.

Приходилъ до мене и билъ мъне чоломъ земенинъ г(о)с(по)д(а)рьский волости Ейшиское Стась Мицейкевичъ Весторътовича и указываль передо мною || [56] привилей г(о)с(по)д(а)ря короля его м(и)л(о)сти Старого Жикгимонта, в которомъ описуеъ, што жъ его м(и)л(о)сть рачиль тымъ привилем своимъ потвердити Стасю Мицейкевичу тры службы людей на имя Якубеля Малышкевича з братьею службу, Матея Родевича и з братьею служба, а Михайла Розовича и з братьею служба, и Шимка, дядька Розовичовъ, а две земли пустовнихъ на имя Сирутинку, а Протковшчину, и к тому которые земли Яновщину а прозвищемъ Жалобовшчину и Петрышку, а Родевщизну, одну землю двухъ братовъ поделеную, которыхъ земель искаль подъ нимъ чоловекъ ейшиский на имя Ян Жобол, менуючи себе за отъчизну.

А пакъ воевода троцкий зъ суда своего тые две земли, вышей мененые, ему присудиль и лист свой судовый на то ему дал. А княз тежь Вишневецкий в тые две земли его увезаль и лист свой увяжчий ему далъ, который он передъ г(о)с(по)д(а)ремъ его м(и)л(о)стью указываль. И к тому описуеъ в томъ же привилею г(о)с(по)д(а)рьскомъ, которые земли на ймя Мельневшчизну а Немьковшчизну у волости Ейшиской предкове его держали, ино будучи Стасю Мицейкевичу на службе панъ Чижь на тыхъ земляхъ люди поосаживаль, кгда жъ онъ з службы пришолъ, тогды онъ за росказаньемъ нашимъ, не хотячи службы двору нашему омешкати, далъ ему напротивъ оныхъ земель отмену поля нашего, которое есть не споручъ до пашни наше, и к тому земли пустовские Судиковшчину, а Онютишку, такъ же г(о)с(по)д(а)рь корол его м(и)л(о)сть Жикгимонтъ Старый, листовъ его огледавши, тые люди и земли, вышей мененые, Стасю Мицейкевичу привилемъ своимъ г(о)с(по)д(а)рьскимъ потвердити на вечность.

И другой лист г(о)с(по)д(а)рь его м(и)л(о)сть особливый рачиль писати до мене, росказуючи мне, абыхъ я водле привилья его м(и)л(о)сти в тое поле

и люди, и в земли Стася Мицейкевичъ увезаль. И потомъ положил другой листъ г(о)с(по)д(а)ря его м(и)л(о)сти молодого короля Августа, в которомъ рачиль его м(и)л(о)сть писати до мене, приказуючи мне абых я росказанью г(о)с(по)д(а)ря короля старого и тежь его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)ря молодог(о) досыть чиниль и яко, вглянувши у привилей г(о)с(по)д(а)рьски его м(и)л(о)сти короля старого и тежь у вырокъ его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)ря молодого, в тые люди на имя в Якубеля Малышкевича и з братею служба, Матея Родевича и з братьею служба, Михайла озовича и зь братьею служба, и Шимка, дядька Розовичовъ, а в земли пустовские на имя у Сирутишку, в Пратьковшчизну, в Жалобовшчизну, у Петрышку, в Родевщизну, одну землю двухъ братовъ || [56 v] поделеную, Судиновшчизну, Ворнелевшчизну, а Овятишку и в поле на семьдесятъ бочок севбы, которое называютъ Новины под Вилканьцы, якъ ся тое поле в себе маеть, Стася Мицейкевича увязаль.

И на то ему дал сесь мой листъ увяжчый под своею печать.

Писанъ у Вильни под леты Божого нароженья тисеча пятьсотъ сорокъ пятого м(е)с(я)ца генъваря, инъдикта третего.

Тому листу Павел Пашковича.

№ 5

РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49. – Л. 56 об.–57 об.

[Вильнюс, 1542. 04. 27; 1540. 07. 26]

Привилей короля Жикгимонта Старого Стасю Митейковичу⁵⁹ на две земли в державе Волкиницкой etc.

Жикгимонтъ, Божью м(и)л(о)стью корол полский etc.

Чинимъ явно симъ листомъ нашимъ.

Биль намъ чоломъ боярын повету Троцкого Стась Мицейкевичъ Вестортовича и поведиль перед нами, ижь судьи наши дворные, от насъ высажонные з росказанья нашего, смотрели его з державцою волькиницкимъ и лепуньскимъ небошчикомъ паномъ Анъдреем Мацкевичомъ о две земли пустовских на имя Пуневшчизну а Юршчизну, которые за росказаньемъ нашимъ воевода троцкий, маршалокъ земский небошчик панъ Янь Янович Заберезеньский ему былъ даль, а пакъ Анъдрей тых земель пустити ему не хотель. Ино судьи наши дворные того межы ними, досмотревши суда своего, оного Стася правого в томъ знашли и тые земли, вышей мененые, ему присудили, и на то листъ судовый под печатьми своими ему дали, который же он перед нами покладал и биль намъ чоломъ, абыхмо на то листъ н(а)шг⁶⁰ дали и тымъ земли потвердили ему нашимъ листомъ.

⁵⁹ Так у ркп., потрібно читати Мицейкевичу.

⁶⁰ У ркп. слово вписане над рядком.

А такъ мы, того листу судового оных судей огледавши, казали его слово от слова в семь нашомъ листе выписати, который вжо такъ ся в себе маеть:

«Мы, судьи дворные, *от г(о)с(по)д(а)ря* короля его м(и)л(о)сти высажонные, || [57] князь Анъдрей Михайловичъ Коширьский, а князь Иванович Полубеньский, пан Шимко Мацкевичъ, тивунъ виленьский пан Янь Войтехович, пан Павел Нарушевичъ, а панъ Миколай Анъдрошевичъ.

Жаловал г(о)с(по)д(а)рю королю его м(и)л(о)сти Стас Мицейкевичъ Весторътовича, боярынъ повету Ейшиского, на пана Андрея Мацковича, державцу волькиницъкого и лепунского, ижъ з росказаня г(о)с(по)д(а)ря короля его м(и)л(о)сти небошчикъ панъ Янь Яновичъ Заберезеньский, воевода троцкий, даль, ижъ ему тотъ державца волькиницкий тыхъ земель поступити не хочеть. Яко жъ тотъ Стась бил чоломъ г(о)с(по)д(а)рю королю его м(и)л(о)сти, ино кгда король его м(и)л(о)сть рачил намъ приказати, абыхмо ся тое речи досмотрели промежку тому Стасю а пану Андрею Мацкевичу, и кгда тотъ Стась, ставши перед нами, и жаловаль намъ о тые две земли и лист перед нами покладалъ небошчика пана воеводы троцкого пана Яна Яновича Заберезинского, в которомъ листе описуеть, ижъ панъ Янь Заберезеньский, его м(и)л(о)сть, ему тые земли у повете Волькиницкомъ даль з росказанья г(о)с(по)д(а)рьского на имя Пуневшчизну а Юршчизну и листъ ему на тые земли дал подъ его печатью.

И мы спытали пана Анъдрея: «В который обычай ты тому Стасю тыхъ земель поступити не хотелъ». И панъ Анъдрей перед нами поведиль: «Ижъ тые земли на двор г(о)с(по)д(а)рьски, на Ейшиский, пашу и сеножати кошу, и стоги». К тому поведиль: «Ижъ тые земли *отколько* летъ по поклоном ходять и за перъвсихъ урядних, и ешче Стась шапку поставиль до всее волости, если будутъ тые земли ажъ до сих часовъ по поклонах не ходили». И панъ Андрей шапки не приставиль и поведил: «На се лето тые земли даломъ десятнику волькиницкому на поклонъ».

И мы, то обачивши, под суть вызнанья пана Андрея и подлугъ росказанья г(о)с(по)д(а)рьского Стася при тыхъ землях зоставили и казали есмо Стасю тые земли держати со всимъ с тымъ, яко ся тые земли в себе мають, а стого г(о)с(по)д(а)рю королю земскую службу служити. А панъ Андрей в тые земли ни чим уступовати ся, а инъшие урядники, которые мають тотъ дворец г(о)с(по)д(а)рьский волькиницкий держати, не мають далей ни чимъ ся уступовати.

Ино мы, вышей писаные суди г(о)с(по)д(а)рьские дворные, дали есмо Стасю сес нашъ листъ на тые земли судовый на ймя на Пуневшчизну и на Юровшчизну под нашими печатями.

Писанъ у Вилни под летом Бож(ого) нарож(еня) тысяча пятьсотъ чотырдесятого м(е)с(я)ца июль двадъцать шостый ден, инъдикътъ вторыйнадъцать».

И з ласки наше на чоломьбитье ег(о) то есмо учинили, на то дали ему сесь нашъ лист и тые две земли пустовских Куневъщину а Юрьщину потвержаемъ ему симъ листомъ нашимъ. Маеть онъ тые земли на себе держати и ихъ уживати || [57 v] со всимъ с тымъ, яко ся онде земли здавна в собе мають водлугъ суду и листу судового оныхъ судей, а намъ *от* того службу земскую маеть служити.

А на твердость того и печать казали есмо приложити к сему нашему листу.

Писанъ у Вильни подъ лета Божого нароженья тисеча пятьсотъ чотырдесять второго м(е)с(я)ца апреля двадцать семьй день, инъдиктъ пятыйнадцать.

Михайло, писарь.

№ 6

РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49. – Л. 57 об.–58.

[Вильнюс, 1545. 09. 07]

Лист тому ж Стасю Мицейковичу до державцы ейшиског(о) о люди и земли, жебы в него не отнимал etc.

Жикгимонт Августъ, Божью м(и)л(о)стью корол полский etc.

Державцы ейшискому и ораньскому пану Богдану Хребътовичу.

Жаловал намъ боярынъ повету Троцкого Стась Мицейкевич о том, што жъ, дей, которые земьли и люди корол его м(и)л(о)сть, панъ отец нашъ, дал ему на службе земской, на што и лист привилей, на паркгамине писаный, ему далъ, который онъ и тепере в себе маеть, где мы его с права и выроком нашимъ при тыхъ землях зоставили, которые ж, дей, онъ земли и людми осадил.

То пакъ, дей, ты оныхъ людей, с которыми ему земля дана, и которыхъ онъ самъ выкупуючи в пенезяхъ, на тыхъ земляхъ осадилъ, у нихъ отнимаешъ и ку двору нашему Ейшискому приворочаешъ, и в домехъ и по торгомъ ихъ имаючи в себе сажаешъ, и грабежы имъ великие делаешъ, и збожья ихъ власного на колькодесять копъ пожалъ, и тыхъ, дей, часовъ в небытности его пограбилъ, дей, еси в людей четверо коней а чотыры волы, и того ему теперь *отдати* не хочеш. За которыми, дей, онъ грабежами твоими ку великому убозству прышол. Што жъ намъ дивно есть, ижъ ты без росказанья нашего таковые кривды, кграбежы подданымъ нашимъ смеешь чинити. Про то, кгда жъ онъ тые земли за даниною его королевское м(и)л(о)сти, пана отъца нашего, мает, || [58] при которых и мы вырокомъ нашимъ г(о)с(по)д(а)рьскимъ его зоставили.

Приказуемъ тебе, абы ж еси тымъ людей его, которые ему с тою землею даны, и которыхъ онъ самъ осадил, и кого тежъ еще осадить, у него не

отнимал и ку двору нашому Ейшискому не приворочаль. А грабежы людей его, кони и волы и што кольвекъ у них будешь безвинъне пограбил, и за се ему то в целости отдалъ, и за то досыт учинилъ. И вперед никоторых кривдъ и грабежовъ ему и людямъ его не делалъ, и людей на тыхъ землях осаживати ему не заборонял, и во всемъ его заховалъ водле привилъя его королевское м(и)л(о)сти, пана отца нашего, и тежъ выроку нашего.

Писанъ у Вилни под летъ Божого нароженя тисеча пятьсот чотырдесят пятого м(е)с(я)ца сеньтебра семого дня, инъдиктъ четвертый.

Горностай.

№ 7

РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49. – Л. 58–59.

[Вильнюс, 1546. 10. 21]

Потвержене тому ж Стасю Мицейковичу на тые ж люди и земли у волости Ейшиской.

Жикгимонт Августъ, Божью м(и)л(о)стью корол полский etc.

Чинимъ знаменито симъ нашимъ листомъ, хто на него посмотрит або чтучи его услышит, нинешнимъ и на потомъ будучимъ, кому будет потреба тог(о) ведати.

Биль намъ чоломъ боярынъ повету Троцкого Стась Мицейкевич. Оповедилъ перед нами, ижъ што которые чотыры земли свои власные отъчизные мель онъ у волости Ейшиской. Ино, дей,тые земли король его м(и)л(о)сть, панъ отецъ нашъ, у него взяти и дворяномъ нашимъ Быховцомъ подавати рачил. А ему такъ же напротивку тыхъ земель, также чотыры земли пустовскихъ на имя Петковщизну а Яновщизну – Станиславичовъ то одна земля, Марьтиновщизну, Мелешкину – Кгиятольтовичовъ, Станковщизну – Кгодевичовъ, Бабишку, Трабишку, Янышку⁶¹ – Бутрымовича то земля, другая Яну Жишку Екгаловщину, Кгедунишку, которая на многие деленицы розделена, а к тому Кгяковщизну – Ромашковича, его м(и)л(о)сть отменою ему даль. О которые жъ земли по данине его королевское м(и)л(о)сти за росказаньемъ и листы его м(и)л(о)сти он мель право перед судьями || [58 v] дворными, от насъ высажонными з Дойлиды ейшискими, на имя з Михаломъ Буйвидовичомъ, а Светьславомъ Дирмейковичомъ, а Миколаемъ Довкяловичомъ, десятникомъ ейшискимъ, а с Павломъ Пашкевичомъ и з ыншою братьею, и потужними ихъ, где на он часъ тые судьи дворные розсудкомъ своимъ тые земли на вечность ему прысудили и листъ свой судовый на то ему дали, водле котрого жъ мы листу судового онде земли нашимъ листомъ потвердили ему на вечность.

⁶¹ У ркп. слово вписане над рядком.

То пакъ тых недавно прошлых часовъ тые жъ Дойлиды одержали были себе листъ с канцеляреи нашею о учиненъе справедливости з нимъ до державцы ейшиского пана Богдана Хъребътовича. За которыми жъ листы нашими панъ Богданъ его с ними смотрель, и на тые земли выеждчалъ, нишли за упоромъ тых Дойлидовъ коньца тому не учинилъ, и на вырокъ нашъ г(о)с(по)д(а)рьски то зложил и тую всю справу ихъ, яко ся тая речъ перед нимъ точила, на писме до насъ прислал. И они тежъ обеде стороне, будучи намъ у ловехъ у дворе нашомъ у Оранехъ, перед нами ся становили, очевистую росправу перед нами мели.

С которого жъ мы поступку яко справы и листовъ его, за которыми онъ тые земли держыть, и з очевистого мовенья и споровъ ихъ зрозумевши, вырокомъ н(а)шимъ г(о)с(по)д(а)рьскимъ от тыхъ Дойлидовъ его правымъ знашли и пры тых земляхъ его оставили. И дворянину нашому в то его увезати казали, а дойлидомъ в то ничимъ ся уступовати не велели. А к тому которые люди и земли пустовские за предковъ его державца ейшиский небошчикъ панъ Юрѣи Сологубовичъ былъ забралъ и ку⁶² двору н(а)шому Ейшискому привернулъ, чого онъ, дорозши летъ своихъ, передъ воеводою троцкимъ, маршалкомъ земскимъ небошчикомъ паномъ Яномъ Яновичомъ Заберезеньскимъ правомъ дошолъ, на што жъ онъ яко листъ короля его м(и)л(о)сти старшого, пана отъца нашего, потверженный, на паркгамине писаный, и тежъ вырокъ нашъ у себе маеть.

И билъ намъ чоломъ, абымо яко тые земли, которые напротивку земель его власныхъ его королевская м(и)л(о)сть, панъ отецъ нашъ, дати ему рачиль, што ему и на потверженьи н(а)шомъ описано, такъ и тые люди и земли, которые онъ на листе потвержономъ короля его м(и)л(о)сти старшого и выроку нашомъ маеть, листомъ нашимъ ему потвердили на вечность.

А такъ мы, оного потверженья короля его, пана отъца нашего, и тежъ потверженья и выроковъ н(а)шихъ перьших огледавши и з нихъ добре зрозумевши, з ласки нашею на ег(о) чоломъбитъе то есмо учинили, при тыхъ всихъ земляхъ и людехъ, || [59] верху писаныхъ, што онъ на потверженьяхъ и вырокахъ нашихъ и на листехъ судовыхъ описаны маеть, его оставили и зоставуемъ, и потверждаемъ то ему симъ листомъ нашимъ на вечность. Маеть онъ самъ и его жона, и ихъ дети, и потомки ихъ тые земли з людьми, што на тых земляхъ его сядят, держати и уживати водле листовъ и потверженья его королевское м(и)л(о)сти, пана отъца нашего, и выроковъ н(а)шихъ и тежъ листовъ судовыхъ судей н(а)шихъ дворьныхъ. А тые, верху мененые подданые наши дойлиды ейшиские, ужо через то в тые земли вступоватися и того под ними и потомки ихъ поискивати не мають на вечные часы.

⁶² У ркп. приименнихъ вписано над рядкомъ.

И на то дали есмо Стасю Мицейкевичу сесь нашъ листъ подтверженный, до которого и печать нашу привесити казали.

Писанъ у Вилни под леты Божого нароженья тисеча пятьсотъ чотырдеять шостого м(е)с(я)ца октябра двадцать первого дня, инъдикта пятого.

Иванъ Горностай, мар(шалок) двор(ный), подскарбий земский описуеть.

№ 8

РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 49. – Л. 59–60.

[Вильнюс, 1562. 10. 26]

Листъ тому ж Стасю Мицейкевичу на 4 волоки земли в селе Поросты и на иншиє земли, отменою даныє.

З росказанья г(о)с(по)д(а)ря короля его м(и)л(о)сти и великого кн(я)зя Жикгимонта Августа Станислав Райский, державца олитский и немоноитский, Григорей Дельницкий, ревизоров пуномоноитских, дворовъ⁶³ ожского и переломского короля его м(и)л(о)сти и ейшиского.

Ижъ боярынъ повету Троцкого волости Ейшиское Стась Мицейкевичъ з братомъ своимъ Станиславомъ Стецовичомъ одержали себе листъ до насъ с подьписомъ руки его королевское м(и)л(о)сти затвореный листъ, в котормъ рачиль его королевская м(и)л(о)сть писати до насъ, же быхмо имъ чотыры волоки дали на поживеньє до оног(о) часу именьемъ поки увяжутъ водлугъ листовъ на имя Грыники у Дойлидах, бо поки збожье короля зыймутъ, теды маеть именье ему верьнено быти.

А далисмы имъ чотыры волоки в селе Поросты при стене в перьвомъ поле переднемъ, тры волоки далисмы, четвертую волоку || [59 v] по коньцу тыхъ волокъ, где седят власне люди его на имя Михайло а Матей Резовить и з братьєю своєю, вернули и людей тыхъ – под тыми людьми волока земли без пети моркговъ. И далисмы имъ пят моркговъ боярина г(о)с(по)д(а)рьского Доменика Аньдреевича, которую землю купиль у его Лукашь Андреевичъ, подданный г(о)с(по)д(а)рьский. Бучиловит а Юсель Матеевичъ оные волоки приняли были на плате и на цынъшу г(о)с(по)д(а)рьскомъ, и потомъ ся вырекли оныхъ волокъ два годы державши, повинъни они будутъ цынъшу по поль копы, а осадного по двадцати грошей, а инъшие повиновацтва платити за два годы, яко в селе Поросты водлугъ моего уставу до скарбу, и серебьшину до скарбу г(о)с(по)д(а)рьского. И мають с тыхъ волокъ вынести за дванадцать недель дома свои.

На тыхъ же волокахъ седятъ подьданные воеводича виленского Глебовича пана Яна на имя Климелись Насерлович на двух моркгахъ земли, и маеть тыхъ двох моркговъ вынести за дванадцать недель на свою землю, бо за то

⁶³ У ркп. слово вписане над рядком.

имъ за тые два морги отмена дана. И тые жъ волоки у волокъ земли воеводича виленског(о) подьданный на имя Томка Микуцевича а Матея Юцевича – и тымъ ся отмена стала, не мають у тые волоки уступовати. А з оных волокъ Стась з братомъ своимъ Стасемъ не повинъни войны служити, ани податокъ давати до того часу, ани тыж оные люди врьдники часу не мають в тые люди, веръху писаные, ни чимъ ся вступовати на име в Резовичъ. А если бы не хотели тые подьданные на имя Енелис Бугъмувичъ, а Юселя Матеевичъ, а Климелис Насерловичъ вынести домовъ своихъ, тогды маеть Стась он поведати пану Остафью Воловичу, подьскарбему земскому, марьшалку дворному, писару г(о)с(по)д(а)рьскому его м(и)л(о)сти, взявши маеть дворянина г(о)с(по)д(а)рьского, ихъ дома спалити и пенези оные за тые волоки взяти, до скарбу г(о)с(по)д(а)рьского отъдати на Енгель и на Юсель.

И далисмы Стасю хоромы пустые Лукаша Аньдреевича. Не маеть прийти Стасю Стецовичу оных чотырох волоках, тогды маеть Стась десеть моркговъ от Стася Мицейковича и оные мужики маеть платъ шестьдесят первого и второго году дан платъ до скарбу г(о)с(по)д(а)рьского оные подьданные Янгелись а Юселись. Вернулисмы Стасю землю на ймя Яновшчину а Петъковшчину, Станькевичу презвискомъ Жолобовшчина, которую были землю просил панъ Юхно Волъчкевичъ, конюший виленский, || [60] до ласки королевское м(и)л(о)сти, омыльку просил, быхъ колись онъ умеръ тая земля на короля его м(и)л(о)сти прышла. Ино Стась перед нами листы г(о)с(по)д(а)рьские судовые положиль ему на вечность присуженья.

И мы, выслухавши оных листовъ г(о)с(по)д(а)рьскихъ, оную землю вернули. Маеть водлугъ оных листовъ тую землю вечне держати. Далисмы ему на имя землю Тимовшчину, которую упросиль былъ до ласки г(о)с(по)д(а)ря его м(и)л(о)сти теперешнего г(о)с(по)д(а)ря Августа, на имя Павелъ Яковичъ Спорцыновича, подьданныи г(о)с(по)д(а)рьскимъ, которая земля на г(о)с(по)д(а)ря пришла, далисмы на вечность.

Дали есмо ему сесь нашъ лист под н(а)шими печатъми.

Писанъ у Вильни лет(а) Бож(его) нарож(еня) тисеча пятьсотъ шестьдесятъ второго м(е)с(я)ца октебра двадцать шостого дня.

Грына Кітурка

Гродна

АГРАРНЫЯ РЭФОРМЫ Ё ДЗЯРЖАЎНЫХ УЛАДАННЯХ ВКЛ У ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XVIII СТ.: УПЛЫЎ АСВЕТНІЦТВА І ЗАХОДНЕЕЎРАПЕЙСКАГА ВОПЫТУ

У артыкуле разглядаюцца аграрныя рэформы на тэрыторыі ВКЛ у другой палове XVIII ст., якія былі праведзены ў дзяржаўных уладаннях, а таксама аналізуюцца альтэрнатіўныя праекты. Вызначаецца ўплыў на эканоміку ВКЛ ідэй Асветніцтва і заходнееўрапейскага вопыту праз распаўсюджванне эканамічнай літаратуры.

Ключавыя словы: фізіякраты, Асветніцтва, сталовыя эканоміі, Тызенгаўза рэформа, ачыншаванне.

В статье рассматриваются аграрные реформы на территории ВКЛ во второй половине XVIII в., которые были проведены в государственных владениях, а также анализируются альтернативные проекты. Определяется влияние на экономику ВКЛ идей Просвещения и западноевропейского опыта через распространение экономической литературы.

Ключевые слова: физиократы, Просвещения, столовые экономии, Тизенгауза реформа, очиншевание.

The article discusses the agrarian reform in the territory of the Grand Duchy of Lithuania during the second half of the 18th century, which were held in public ownership, and explores alternative projects. Determined the Enlightenment and the Western European experience impact on the Grand Duchy of Lithuania economy by the economic literature spreading.

Keywords: Physiocrats, Enlightenment, dining savings, Tizengauz reform ochinshevanne.

Уводзіны. Эканамічнае развіццё ВКЛ у другой палове XVIII ст. аказалася найменш даследаваным у гістарыяграфіі. На фоне вывучэння палітычных падзей гэтага часу, звязаных з падзеламі Рэчы Паспалітай, гаспадарчае жыццё ў ВКЛ не набыло дастатковага асвятлення ні ў беларускай, ні ў замежнай гістарыяграфіі. Больш за тое, доўгі час у савецкай гістарычнай навуцы другая палова XVIII ст. нават не выдзялялася ў асобны перыяд, а разглядалася як працяг эканамічнага заняпаду, выкліканага войнамі сярэдзіны XVII і пачатку XVIII ст. Аўтары

манаграфій, артыкулаў і калектыўных гістарычных прац імкнуліся даць розныя, у тым ліку і эканамічныя, тлумачэнні непазбежнасці падзення Рэчы Паспалітай і прагрэсіўнасці ўключэння беларускіх зямель у склад Расійскай імперыі.

У 50-я г. XX ст. сітуацыя ў гістарыяграфіі пачала змяняцца. Магчымасць працаваць у архівах Польшчы і Літвы, а таксама знаёмства з працамі польскіх гісторыкаў (Т. Корзана¹, Ст. Касцялкоўскага², Я. Руткоўскага³, Р. Рыбарскага⁴ і інш.) абавязала савецкіх даследчыкаў, якія займаліся праблемамі вывучэння гісторыі ВКЛ, не ігнараваць фактаў эканамічнага развіцця краіны ў другой палове XVIII ст. Аднак пры гэтым заўсёды рабілася высьнова, што рост вытворчасці дасягаўся выключна за кошт уціску падданых⁵.

Сёння ў беларускай гістарыяграфіі другая палова XVIII ст. у гаспадарчым развіцці Вялікага Княства Літоўскага характарызуецца як час эканамічнага ўздыму і значных палітычных пераўтварэнняў, што знайшло сваё адлюстраванне нават у вучэбнай літаратуры⁶. Аднак праведзенае намі папярэдняе даследаванне гаспадарчага становішча на землях Вялікага Княства паказвае, што да сярэдзіны XVIII ст. не проста завяршылася аднаўленне гаспадаркі пасля Паўночнай вайны і адбылося ажыўленне ва ўсіх сферах эканомікі, а тое, што гэты перыяд адрозніваўся ад папярэдніх значнымі зменамі ў самой арганізацыі эканамічнага жыцця і нават у яго разуменні. Для земляў ВКЛ эканамічныя пераўтварэнні, якія адбываліся ў той час, насілі інавацыйны характар як для развіцця сельскай гаспадаркі, так і для развіцця прамысловасці, і ў многім грунтаваліся на гаспадарчым досведзе еўрапейскіх краін⁷.

¹ *Korzon T.* Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794). – Т. I–VI. – Kraków–Warszawa, 1897–1898.

² *Kościalkowski St.* Antoni Tyzenhauz. Podskarbi Nadworny Litewski. – Т. I–II. – Londyn, 1970–1971.

³ *Rutkowski J.* Studia nad położeniem włościan w Polsce w XVIII wieku // *Studia z dziejów wsi polskiej XVI–XVIII w.* – Warszawa, 1956. – S. 145–240; яго ж: *Zagadnienie reformy rolnej w Polsce XVIII wieku na tle reform przeprowadzonych we wsiach miasta Poznania* // *Studia z dziejów wsi polskiej XVI–XVIII w.* – Warszawa, 1956. – S. 241–328.

⁴ *Rybarski R.* Skarbowość Polski w Dobie rozbiorów. – Warszawa, 1937.

⁵ Падрабязней пра стан вывучэння эканамічнага развіцця Беларусі другой паловы 17–18 ст. у беларускай гістарыяграфіі гл.: *Кітурка І.* Да пытання пра перыядызацыю эканамічнай гісторыі Беларусі другой паловы 17 – 18 ст. // *Гістарычны альманах.* – 2002. – Т. 7. – С. 91 – 99.

⁶ Гл. напр.: *Эканамічная гісторыя Беларусі* / Пад. рэд. В.І.Галубовіча. – Мн., 1998. – С. 108.

⁷ *Кітурка І.Ф.* Дзяржаўныя ўладанні на землях Беларусі ў другой палове XVII–XVIII ст.: палітыка гаспадарчага аднаўлення і развіцця. – Гродна, 2003. – 174 с.

Дадзены артыкул прысвечаны аналізу аграрных рэформ на землях Вялікага Княства Літоўскага ў другой палове XVIII ст., і ўплыву на іх правядзенне ідэалогіі Асветніцтва і заходнееўрапейскага вопыту.

Эканамічная літаратура другой паловы XVIII ст. пра неабходнасць і шляхі рэфармавання сельскай гаспадаркі. Сельская гаспадарка, якая з’яўлялася асновай феадальнай эканомікі Рэчы Паспалітай, перакрочыла другую палову XVIII ст. без заўважных зменаў у параўнанні з папярэднімі стагоддзямі: земляробства па-ранейшаму арыентавалася на трохполле, амаль не ўдасканальваліся прылады працы, перавага аддавалася вырошчванню збожжавых культур, ураджаі ў сярэднім складалі сам-3, сам-4, радзей сам-5, малапрыбытковай была жывёлагадоўля, якая так і не набыла таварнага характару, традыцыйным заставаўся пошук крыніц для павелічэння прыбытковасці сельскай гаспадаркі ў асноўным праз узмацненне павіннаснага ўціску падданных.

Разам з тым, другая палова XVIII ст. стала для Рэчы Паспалітай часам узаемадзеяння дзвюх культур: мясцовай традыцыйна-кансерватыўнай і прагрэсіўна-рэвалюцыйнай культуры і ідэалогіі Асветніцтва, якая ішла з Еўропы і прапагандавала культ розуму, адукаванасці і навукі. Ідэі гуманізму, натуральных правоў, дасягненні ў гуманітарных і прыродазнаўчых навукх прывялі да сапраўднай рэвізіі светаўспрымання найбольш адукаванай часткі грамадства ў розных галінах, у тым ліку і ў эканамічнай.

Гэта сведчыла аб тым, што, перадавой часткай палітычнай эліты Рэчы Паспалітай былі ўспрыняты ідэі Асветніцтва і усвядомлена неабходнасць правядзення радыкальных зменаў у арганізацыі эканамічнага жыцця ў дзяржаве, перабудовы ў сферы вытворчых дачыненняў, у першую чаргу па лініі адносін землеўласнік – земляроб. Для гэтых людзей не падлягла сумненню, што палітычная бяспека краіны ў многім залежыць ад яе эканамічнага становішча, ад дабрабыту насельніцтва. Адбылася своеасаблівая “мадэрнізацыя ў розумах”, для якой важнае значэнне меў асветніцкі спосаб разумення прагрэсу як аддзялення (ці супрацьпастаўлення) сучаснасці і мінулага⁸.

Важную ролю ў прапагандзе новых ідэй і рэалізацыі іх у жыццё адыграла пашырэнне і распаўсюджанне на ўсёй тэрыторыі Рэчы Паспалітай разнастайных выданняў эканамічнага характару. Эканамічная літаратура не толькі давала новую інфармацыю аб перспектывах арганізацыі гаспадарчага жыцця. Змешчаныя там прыклады аб дасягненнях у еўрапейскіх

⁸ *Gawlas Sl. Polska Kazimierza Wielkiego a inne monarchie Europy Środkowej – możliwości i granice modernizacji władzy // Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia: Europa Środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych. – Warszawa, 1999. – S. 7.*

краінах уплывалі на свядомасць людзей, на ўздым патрыятычных пачуццяў. Супрацьпастаўленне былой велічы Рэчы Паспалітай і існуючага становішча, прыклады эканамічнага росту Англіі і Францыі і абгрунтаванні прычын, па якіх гэта адбывалася, прыводзілі да ўсведамлення неабходнасці рэфармавання гаспадарчай сістэмы дзяржавы, абспіраючыся на гістарычныя веды, еўрапейскі вопыт і рэаліі гаспадарчага і грамадскага жыцця⁹.

У 1758 г. выйшла ў свет перыядычнае выданне “Новыя эканамічныя і навуковыя веды альбо Часопіс усіх навук, неабходных для шчаслівага жыцця людзей”¹⁰. Пад шчаслівым жыццём людзей у часопісе разумелася становішча, калі чалавек быў здаровы, багаты і разумны, таму артыкулы ў гэтым выданні былі “з навукі лекарскай”, “навукі эканамічнай”, а таксама з філасофіі і фізікі. Неабходнасць выдання такога часопісу так тлумачылася ў прадмове да першага нумару: “...Трэба мець дакладную інфармацыю пра вынаходніцтвы і ўдасканаленні спосабаў жыцця розных народаў, пільна ў іх углядацца і абарачаць на сваю карысць”¹¹. Сугучнымі былі і палажэнні ў іншых выданнях, як, напрыклад, у “Выбары эканамічных звестак”, дзе сцвярджалася, што “эканамічных ведаў, якія грунтуюцца толькі на ўласным досведзе, мала, недастаткова, каб адкрыць вочы гаспадарам і адцягнуць іх ад уласных прызвычайнасцяў”¹².

Фактычна ва ўсіх эканамічных выданнях асабліва падкрэслівалася, што пераймаць добры вопыт іншых краінаў – гэта зусім не сорамна, а, наадварот, разумна і карысна, паколькі “сапраўднае гаспадарства грунтуецца не толькі на працы рук, але і на працы галавы”¹³, таму ўсе краіны Еўропы выкарыстоўваюць лепшыя вынаходніцтвы сваіх суседзяў¹⁴.

Такім чынам, адной з галоўных ідэй, якая ўздымалася і прагандавалася на старонках эканамічнай літаратуры, была ідэя неабходнасці рэфарма-

⁹ Z dziejów polskiej myśli filozoficznej i społecznej. – T. II: Wiek XVIII: Oświecenie. – Warszawa, 1956. – S. 12.

¹⁰ Nowe wiadomości ekonomiczne i uczone albo Magazyn wszystkich nauk do szczęśliwego życia ludzkiego potrzebnych. Wydane przez Wawrzymca Mitzlera de Kolof Filozofii i Medycyny Doktora, Historii Rzeczypospolitey Pisarza, różnych Akademii cudzoziemskich Towarzysza J.K.M.K. – T. 1. – Warszawa, 1758. – 743 s.

¹¹ Тамсама. – Przedmowa. – S. I.

¹² Wybór ekonomicznych wiadomości z xiąg nayprzedniejszych zagranicznych. – Warszawa, 1770. – S. XXIV.

¹³ O rolnictwie dla wygody gospodarzów w Pawłowie mieszkających. – Wilno, 1770. – S. 3.

¹⁴ Folwark w którym Grunta nie zostawują się nigdy ugorem. Przełożony na polski język przez X. Grzegorza Książewicza Matem. JW. JX. Biskupa Wilen. – W Wilnie w Drukarni J. K. M. Rżpltey Akademickiej Societatis Jesu, 1770. – Przedmowa (не нумеравана).

вання гаспадарчай сістэмы Рэчы Паспалітай з улікам еўрапейскага вопыту. Галоснай крытыцы, верагодна ўпершыню, у другой палове XVIII ст. стала падвяргацца “традыцыя”, якая да гэтага часу была бяспрэчным аўтарытэтам у грамадстве, і з уласцівым для тых часоў аптымізмам пачала даказвацца магчымасць рацыянальнага ўплыву на кшталтаванне будучыні. У адным з найбольш вядомых і значных перыядычных выданняў Рэчы Паспалітай, часопісе “Дзённік гістарычна-палітычны”, які выходзіў з 1782 г. (з 1786 г. меў назву “Дзённік гістарычна-палітычна-эканамічны”), прама падкрэслівалася, што “ўсе правы, уставы і распараджэнні Рэчы Паспалітай можна змяніць, адмяніць і паправіць для большай выгоды ўсяго грамадства. Бо Законы існуюць для Народаў, а не Народы для Законаў. Таму яны павінны ўжывацца да таго часу, пакуль будуць карыснымі для краіны”¹⁵.

Гэты тэзіс яскрава пацвяржаецца зместам артыкулаў са зборніка пад назвай “Падборка гаспадарчых ведаў”, складзенага ксяндзом Пятром Світкоўскім і выдадзенага ў Варшаве ў 1786 г., дзе адзначалася, што “...селянін вучыцца гаспадарцы ад сваіх паноў і бацькоў і выконвае гаспадарчыя работы так, як яго навучылі, нават не думаючы, ці мог бы зрабіць лепей, з большым для сябе прыбыткам... Колькі гаспадароў такога фальшывага, памылковага погляду прытрымліваюцца, што ўсё неабходна так, як даўней рабіць і нічога нельга рабіць лепей. Але супраць таго выступае штодзённы вопыт”¹⁶.

Для тых, хто не хацеў заставацца “нявольнікам традыцыі”, а меў “здольнасці і патрэбы ў гаспадарчых ведах” каб “паправіць памылкі першапачатковага досведу”¹⁷, і прызначалася эканамічная літаратура. Кнігі гаспадарчага зместу, перакладзеныя з англійскай, нямецкай, французскай моваў, выдаваліся ў другой палове XVIII ст. у друкарнях як на тэрыторыі Кароны, так і ў Вялікім Княстве, у тым ліку ў Вільні, Гродне, Нясвіжы, Брэсце. Колькасць эканамічных выданняў у Рэчы Паспалітай павялічылася да 130 найменняў у параўнанні з канцом XVII ст., калі іх было толькі 25¹⁸.

Аналіз эканамічнай літаратуры, якая выходзіла ў згаданы час у Рэчы Паспалітай, дае мажлівасць зрабіць шэраг высноў адносна кірунку

¹⁵ Pamiętnik Historyczno-Polityczno-Ekonomiczny. – T. I. – Warszawa, 1789. – S. 79.

¹⁶ Wybór wiadomości gospodarskich. Przez X. Piotra Switkowskiego. – T. 1. – Warszawa, 1786. – S. 2.

¹⁷ Dzieło o rolnictwie. Przez P. Duhamel du Monceau, Towarzysza wielu Akademii y Towarzyszów Rolniczych Naywyższego we Francyi Sędziogo Portowego. Po francuzki napisane. Na polski język przetłomaczone. – T.1. – Wilno, 1770. – S. 703.

¹⁸ Zarys polskiej myśli ekonomiczno-rolniczej do drugiej wojny światowej /pod. red. A. Żabko-Potopowicza. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1973. – S. 28.

рэфармавання эканомікі краіны. У эканамічных выданнях знайшлі сваё адлюстраванне розныя гаспадарчыя праблемы, сярод якіх неабходнасць стварэння мануфактур, развіццё знешняга і асабліва ўнутранага гандлю, зберажэнне лесу і інш. Але, безумоўна, ільвіная доля эканамічных артыкулаў была прысвечана зменам у сельскай гаспадарцы. Хутчэй за ўсё, гэта было выклікана дзвюма прычынамі.

Па-першае, распаўсюджаннем на тэрыторыі Рэчы Паспалітай ідэй фізіякратаў, аўтарам якіх быў Ф. Кенэ, асабісты лекар французскага караля Людовіка XV, і прыхільнікам якіх з'яўляўся сам кароль польскі і вялікі князь літоўскі Станіслаў Аўгуст Панятоўскі. Насуперак тэорыі меркантилістаў, якія імкнуліся даказаць, што галоўнае багацце краіны крыецца ў актыўным гандлёвым балансе і ўмяшальніцтве дзяржавы ў эканоміку, Ф. Кенэ бачыў крыніцу багацця ў здольнасці прыроды да вытворчасці. У сваёй працы “Эканамічная табліца” (1758 г.) ён упершыню прадставіў рух таварных і грашовых патокаў у дзяржаве падобна кровазвароту ў чалавечым арганізме. Шырокавядомым стаў наступны тэзіс Ф. Кенэ: “Гасудар і народ ніколі не павінны забываць, што зямля ёсць адзіная крыніца багацця і што толькі адно земляробства памнажае апошнія”¹⁹. Згодна з вучэннем фізіякратаў, “чысты прадукт” або прыбавачная вартасць ствараецца толькі сельскагаспадарчай працай і знаходзіцца не ў сферы абарачэння, а ў сферы вытворчасці. Такім чынам, абсалютнае першынство фізіякратамі аддавалася сельскай гаспадарцы і шмат увагі ўдзялялася неабходнасці яе ўдасканалення, прынамсі, паляпшэнню земляробства, развіццю жывёлагадоўлі, фермерства, адмене ўсялякай рэгламентацыі гандлю і прамысловасці з боку дзяржавы. Натуральна, што ідэі прадстаўнікоў гэтай эканамічнай школы хутка набылі папулярнасць у еўрапейскіх краінах, дзе пераважаў аграрны сектар эканомікі, у тым ліку і на тэрыторыі Рэчы Паспалітай.

Яскравай ілюстрацыяй прапаганды гэтых ідэй у краіне могуць служыць наступныя цытаты: “Нічога няма больш пераканаўчага за тое, што сельская гаспадарка з'яўляецца фундаментам палітычнага будаўніцтва любой краіны, і што народ, які жадае паўстаць са слабасці і недастатку, найперш павінен прыкладаць сілы для паляпшэння і ўдасканалення сельскай гаспадаркі”²⁰, “калі сельская гаспадарка прыйдзе да як мага большай дасканаласці, хутка паўстане і дух грамадзянскі, ваенны і гандлёвы. Бо там, дзе квітнее сельская гаспадарка, квітнеюць навукі, рамёствы, патрыятызм і рэлігія”²¹; “уряд і народ ніколі не павінны забываць пра тое, што зямля з'яўляецца адзінай

¹⁹ Кенэ Ф. Избранные экономические произведения. – М., 1960. – С. 133.

²⁰ Pamiętnik Historyczno-Polityczno-Ekonomiczny. – T. I. – Warszawa, 1789. – S. 242.

²¹ Pamiętnik Historyczno-Polityczno-Ekonomiczny. – T. III. – Warszawa, 1787. – S. 626.

крыніцай багацця і што сама сельская гаспадарка памнажае багацце”²²; “земляробства з’яўляецца Маці ўсіх іншых рамёстваў”²³ і г.д.

Па-другое, паколькі Рэч Паспалітая з’яўлялася аграрнай краінай, то рэфарматарскую дзейнасць, эканамічныя змены ў першую чаргу трэба было пачынаць з удасканалення сельскай гаспадаркі.

На старонках эканамічных выданняў вялася актыўная прапаганда так званая “новага земляробства”. Гэтая сістэма гаспадарання ўпершыню з’явілася ў Галандыі і Англіі ў XVII ст., а ў пачатку XVIII ст. распаўсюдзілася амаль ва ўсёй Заходняй Еўропы. Асноватворным прынцыпам “новага земляробства” з’яўлялася ліквідацыя сістэмы параў і пераход да глыбокага ўзворвання і ўгнаивання глебы: “Добрае гаспадарства базуецца на добрай апрацоўцы зямлі, глыбокім узворванні, пастаянным засяванні, замене аднаго гатунку збожжа іншым, на ўгнаиванні грунтаў”²⁴. Найбольш крытыкавалася распаўсюджаная ў той час у Рэчы Паспалітай сістэма трохполля, даказвалася яе эканамічная неэфектыўнасць. У прыватнасці адзначалася, што “звычай пакідання 1/3 часткі поля пад так званы “пар” паходзіць з даўніх часоў, калі было мала людзей і жывёлы, таму не было магчымасці добра ўгнаіць і апрацаваць поле. У выніку трэцяя частка пакідалася, каб дзве другія можна было добра абрабіць, а на трэцяй каб пасвілася жывёла”²⁵. Але жывёла не магла пракарміцца на паравым полі, паколькі расліннасць там была слабая, а ў выніку фактычна губляўся магчымы ўраджай. “Не пару патрабуе зямля, а апрацоўкі і ўгнаивання”, – рабілася выснова ў эканамічных выданнях²⁶.

Для таго, каб паправіць сітуацыю ў сельскай гаспадарцы, прапаноўвалася ўвядзенне так званай “норфалкскай сістэмы”, пры якой поле падзялялася на 4 часткі і па чарзе засявалася наступным чынам: *азімыя – прапашныя культуры* (рэпа, бручка, буракі, бульба і інш.) – *яравое збожжа – канюшына*. Такая сістэма шматпольнага севазвароту патрабавала яшчэ і добрага арганічнага ўгнаення, якое, прынамсі, трэба было ўжываць з розумам, бо “нядобры перагной не тое што не паляпшае глебу, але толькі плодзіць рабакоў і прыносіць зерню ўсялякія хваробы”²⁷.

²² Тамсама. - S. 700.

²³ Roslin potrzebnych, pozytecznych, wygodnych, osobliwie Kraiowych, albo które w kraiu uzyteczne być mogą, utrzymanie, rozmnozenie, i zazycie. – Т. III: O rolnictwie, zbozach, łąkach, chmielnikach, winnicach, y roslinach gospodarskich: przez X.Krzysztofa Kluka, kanonika Kruswickiego, proboszcza Ciechanowieckiego. – Warszawa, 1779. – S. 4.

²⁴ Folwark w którym Grunta nie zostawują się nigdy ugorem. – S. 48.

²⁵ Wybor wiadomosci gospodarskich. – Т. 1. – S. 13.

²⁶ Тамсама.

²⁷ Kalendarz Rolniczy i Gospodarski przez P. Bradley napisany przez X. Grzegorza Kniazewicza na polski ięzyk przełożony. – Wilno, 1770. – S. 3.

Натуральна, што ўдасканаленне земляробства ў значнай ступені залежала ад узроўню развіцця жывёлагадоўлі, якая забяспечвала сялян ежай, іх працу – цяглавай сілай, а зямлю – арганічнымі ўгнаеннямі. Таму ў эканамічнай літаратуры вялікая ўвага надавалася развядзенню і гадаванню коней, бо, як сцвярджалася, “коні – гэта душа земляробства”²⁸. Рабіўся акцэнт на тое, што ўжыванне ў гаспадарцы коней больш эфектыўнае, чым валоў, паколькі коні мацнейшыя і здольныя да працы ўзімку²⁹. Падрабязна апісвалася, як неабходна іх даглядаць, чым карміць, як не дапусціць розных конскіх хваробаў. Акрамя таго, яшчэ даваліся парады па догляду за каровамі, баранамі, свіннямі, птушкай³⁰.

У прапагандзе новай сістэмы гаспадарання важнае значэнне мела перакладзеная з англійскай мовы ксяндзом Рыгорам Княжэвічам і выдадзеная ў Вільні ў 1770 г. кніга “Фальварак, у якім землі ніколі не бываюць пад парам”. У ёй звярталася асаблівая ўвага на тое, што для новага гаспадарання патрэбныя былі і новыя, больш дасканалыя прылады працы, у першую чаргу плугі на колах, якія б добра пераварочвалі зямлю – на 10 дзюймаў ушырыню і 8 дзюймаў углыб. Пры гэтым Р. Княжэвіч дазволіў сабе наступны каментар: “Плугі, якія ў ВКЛ выкарыстоўваюцца, толькі мардуюць жывёлу і селяніна, пакідаюць кавалкі некранутай глебы, скібы зямлі не пераварочваюць, а толькі завальваюць на бок”³¹. У некаторых выданнях падаваліся дакладныя, пакрокавыя апісанні з малюнкамі, як зрабіць не толькі новыя плугі, а нават і сельскагаспадарчыя машыны, у першую чаргу сеялкі і жняўкі³².

Такім чынам, прапагандуемае ў гаспадарчай літаратуры “новае земляробства” прадугледжвала:

- абавязковую ліквідацыю паравай сістэмы і ўвядзенне шматпольнага севазвароту;
- вывядзенне новых парод жывёлы і павелічэнне яе колькасці;
- спалучэнне збожжавага земляробства з вырошчваннем кармавых раслін і тэхнічных культур, неабходных для прамысловасці;
- выкарыстанне новых сельскагаспадарчых прылад працы;
- добрае ўгнаенне глебы.

А галоўнае – яго поспех быў гарантаваны толькі пры ўжыванні ўсіх гэтых прынцыпаў разам³³.

²⁸ Тамсама. – S. 78.

²⁹ Pamiętnik Historyczno-Polityczno-Ekonomiczny. – T. I. – Warszawa, 1788. – S. 32.

³⁰ Kalendarz ekonomiczny na rok 1779. – Warszawa, 1778.

³¹ Folwark w którym Grunta nie zostawują się nigdy ugorem. – S. 8.

³² Dzieło o rolnictwie. – T. II. – Wilno, 1773.

³³ Folwark w którym Grunta nie zostawują się nigdy ugorem. – S. 48.

З выдання ў выданне даказвалася перавага новага спосабу гаспадарання, але разам з тым падкрэслівалася, што ён патрабуе дадатковых выдаткаў, паколькі калі гаспадарчыя затраты малыя, то і даход з зямлі мізэрны, а ў канчатковым выніку і ўсё земляробства становіцца вельмі дарагім³⁴, а кошт на прывоз з іншых краін насення “заўсёды будзе перакрыты і ўзнагароджаны добрым жнівом”³⁵. Зразумела, што ўвядзенне новага земляробства наўпрост залежала ад жадання шляхты ўкладваць у гаспадарку свае сродкі. Таму праз эканамічныя выданні рабілася спроба паўплываць на шляхту і заахваціць яе да вядзення гаспадарання па-новаму: “Паны нашыя, якія на загранічную мэблю, гэта значыць папроста на цацкі, кладуць столькі тысяч чырвоных злотых, вялікую паслугу аказалі б дзяржаве, калі б прывозілі насенне і жы-вёлу і пераймалі суседскі вопыт гаспадарання”³⁶.

Сярод іншых прапаноў па ўдасканаленню сельскай гаспадаркі на старонках эканамічных выданняў можна сустрэць наступныя: правядзенне меліярацыі, высаджванне садоў, развядзенне птушкі, выраб добрых малочных прадуктаў, у першую чаргу сыроў, і інш.

Калі неабходнасць увядзення ў арганізацыю сельскай гаспадаркі тэхналагічных і тэхнічных зменаў практычна не падлягала сумненню, то пад уплывам ідэй Асветніцтва ў ВКЛ, як і ва ўсёй Рэчы Паспалітай, вылучыліся два пытанні, вакол якіх разгарэлася найбольшая дыскусія – пытанне вызвалення сялян ад паншчыны і прадастаўлення ім асабістай свабоды. У гэтай дыскусіі прымалі ўдзел шляхта і духавенства, натуральна, што самыя сяляне былі пазбаўлены права голаса. Прапанаваныя спосабы вырашэння гэтых важных для другой паловы XVIII ст. пытанняў выразна сведчылі пра складванне ў публіцыстыцы і грамадстве Рэчы Паспалітай двух асноўных накірункаў адносна рэфармавання сельскай гаспадаркі: кансерватыўнага і ліберальнага.

Прадстаўнікі кансерватыўнага накірунку былі прыхільнікамі захавання існуючай на той час сельскагаспадарчай сістэмы з наяўнасцю паншчыны і асабістай залежнасці сялян. Яны гаварылі пра неабходнасць фіксавання ў інвентарах дакладных нормаў павіннасцей і падаткаў, бачылі нават мажлівасць памяншэння паншчыны, але пры гэтым выступалі супраць асабістай свабоды сялян, паколькі былі перакананы ў тым, што пры прадастаўленні сялянам свабоды тыя зробіцца гультаямі³⁷. З іх пункту гледжання, задача

³⁴ Pamiętnik Historyczno-Polityczny-Ekonomiczny. – Т. III. – Warszawa, 1787. – S. 790.

³⁵ Kalendarz Rolniczy i Gospodarczy na rok 1779. – S. 196.

³⁶ Wybor wiadomosci gospodarskich. – Т. 1. – S. 120.

³⁷ Próby reform włościańskich w Polsce XVIII wieku: Wybór źródeł / Opracował i wstępem zaopatrzył Stefan Inglot. – Wrocław: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1952. – S. XXXIII.

селяніна заключалася толькі ў тым, каб даглядаць зямлю: “Селянін не мае права вучыцца больш ніякай справе, бо калі навучыцца, то пойдзе з зямлі, вёска застанеца пустая, а зямля занядбаная”³⁸.

Сярод прыхільнікаў кансерватыўнай плыні пераважалі прадстаўнікі сярэдняй шляхты, якія пры вядзенні сваёй гаспадаркі найбольш былі зацікаўлены ў захаванні фальваркава-паншчыннай сістэмы³⁹. Увядзенне новай сістэмы гаспадарання першапачаткова патрабавала ўкладвання значных сродкаў, якія маглі акупіцца толькі праз некаторы час. Пры гэтым шляхта ВКЛ не была гатова да інвеставання ў сельскую гаспадарку, якое было звязана з пэўнай рызыкай. Больш за тое, пэўная стабілізацыя сельскай гаспадаркі да сярэдзіны XVIII ст. спакушала шляхту на пошук спосабаў хуткага атрымання прыбыткаў, пераважна за кошт павелічэння падаткава-павіннаснага ціску падданных, а не на сумніўнае ўкладванне сродкаў (якіх, магчыма, і не было ў дастатковай колькасці) дзеля будучых ураджаяў і прыбыткаў.

Трыбунай кансерватараў па пытаннях сялянскай справы стаў часопіс “Манітор”, які выходзіў у Варшаве ў 1765–1784 гг. і рэдактарам якога быў Францішак Багамалец. На старонках часопіса друкаваліся пераважна памяркоўныя артыкулы, у якіх гаварылася не пра неабходнасць ліквідацыі прыгонніцтва і паншчыны, а пераважна пра тое, што з’яўляецца для падданных уціскам, а што – не⁴⁰.

Ліберальныя накірунак быў прадстаўлены больш шырокім колам выданняў, сярод якіх неабходна вылучыць наступныя: “Новыя эканамічныя і навуковыя веды альбо Часопіс усіх навук, неабходных для шчаслівага жыцця людзей”⁴¹, “Выбар эканамічных звестак”⁴², “Гістарычна-палітычны дзённік”⁴³, “Падборка гаспадарчых ведаў”⁴⁴, разнастайныя гаспадарчыя календары і інш.

³⁸ Zasady o Rolnictwie, Rękodzielach i Handlu. Poprzedzające Projekta Ekonomiczne stosowne do Konstytucyi Kommissyi Cywilno-Woyskowej. Pożyteczne dla Osob Kommissyinych iako i dla innych Właścicielów Dobr. – Suprasl, 1790. – №2 (старонкі не нумэраваны).

³⁹ Próby reform włościańskich w Polsce XVIII wieku. – S. XXX.

⁴⁰ Monitor. – Nr. XXVI. – Warszawa, 1765. – S. 196–203; nr. LXV. – Warszawa, 1765. – S. 496–503; Nr. XLV. – Warszawa, 1766. – S. 338–345 i інш.

⁴¹ Nowe wiadomości ekonomiczne i uczone albo Magazyn wszystkich nauk do szczęśliwego życia ludzkiego potrzebnych. – T. I. – Warszawa, 1758.

⁴² Wybór ekonomicznych wiadomości z xiąg nayprzedniejszych zagranicznych. – Warszawa, 1770.

⁴³ Pamiętnik Historyczno-Polityczno-Ekonomiczny. – Warszawa, 1782 – 1792.

⁴⁴ Wybór wiadomości gospodarskich. Przez X. Piotra Switkowskiego. – T. 1–2. – Warszawa, 1786.

Прыхільнікамі ліберальнага накірунку ў сялянскай справе былі найбольш вядомыя прадстаўнікі палітычнай эліты тагачаснай Рэчы Паспалітай, а таксама тыя магнаты, якім былі неабходныя грашовыя сродкі для будаўніцтва ў сваіх уладаннях мануфактур і людзі для працы на іх. Правядзенне сацыяльна-эканамічных рэформаў магло даць ім і тое і другое⁴⁵.

Філасофія Асветніцтва ўвогуле змяніла погляд на працу і на працу ў сельскай гаспадарцы ў прыватнасці. Паступова прыходзіла ўсведамленне таго, што праца з'яўляецца крыніцай багацця, таму неабходна падвергнуць рэвізіі сістэму яе арганізацыі, каб чалавек працаваў не праз сілу, а з ахвотай і стараннасцю⁴⁶. Такія, па сутнасці рэвалюцыйныя змены ў адносінах да фізічнай працы прывялі і да разумення неабходнасці сацыяльных пераменаў у грамадстве, галоўным з якіх было прадстаўленне свабоды сялянам, бо “цяжар вялікіх, часам нязносных прац так ганьбіць цела і разумовыя здольнасці беднага земляроба, што ён працуе без задавальнення, без ахвоты, поўны роспачы, апускаецца ва ўсім і ледзь памятае, што створаны вольным чалавекам і адрозніваецца ад працуючай штодзень побач жывёлы”⁴⁷, а “дасканаласць земляробства – справа людзей вольных, адукаваных, дасціпных, вынаходлівых, валодаючых маёмасцю і ўпэўненых у бяспецы сваіх сядзібаў”⁴⁸. Больш за тое, у 1786 г. у “Гістарычна-палітычна-эканамічным дзёніку” сцвярджалася, што “культура Еўропы пачалася ў той час, калі людзі працоўнага класу былі вызвалены з кайданоў няволі, у якія іх закавала феадальная Канстытуцыя той часткі свету”⁴⁹.

Наданне сялянам асабістай свабоды ўваходзіла ў супярэчнасць з распаўсюджанай у той час сістэмай фальваркаў, дзе фальваркавае ворыва апрацоўвалася пераважна працай цяглых сялян. Для вырашэння гэтага пытання прапаноўваліся два асноўныя варыянты: альбо ліквідацыя фальваркаў і раздача грунтаў сялянам на чыншы⁵⁰, альбо выкарыстанне наёмных работнікаў, паколькі ў параўнанні з паншчынай працай “наёмныя людзі прыносяць для фальварку больш прыбытку”⁵¹. У любым выпадку, ачыншаванне сялян, якое

⁴⁵ Próby reform włościańskich w Polsce XVIII wieku. – S. XXXV.

⁴⁶ Historia kultury materialnej Polski w zarysie /Pod red. Zofii Kamieńskiej i Bohdana Baranowskiego. – T. IV: Od połowy XVII do końca XVIII wieku. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1978. – S. 33–34.

⁴⁷ Nowe wiadomości ekonomiczne i uczone. – S. 163.

⁴⁸ Folwark w którym Grunta nie zostawują się nigdy ugozem. – Przedmowa (не нумеравана).

⁴⁹ Pamiętnik Historyczno-Polityczno-Ekonomiczny. – T. I. – Warszawa, 1786. – S. 183.

⁵⁰ Przykład nowy bardzo łatwego a znacznego pomnożenia intraty z dobr dziedziecznych // Wybór wiadomości gospodarskich. – S. 162–173.

⁵¹ Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Zes. Archiwum Czartoryskich. – M/f 1643. – S. 556 (“Uwagi nad gospodarstwem niektórych części Litwy”).

б садзейнічала росту таварнасці сялянскай гаспадаркі, з'яўлялася неад'емнай часткай новага землеўладання і яго мэтазгоднасць не ставілася пад сумненне. Але пры гэтым слухна заўважалася, што “не назва павіннасці дапаможа паляпшэнню становішча падданных, удасканаленню сельскай гаспадаркі, але сама сутнасць павіннасці. Не замена слова “паншчына” на слова “чынш” дапаможа сельскай гаспадарцы, а сапраўдная змена павіннасцей”⁵².

Такім чынам, у літаратуры наўпрост вызначалася сувязь і залежнасць паміж поспехам у рэфармаванні сельскай гаспадаркі і абавязковасцю сацыяльных пераўтварэнняў у грамадстве. Своеасаблівае падсумаванне такіх зменаў утрымлівалася ў IV томе “Гістарычна-палітычнага дзённіка” за 1784 г., дзе, у прыватнасці, адзначалася, што “ўдасканаленне сельскай гаспадаркі залежыць ад шасці абавязковых рэчаў:

1. асветы землеўладання;
2. іх упэўненасці ва ўласнай бяспецы і бяспецы сваёй маёмасці;
3. усталявання для іх справядлівасці;
4. вынаходніцтва спосабаў продажу сялянамі лішкаў сваёй прадукцыі;
5. увядзення ў гарадах, мястэчках і вёсках уласнай прапінацыі;
6. вызначэння ўзнагароды для лепшых сялян-землеўладанняў”⁵³.

Што тычыцца першага пункта, то ў часопісе падкрэслівалася, што ўдасканаленню сельскай гаспадаркі павінна папярэднічаць асвета сялян, бо розум патрэбна ўзбагачаць ведамі пра неабходнасць, патрэбнасць і карыснасць той справы, якой чалавек займаецца, інакш “самыя светлыя прапановы будуць толькі біцца аб вушы і да розуму не дойдучь”⁵⁴. Гэтае палажэнне невыпадкова было вынесена як асноўнае, паколькі традыцыйналізм у вядзенні сельскай гаспадаркі быў вельмі трывалы, а землеўладання на той час было ахутана масай забабонаў, што не спрыяла яго эфектыўнасці.

Пад бяспекай сялян у часопісе разумелася неабходнасць грунтоўнага пераканання падданных у тым, што да іх асобаў “пан ніякага права не мае, акрамя таго, што калі б хацелі змяніць месца жыхарства, пан іх да таго часу не выпусціць, пакуль яны на сваё месца іншых не знойдуць”⁵⁵. Пры гэтым аўтары падкрэслівалі важнасць усведамлення сялянамі таго факту, што яны з'яўляюцца ўласнікамі сваёй маёмасці і паводле сваёй волі могуць ёю

⁵² Zasady o Rolnictwie, Rękodzielach i Handlu. Poprzedzające Proiekta Ekonomiczne Stosowane do Konstytucyi Komisyyi Cywilno–Woyskowej. Pożyteczne dla Osob Komisyyinych iako i dla innych Właścicielów Dóbr. – Suprasl, 1790. – S. 15.

⁵³ Pamiętnik Historyczno-Polityczny. – Warszawa, 1784. – T. IV. – S. 1141.

⁵⁴ Тамсама. – S. 1142.

⁵⁵ Тамсама. – S. 1145.

распараджацца. Зразумела, што ў словы “сялянская маёмасць” не ўкладваўся асноўны сродак вытворчасці – зямля. Але думка аб тым, што забеспячэнне пэўнасці ўласнасці з’яўляецца істотным фундаментам эканамічнага парадку ў краіне, падзялялася і аўтарамі іншых эканамічных выданняў⁵⁶.

Для забеспячэння чацвёртага пункта прапаноўвалася стварыць пры дварах спецыяльныя магазіны, у якіх падданыя маглі б збываць лішкі збожжа па коштах, якія ўсталяваліся на таргах⁵⁷.

Праблеме забароны па ўсіх гарадах і мястэчках яўрэйскай арэнды і неабходнасці ўвядзення дзяржаўнай прапінацыі быў прысвечаны шэраг артыкулаў у літаратуры другой паловы XVIII ст. У прыватнасці адзначалася, што гэта “прынясе карысць і падданым, і дзяржаве”⁵⁸, і вопыт у самой Рэчы Паспалітай паказвае, што “кругом, дзе толькі шынкавыя напоі з двору выходзяць, сяляне багатыя і здаровыя”⁵⁹. Насамрэч, гэта былі даволі сумніўныя палажэнні, але ў іх адлюстроўвалася агульная тэндэнцыя грамадскай думкі ў Рэчы Паспалітай, якая звязвала ў адно карчму, яўрэяў і п’янства насельніцтва. Гарэлка прызнавалася бадай што галоўнай шкодай для падданных, прычынай іх нястачы. П’яніца не можа быць добрым гаспадаром, сцвярджалася ў літаратуры, паколькі “гарэлка адбівае чалавеку розум, здароўе, дабрадзейнасць, богабаязь, руйнуе яго дом і гаспадарку... Дзе пануе гарэлка, там пануе вечная галечка”⁶⁰; “Добры земляроб павінен быць моцным. П’янства аслабляе яго тэмперамент, асляпляе розум. Селянін павінен быць працавіты, а п’яніца губляе час на тое, каб праспацца. Селянін павінен укладваць грошы ва ўдасканаленне гаспадаркі, а п’яніца нясе іх у карчму. Селянін чакае лепшага часу для продажу сваіх тавараў, а п’яніца марнуе іх за бясцэнак”⁶¹.

Для тых жа, хто добра працуе, не п’е, удасканальвае земляробства, прапаноўвалася прыдумаць ганаровыя адрозненні – адводзіць на вясковых сходах лепшае месца, нават старшынства, адзначаць каляровым адзеннем і інш.⁶²

Такім чынам, літаратура другой паловы XVIII ст., безумоўна, абудзіла дыскусію пра неабходнасць рэфармавання сельскай гаспадаркі. А абранне на канвакацыйным сейме 1764 г. польскім каралём і вялікім князем літоўскім Станіслава Панятоўскага, стаўленіка “Фаміліі” – магнацкай групоўкі

⁵⁷ Pamiętnik Historyczno-Polityczny. – Warszawa, 1784. – Т. IV. – S. 1149.

⁵⁸ Тамсама. – S. 1150.

⁵⁹ Kalendarz Rolniczy i Gospodarczy na rok 1779. – S. 205.

⁶⁰ Zabawy obywatelskie. Przez Piotra Switkowskiego. – № 1. – Warszawa, 1792. – S. 168–169.

⁶¹ Folwark w którym Grunta nie zostawują się nigdy ugiorem. – Przedmowa.

⁶² Pamiętnik Historyczno-Polityczny. – Warszawa, 1784. – Т. IV. – S. 1150.

прыхільнікаў роду Чартарыйскіх, якія выступалі за неабходнасць правядзення эканамічных і палітычных пераўтварэнняў у краіне, сведчыла, што Рэч Паспалітая ў другой палове XVIII ст. выбрала новы вектар развіцця – шлях рэформ.

Аграрныя рэформы ў каралеўскіх сталовых эканоміях. Каралеўскія сталовыя эканоміі ВКЛ – найбуйнейшыя дзяржаўныя ўладанні, даход з якіх ішоў на забеспячэнне патрэб манарха і яго двара (“на стол”), сталі аднымі з першых аб’ектаў пераўтварэнняў, дзе літаратурная дыскусія пра неабходнасць рэфармавання сельскай гаспадаркі стала дыскусіяй практычнай. У ВКЛ да іх адносіліся: Гродзенская, Брэсцкая, Кобрынская, Магілёўская на тэрыторыі Беларусі, Шавельская і Алітуская – на тэрыторыі Літвы.

Неабходнасць правядзення эканамічных рэформ у каралеўскіх сталовых эканоміях была прадыктавана гаспадарчым становішчам саміх уладанняў, якія з пачатку XVIII ст. амаль увесь час знаходзіліся ў пасесіі ці трыманні розных асоб. Галоўнай прычынай раздачы каралеўскіх земляў быў пастаянны недахоп фінансаў у кіраўніка дзяржавы і, адсюль – імкненне скарба як мага хутчэй атрымаць з гэтых добраў хоць нейкія грашовыя паступленні, якія накіроўваліся ў асноўным на ўтрыманне двара і асабістыя патрэбы караля. Але ўмовы трымання не вымагалі ад чарговага пасэсара ніякіх спецыяльных высілкаў і не прымушалі яго клапаціцца аб перспектывах арандаванай гаспадаркі. Натуральна, што такое становішча негатыўна адбівалася як на гаспадарчым развіцці саміх эканомій, так і на даходах каралеўскага скарба.

Як ужо адзначалася, пачатак эфектыўнай рэфарматарскай дзейнасці быў пакладзены на канвакацыйным сейме 1764 г., дзе быў прыняты шэраг важных для развіцця эканомікі рашэнняў:

– забаронена ўжыванне права “ліберум вета” па эканамічных пытаннях, якія сталі прымацца простаі большасцю галасоў;

– з мэтай “як найлепей назаўсёды арганізаваць парадак Літоўскага скарбу і памножыць яго даходы праз увядзенне лепшага кіравання і гаспадарання на карысць Рэчы Паспалітай”⁶³ была заснавана Скарбавая камісія ВКЛ – Эканамічная Рада Літоўскага скарба, якая стала спецыяльным дзяржаўным органам па кіраванню фінансамі, кантролю за збіраннем і размеркаваннем падаткаў, ажыццяўленню судовых функцый па фінансавых справах, нагляду за гандлем і ўвогуле за гаспадарчай сітуацыяй у краіне;

– адменены ўнутрыдзяржаўныя гандлёвыя пошліны і ўведзены адзіны Генеральны падатак;

– уведзена адзіная сістэма меры і вагі;

– прынята рашэнне аб стварэнні разгалінаванай сістэмы зносін для актывізацыі гандлю ў краіне і інш.

⁶³ Volumina legum. – T. VII. – Petersburg, 1860. – S. 75.

Шмат увагі на сейме надавалася становішчу ў сталовых эканоміях, якія былі асноўнай крыніцай папаўнення каралеўскага скарба. Усе каралеўскія сталовыя ўладанні было вырашана забраць пад непасрэднае ўпраўленне скарба⁶⁴. Паколькі прыбытковасць большасці крыніц каралеўскіх даходаў была фіксаванай, замацаванай канстытуцыйнымі нормамаі і не залежала ад волі манарха (паступленні з капальняў, мытняў, портаў, пошты і інш.), то сталовыя эканоміі па сутнасці заставаліся адзіным магчымым і рэальным сродкам павелічэння прыбыткаў каралеўскага скарба. Па трапнаму выразу польскага даследчыка В. Кулі, для Станіслава Аўгуста Панятоўскага павелічэнне каралеўскіх даходаў сапраўды з’яўлялася пытаннем “*быць альбо не быць*”⁶⁵. Таму відавочна, што ў выпрацоўцы новых стымуляў і падыходаў для эканамічнага развіцця ў першую чаргу была зацікаўлена каралеўская ўлада.

У 1765 г. дзяржаве ўдалося сканцэнтравать у сваіх руках амаль усе каралеўскія эканоміі, і скарб рознымі спосабамі імкнуўся да павышэння іх прыбытковасці і хутчэйшага атрымання грошай, таму шукаў новыя формы гаспадарання і шляхі павышэння рэнтааддачы феадальна залежнага сялянства. З мэтай атрымаць “дасканалыя звесткі аб стане каралеўскіх эканомій” у іх былі прызначаны камісары з Сената і ад рыцарскага (шляхецкага) саслоўя, у абавязкі якіх уваходзіла правядзенне люстрацыі сталовых эканомій, высвятленне агульнага гаспадарчага становішча ў іх (“ці ёсць якія недахопы і разбурэнні і ў чым дапамога была б патрэбная”), праверка правоў і прывілеяў пасэсараў, фіксацыя ўсіх даходаў⁶⁶.

Для выпрацоўкі найбольш аптымальных варыянтаў паляпшэння вядзення гаспадаркі ўлады нават запрашалі да дыскусіі ўсіх, хто меў якія-небудзь меркаванні на гэты конт. Свой праект любы жадаючы мог накіраваць у спецыяльную камісію каралеўскага скарба, непасрэдным абавязкам якой быў разгляд усіх прапаноў па рэфармаванню дзяржаўных уладанняў.

Адным з першых праектаў, які трапіў на стол камісіі каралеўскага скарба 5 сакавіка 1765 г., быў праект аграрных пераўтварэнняў у Брэсцкай і Кобрынскай каралеўскіх эканоміях, аўтарам якога быў каморнік Віленскага ваяводства Людвік Кройц.

Гэты праект, матэрыялы якога былі выяўлены намі ў Галоўным архіве старажытных актаў у Варшаве, адразу зацікавіў камісію каралеўскага

⁶³ Volumina legum. – Т. VII. – Petersburg, 1860. – S. 75.

⁶⁴ Тамсама. – S. 85.

⁶⁵ *Kula W.* Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1956. – S. 310.

⁶⁶ Volumina legum. – Т. VII. – S. 85.

скарба, паколькі ў ім прапаноўвалася “без усялякага абцяжарвання падданных” амаль у два з паловай разы павялічыць даход з Брэсцкай і Кобрынскай эканомій (з 135000 тынфаў да 324383 тынфаў). Па словах самога Л. Кройца, “фундаментам гэтага праекта з’яўлялася адмена павіннасцей, якія абцяжарваюць падданных, а замест таго – павелічэнне агульнага чыншу”⁶⁷. Сваю прапанову Л. Кройц абгрунтаваў тым, што ў Брэсцкай і Кобрынскай эканоміях “падданства вельмі размножылася, а недахоп грунтаў часта прымушае сялянаў сыходзіць у земскія добры”. Таму, згодна з праектам, прапаноўвалася неадкладна ліквідаваць усе фальваркі і раздаць зямлю сялянам на чыншы. З першых радкоў свайго праекта Кройц хацеў пераканаць караля, што ў выніку правядзення гэтага мерапрыемства каралеўскі скарб “ніколі не будзе цярэць стратаў”⁶⁸.

Віленскі каморнік палічыў сваім абавязкам даказаць, што прапанаванае ім увядзенне толькі грашовых выплат не з’яўляецца надзвычай цяжкім для падданных. Для гэтага ён падлічыў усе падаткі і павіннасці, якія выконвалі сяляне згодна з апошнім інвентаром 1742 г., уключаючы паншчыну (па 15 грошаў за дзень), і ў выніку аказалася, што сума іх у 2 разы большая (50 тынфаў), чым прапаноўваў увесці Кройц (25–30 тынфаў), а рэальныя даходы эканомій – меншыя. Таму ён зрабіў выснову, што скасаванне паншчыны будзе найбольш мэтазгодным як з пункту гледжання эфектыўнасці гаспадарання, так і адносінаў падданных да гэтага мерапрыемства.

Трэба адзначыць, што вакол праекта Л. Кройца адразу разгарнулася сапраўдная інтрыга. У дыскусію ўступіў апошні арандатар гэтых эканомій граф Ежы Флемінг. Ён не толькі адчуў сябе абражаным словамі аўтара праекта, што “такога прыбытку пан граф Е. Флемінг ніякімі спосабамі пры найлепшым гаспадарстве даць не зможа, а таму ад кантракту трэба адмовіцца”, але і не беспадстаўна палічыў іх небяспечнымі для сябе.

На працягу 23 гадоў (з 1742 г. па 1765 г.) Е. Флемінг быў нязменным арандатарам Брэсцкай і Кобрынскай эканомій. Па ўмовах кантракту ён быў абавязаны ўносіць пэўныя грашовыя выплаты ў скарб, перыядычна праводзіць рэвізію ўладанняў і “імкнуцца дапамагчы як мага большай колькасці падданных, здольных да гаспадарання, не чакаючы за гэта ніякай узнагароды”. Набор такіх стандартных выказаў утрымліваўся ў той час амаль у кожным кантракце на арэнду. Але на самой справе арандатары, і граф Е. Флемінг у іх ліку, у першую чаргу бачылі ў арэндзе крыніцу папаўнення ўласнага багацця.

⁶⁷ Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie (AGAD). – Zes. Archiwum Kameralne (AK). – Sygn. III/26. – L. 237.

⁶⁸ Тамсама.

Часовыя трымаўцы звычайна не клапаціліся аб захаванасці і перспектывах гаспадарчага развіцця атрыманых уладанняў, прычым ім не забаранялася перадаваць маёнткі ў субарэнду іншым асобам. Імкнучыся павялічыць свае прыбыткі, арандатары часта парушалі “Ўставы” эканомій, павялічвалі сялянскія падаткі і павіннасці, аднак дакументальна гэта не фіксавалася.

Так, за 23 гады інвентар Брэсцкай і Кобрынскай эканомій складаўся толькі адзін раз – у 1742 г. пры заключэнні першага кантракта на арэнду, але відавочна, што гаспадарчы стан эканомій да 1765 г. змяніўся. Таму граф Флемінг не быў зацікаўлены ў падтрымцы ўладамі праекта Л. Кройца. Ужо 14 сакавіка 1765 г. ён звярнуўся ў камісію каралеўскага скарба з заявай, у якой спрабаваў пераканаць камісараў і караля ў тым, што рэалізацыя праекта віленскага каморніка наогул немагчымая.

У адрозненне ад Л. Кройца, які прадставіў усё ў падлічаным выглядзе (колькасць зямлі, памер падаткаў і агульную суму даходу), Е. Флемінг не прывёў фактычна ніводнага слушнага доваду супраць, а абмежаваўся толькі агульнымі заўвагамі, што ў эканоміях шмат пустых грунтаў, “а калі рабацізну скасаваць, то і той, які ўжываюць фальваркі, застанецца пустым”⁶⁹. Яшчэ граф Е. Флемінг выказаў свае перажыванні за сялян з нагоды таго, што яны вельмі “ўбогія” і не здолеюць выплачваць чынш.

Гэтыя заўвагі Л. Кройц не мог пакінуць без адказу. 21 сакавіка 1765 г. ён прадставіў у камісію яшчэ адзін дакумент, у якім не столькі імкнуўся абараніць свой праект, колькі хацеў паказаць некампетэнтнасць і недасведчанасць у справах эканомій іх былога арандатара. Л. Кройц іранічна заўважаў, што Е. Флемінг прывёў дадзеныя як мінімум 20-гадовай даўнасці, з інвентара 1742 г., але з таго часу становішча ў эканоміях значна змянілася. Пры гэтым Кройц падкрэсліў, што сяляне “*за вольнасць* (выдзелена намі – *І.К.*) і больш заплацяць”⁷⁰. У дадзеным выпадку пад вольнасцю Кройцразумеў свабоду ад паншчыны.

Гэты адказ Флемінгу з’яўляецца важным дакументам, паколькі больш дакладна тлумачыць некаторыя працэдурныя моманты прапанаваных пераўтварэнняў, якія адсутнічаюць у першапачатковым праекце. Так, аўтар падкрэсліў, што чынш павінен быць прызначаны дыферэнцыравана, у залежнасці ад якасці зямлі: “У некаторых вёсках чынш па прычыне подласці грунтаў павінен быць паменшаны, у іншых, беручы пад увагу добрасць грунтаў, чынш павінен быць павялічаны. І нідзе без слушнай рацыі падвышэнне або памяншэнне рабіць не будзем”⁷¹.

⁶⁹ AGAD. – Zes. AK. – Sygn. III/27. – L. 127.

⁷⁰ AGAD. – Zes. AK. – Sygn. III/27. – L. 133.

⁷¹ Тамсама. – L. 134.

Пры гэтым Л. Кройц прапаноўваў спачатку правесці апрабацыю свайго праекта. Ён лічыў мэтазгодным прызначыць Генеральную камісію на 1 чэрвеня 1765 г. і, па яго разліках, ужо да Святога Яна (24 чэрвеня) была б вядома рэзалюцыя – “або праект, або даўнім звычаем кіраваць павінны”⁷². Паказальна, што напрыканцы дакумента віленскі каморнік, аддаючы даніну традыцыі, падкрэсліў, што сваім праектам ён нічога новага не прыдумляе, бо гэтыя мерапрыемствы ў эканоміях ужо практыкаваліся. У дадзеным выпадку Л. Кройц меў на ўвазе мэтанакіраваную палітыку дзяржавы па пераводу сялян сталовых эканомій з адпрацовачнай рэнты на грашовую ў другой палове XVII ст.⁷³ Яна ў многім выратавала эканоміку дзяржавы ад канчатковага заняпаду падчас “патопу” і спрыяла аднаўленню гаспадаркі падданных. Але, калі ў сярэдзіне XVII ст. ачыншаванне ўспрымалася толькі як вымушаная мера, то Л. Кройц быў перакананы ў яе гаспадарчай эфектыўнасці і мэтанакіравана прапанаваў яе ўвесці.

Такая рэфарматарская ініцыятыва не магла не звярнуць на сябе ўвагу ўладаў. Ужо ў красавіку 1765 г. Людвік Кройц “за практычныя здольнасці” быў прызначаны Генеральным мернічым у сталовыя добры Вялікага Княства Літоўскага⁷⁴. А хуткасць, з якой развіваліся падзеі, і шчырая зацікаўленасць дзяржаўнай улады ў прадстаўленых прапановах падштурхнулі яго ўнесці ў маі 1765 г. на разгляд камісіі каралеўскага скарба другі праект, які на гэты раз тычыўся новаўвядзенняў у гарадах Брэсцкай і Кобрынскай эканомій.

З пункту гледжання Л. Кройца, у Брэсце неабходна было пабудаваць замкавы бровар і цагельню, а ў Кобрынскай эканоміі для ажыўлення гандлю заснаваць горад Станіславаў Каралеўскі з ярмаркамі, таргамі, крамамі, гасцінцамі. Аднак пры гэтым ён чарговы раз падкрэсліў, што “толькі ўвядзенне новай эканомікі пры раздачы фальваркавых грунтаў на чынш можа прывесці да парадку ў эканоміях”⁷⁵. У выніку рэалізацыі сваіх праектаў у сталовых добрах ВКЛ генеральны мернічы абяцаў павялічыць каралеўскі скарб амаль на 400 000 тынфаў. Гэта было вельмі прывабна, але сваё важнае слова павінен быў сказаць чалавек, які спецыяльным

⁷² Тамсама. – Л. 135.

⁷³ Гл.: *Kościalkowski St. Ze studjów nad dziejami ekonomji królewskich na Litwie* // *Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*. – Wilno, 1914. – S. 72–168; *Похилевич Д.Л.* Перевод государственных крестьян Великого княжества Литовского с отработочной ренты на денежную в XVII в. // *Исторические записки*. – Т. 37. – Москва, 1951. – С. 144–168; *Кітурка І.Ф.* Дзяржаўныя ўладанні на землях Беларусі ў другой палове XVII–XVIII ст... – С. 31–68.

⁷⁴ AGAD. – Zes. AK. – Sygn. III/27. – L. 217.

⁷⁵ AGAD. – Zes. Archiwum Tyzenhauzów (AT). – Sygn. D-1/XIV. – L. 244.

каралеўскім распараджэннем ад 8 сакавіка 1765 г. быў прызначаны генеральным адміністратарам усіх сталовых эканомій у ВКЛ⁷⁶, – Антоній Тызенгаўз.

Аграрная рэформа Антонія Тызенгаўза. Як сведчаць крыніцы, А. Тызенгаўз ужо 16 сакавіка 1765 г. быў азнаёмлены з праектам Л. Кройца. Ён з цікавасцю сачыў за пісьмовай дыскусіяй паміж віленскім каморнікам і графам Е. Флемінгам, аднак яго афіцыйнае рэзюмэ на гэты конт застаецца невядомым. Пры гэтым, з ускосных фактаў, у прыватнасці, з пісьма А. Тызенгаўза да караля ад 15 мая 1765 г., становяцца зразумелымі яго агульныя адносіны да асноўнай ідэі Л. Кройца – ачыншавання падданах: “Разбураць фальваркі і чыншаваць хлопаў – я ніколі не прытрымліваўся такога меркавання, асабліва ў Брэсцкай, Кобрынскай і Алітускай эканоміях... А паколькі гэты праект паказвае толькі даход у гатовых грошах і не паказвае цяжкасцяў гаспадарання, то, беручы пад увагу стан краіны і сялян, такі падыход лічу небяспечным”⁷⁷. Хутчэй за ўсё, меркаванне генеральнага адміністратара мела рашаючае значэнне. Больш за тое, пасля прызначэння яго 6 чэрвеня 1765 г. на пасаду надворнага падскарбія ВКЛ, кароль уручыў А. Тызенгаўзу ключы ад каралеўскай скарбніцы і фактычна надзяліў яго неабмежаванымі паўнамоцтвамі ў каралеўскіх эканоміях. Таму лёс праекта Людвіка Кройца быў прадвызначаны.

Неабходна падкрэсліць, што Л. Кройц яшчэ на працягу ўсяго 1766 г. змагаўся за мажлівасць ажыццяўлення прапанаваных ім мерапрыемстваў, удакладняў і дэталізаваў свае праекты, даказваў іх эканамічную выгаду, скардзіўся, што не ведае да каго звярнуцца са сваім праектам, паколькі яго “адзін да другога пасылаюць і ніхто не мае часу, каб выслухаць”⁷⁸. Л. Кройцам было напісана шмат лістоў, праектаў і прапаноў на імя караля, што дазволіла яму ў адным з іх нават падпісацца наступнымі словамі: “Найяснейшага Караля Пана Майго Міласцівага Верны Падданы і без подпісу знаёмы”⁷⁹.

А ў сталовых эканоміях ВКЛ з 1765 г. пачала ажыццяўляцца іншая рэформа, аўтарам якой быў Антоній Тызенгаўз.

У аснове гаспадарчых мерапрыемстваў А. Тызенгаўза ляжалі далёкасягаючыя эканамічныя і палітычныя мэты. Ён адносіўся да тых людзей, якія бачылі асноўную прычыну слабасці Рэчы Паспалітай у нямоцнасці яе цэнтральнай улады. Таму надворны падскарбі лічыў сваёй галоўнай

⁷⁶ Тамсама. – Л. 310.

⁷⁷ AGAD. – Zes. AK. – Sygn. III/28. – Л. 88.

⁷⁸ AGAD. – Zes. Zbiór Popielów. – Sygn. № 310. – Л. 200.

⁷⁹ Тамсама. – Л. 176 а.

задачай умацаванне каралеўскай улады, пазбаўленне яе залежнасці ад грашовай і палітычнай падтрымкі магнатаў і арганізацыю апоры на сярэдняю і дробную шляхту. У гэтым шэрагу стаяла і фінансавая незалежнасць караля ад сейма⁸⁰.

Станіслаў Аўгуст Панятоўскі, які амаль увесь час адчуваў супрацьдзеянне з боку магнатэрыі і найбольш знакамітых і заможных княжацкіх родаў, сапраўды меў патрэбу ў фінансавай самастойнасці. Таму А. Тызенгаўз, які плённа працаваў над стварэннем палітычнай падтрымкі для караля і нават заснаваў пры двары раялісцкую партыю⁸¹, стаўшы ў 1765 г. адміністратарам усіх сталовых эканомій у ВКЛ, абавязаўся забяспечыць каралю фінансавую падтрымку і атрымаў “зьялёнае святло” для правядзення ў жыццё сваіх ідэй.

Прапанаваныя А. Тызенгаўзам аграрныя мерапрыемствы мелі на мэце павелічэнне прыбыткаў каралеўскага скарба і з’яўляліся арганічнай часткай комплекснай эканамічнай рэформы, якая прадугледжвала: а) аднаўленне ў эканоміях фальваркаў з паляпшэннем апрацоўкі зямлі і выкарыстаннем тагачаснай заходнееўрапейскай тэхнікі; б) арганізацыю ў эканоміях мануфактур, заснаваных на бясплатнай працы каралеўскіх сялян; в) стварэнне разгалінаванай сістэмы шляхоў зносін па сухапутных дарогах і сплаў па рэках для стымулявання ў краіне ганлёвых адносін⁸².

Рэформа пачалася з перамеру зямлі, паколькі пры пасляваеннай сістэме “слабодаў”, паменшаных чыншаў і іншых ільгот многія сялянскія гаспадаркі значна пашырылі свае зямельныя надзелы, але гэта не знайшло свайго адлюстравання ў дакументацыі ўладанняў, не было зафіксавана ў інвентарах. Таму падаткі і павіннасці па-старому прызначаліся не з той колькасці зямлі, якая знаходзілася ў фактычным карыстанні селяніна, а з раней зафіксаванага ў дакументах зямельнага надзела, памеры якога былі звычайна меншымі, чым рэальны ўчастак, якім карыстаўся селянін. Зразумела, што выправіць такую сітуацыю можна было толькі праз новы перамер зямлі.

Частка грунтаў, якія з часоў аграрнай рэформы сярэдзіны XVI ст. належалі да гаспадарскіх двароў і на якіх у свой час вялося панскае заворванне, адбіралася ад сялян для стварэння ці аднаўлення там фальваркаў. Каб забяспечыць новыя фальваркі дарэмнай рабочай сілай без ужывання

⁸⁰ *Похилевич Д.Л.* Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII века. – С. 24.

⁸¹ *Kijas A.* Działalność polityczna Antoniego Tyzenhauza // *Zeszyty naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.* – Historia. – Zeszyt 11. – Toruń, 1971. – S. 175-185.

⁸² *Похилевич Д.Л.* Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII века. –

найму, для сялян гэтых уладанняў вяртаўся “стан даўні дачыншовы” і аднаўляўся іх абавязак працаваць на фальваркавых землях⁸³. Неабходна заўважыць, што адміністрацыя эканомій і сяляне зусім па-рознаму ўспрымалі сэнс паняцця “стан даўні”: для першых – гэта адпрацовачная павіннасць, якая замацавалася тут у выніку валочнай памеры сярэдзіны XVI ст.; сяляне ж разумелі пад “даўніной” менавіта перавод на грашовую рэнту ў другой палове XVII – пачатку XVIII ст., гэта значыць – свабоду ад паншчыны.

Падкрэслім, што менавіта ў гэты час у Еўропе зноў рэзка ўзняўся попыт на збожжа, і фальварак у эканоміях аднаўляўся не столькі ў якасці гаспадаркі, заснаванай на працы залежнага сялянства, колькі як сельскагаспадарчае прадпрыемства, асноўнай мэтай дзейнасці якога становіўся таварны характар вытворчасці збожжа.

Згодна з планам рэформы сельскае насельніцтва падзялялася на дзве асноўныя катэгорыі – *цяглых*, якія адпрадоўвалі паншчыну, і *зямлян*, асноўнай павіннасцю якіх была выплата грашовай рэнты. Зямельны фонд, прызначаны для сялянства, падзяляўся на дзве часткі – *зямлю сядзібную* (аседлую) і *прынятую*. Кожная сялянская гаспадарка абавязана была ўзяць адну чацвёртую частку валокі зямлі пад асноўны надзел, з якога і прызначаліся павіннасці ў залежнасці ад якасці глебы (*добрая, сярэдняя, дрэнная, вельмі дрэнная*) і маёмаснага стану селяніна (*багаты, заможны, сярэдні, убогі*). Крытэрыем для такой дыферэнцыяцыі сялян у кожнай эканоміі быў агульны стан канкрэтнай гаспадаркі ў параўнанні з іншымі ў дадзенай эканоміі. Гэта насіла вельмі ўмоўны характар, паколькі “ўбогія” ў адной эканоміі маглі мець такую ж гаспадарку, як “сярэднія” ў другой⁸⁴.

Зямля, якая заставалася пасля размеркавання асноўных надзелаў, магла разбірацца сялянамі на добраахвотных пачатках у любой колькасці пры ўмове выплаты прызначанага з яе чыншу і называлася прынятай. Такім чынам дасягалася пэўная нівеліроўка сялянскага землекарыстання – зямельны мінімум у чвэрць валокі павінен быў быць у кожнай сям’і.

Галоўнымі павіннасцямі цяглых сялян былі адпрацовачныя (два дні паншчыны на тыдзень з чвэрткі валокі сядзібнага грунту, чатыры гвалты штогод і шарваркі на камунальныя патрэбы воласці), грашовыя аплаты (падарожчына, чынш за прынятую зямлю, падымнае, плата за свабоду бязмытнага гандлю) і натуральныя даніны (мядовая, грыбная, хлебнае дзякла).

Зямяне за карыстанне зямлёй плацілі грашовую рэнту, а таксама аплачвалі грашыма іншыя павіннасці, акрамя натуральных данін. За своечасовы

⁸³ Kościalkowski St. Antoni Tyzenhauz. Podskarbi Nadworny Litewski. – Т II. – S. 22.

⁸⁴ Тамсама. – S. 32–34.

і поўны збор падаткаў адказнасць неслі ўсе сяляне агулам, у сувязі з чым павялічвалася роля сялянскай грамады⁸⁵.

Па дадзеных Д.Л. Пахілевіча, 90–95 % сёл каралеўскіх эканомій у ВКЛ, як і большасць двароў у сёлах – 75–100 %, сталі ў выніку рэформы цяглымі⁸⁶. Хоць у дакументах, якія датычылі аграрнай рэформы А. Тызенгаўза, і было прадэкларавана права на свабоду выбару для сялян паміж паншчынай і чыншам, усё ж выклікае сумненне, што такая вялікая колькасць сялян добраахвотна перайшла на паншчыну. Напэўна, адміністрацыя эканомій, зыходзячы з уласных патрэб, сама вызначала колькасць цяглых і зямлян у кожным асобным маёнтку і, хутчэй за ўсё, не пытаючыся згоды насельніцтва.

Акрамя двух асноўных разрадаў сялянства – цяглых і зямлян – у каралеўскіх эканоміях існавалі і іншыя катэгорыі: а) *афіцыянты* – да іх адносіліся войты, якія традыцыйна мелі валоку зямлі, *падвойты* – тры чацвёртыя часткі валокі, *лаўнікі* – адну чацвёртую частку валокі. Гэта была, у большасці сваёй, сельская адміністрацыя, якая вызвалалася ад павіннасцей работай, акрамя шарваркаў, а яе надзелы, якія называліся “вольнымі”, былі ўзнагародай за службу; б) *кантрактныя слугі* – людзі, якія не выконвалі цяглых павіннасцей, а зямлю трымалі на ўмовах кантракта, у адпаведнасці з якім выплачвалі пэўную суму грошай; в) *новыя* – гэта сяляне, якія сядзелі на нановаразробленым грунце, за апрацоўку якога на некалькі гадоў вызвалаліся ад падаткаў і павіннасцей, своеасаблівыя слабажане; г) *асочнікі і стральцы*, якія за выкананне сваіх абавязкаў атрымлівалі сядзібныя надзелы ў памеры чвэрткі валокі і былі вольныя ад работ і ўсялякіх выплат⁸⁷.

Усе пералічаныя катэгорыі сялянства адносіліся да разрады “вольных”, але гэта была не юрыдычная, а, хутчэй, маральна-грамадская дэфініцыя⁸⁸. Быць “вольным” не азначала быць свабодным ад феадальнай залежнасці, мець магчымасць пакідаць свой надзел і перамяшчацца з аднаго месца жыхарства на другое. Пакуль селянін залічваўся да групы “вольных”, ён не прыцягваўся да работ на паншчыне на фальваркавых землях, і двор не мог разлічваць на яго бясплатную працу, паколькі атрымліваў ад такога селяніна грашовыя выплаты, альбо той выконваў пэўныя службы на дваровыя патрэбы.

⁸⁵ Голубеў В.Ф. Сельская абшчына ў Беларусі XVI–XVIII стст. – Мінск: Беларуская навука, 2008. – С. 189–195.

⁸⁶ Похилевич Д.Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII века. – С. 16.

⁸⁷ Kościalkowski St. Antoni Tyzenhauz. Podskarbi Nadworny Litewski. – Т. II. – S. 46–51.

⁸⁸ Тамсама. – S. 50–51.

Рэформай А. Тызенгаўза прадугледжвалася стварэнне “камунальных магазінаў”, у якія ўсё без выключэння сельскае насельніцтва рабіла ўнёскі рознымі відамі зерня. Гэты збожжавы фонд прызначаўся для саміх жа сялян на выпадак агульнага неўраджаю, стыхійнага бедства і для дапамогі збыднелым.

Па загаду адміністрацара эканомій таксама ствараліся “камунальныя касы”. У іх сяляне павінны былі ўносіць пэўную суму грошай, якія ішлі на добраўпарадкаванне вёсак, утрыманне доктара, фельчара, вясковага радзільнага дома і інш⁸⁹. У інвентары Кальненскага ключа Гродзенскай эканоміі ў 1780 г. быў зафіксаваны абавязак сялян рабіць “разнастайныя камунальныя складкі, устаноўленыя рэформай цяперашняга ўраду”⁹⁰.

Несумненна, што гэтыя новаўвядзенні станоўча ўплывалі на паляпшэнне сялянскага жыцця, рабілі больш даступнымі дасягненні медыцынскай навукі, а сістэма камунальных магазінаў і камунальных касаў упершыню стварала своеасаблівую страхавую дапамогу. Разам з тым відавочна, што вышэйпералічаныя мерапрыемствы дадатковым цяжарам ускладваліся на плечы вясковага насельніцтва. Да таго ж, такім чынам дзяржава перакладвала клопат аб пацярпелых ад неўраджаю ці стыхійнага бедства, увогуле аб бяднейшых сялянах на сялянскую абшчыну. У выніку грамада не толькі часта агулам абавязана была выконваць павіннасці, але і дадаткова клапаціцца пра тых, хто не мог гэтага зрабіць самастойна⁹¹.

З ведама і па ініцыятыве надворнага падскарбія ўводзіліся і так званыя “правілы ўнутранага распарадку” для сельскага насельніцтва: сяляне не мелі права прымаць у сваіх дамах бадзяг, гультаёў, заразных, хворых людзей; павінны былі засцерагаць сваю жывёлу ад заразы; на таргі і кірмашы абавязаны былі ездзіць толькі ў каралеўскія мястэчкі і інш.⁹²

Правядзенне аграрнай рэформы суправаджалася і новым адміністрацыйным падзелам каралеўскіх эканомій на ключы і воласці⁹³. У аснове гэтага мерапрыемства ляжала рашэнне скарбу аб рэінкарпарацыі эканомій – збіранні гэтага віда ўладанняў пад кантроль каралеўскай адміністрацыі. Вялікая ўвага ў сувязі з гэтым надавалася асабістым характарыс-

⁸⁹ Тамсама. – С. 28–32.

⁹⁰ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ) у Гродне. – Ф. 1143. – Воп. 1. – Спр. 199. – Арк. 7.

⁹¹ Голубеў, В., Кітурка, І. Аграрная рэформа Антонія Тызенгаўза // Гісторыя Беларусі: У 6 т. – Т. 3. Беларусь у часы Рэчы Паспалітай (XVII–XVIII стст.). – Мн.: Экаперспектыва, 2004. – С. 178–187.

⁹² *Koscialkowski St. Antoni Tyzenhauz. Podskarbi Nadworny Litewski.* – Т. II. – С. 38.

⁹³ *Koscialkowski St. Ze studjów nad dziejami ekonomji królewskich na Litwie.* – С. 88–89.

тыкам і здольнасцям кіраўнікоў ключоў у сталовых добрах. Так, напрыклад, у рахунку Гродзенскай эканоміі за 1765–1766 г. адзначалася, што падстароста Новадворскага ключа “гаспадар добры, сабе нічога не бярэ”⁹⁴, Крукаўскага ключа – “мае практыку і захоўвае субардынацыю”⁹⁵, Адэльскага ключа – “хоць і невялікі практык на грунце, але разумны і дабрадзейны, можа набрацца вопыту і патрабуе пратэкцыі”⁹⁶. Разам з тым, у дакуменце падкрэслівалася, што альшанскі і хадароўскі падстаросты “за няздольнасць і недасканалае кіраўніцтва са скарбавай службы звольненыя”⁹⁷.

Звесткі такога кшталту ўтрымліваюцца і ў рахунку Брэсцка-Кобрынскай эканоміі за 1765–1766 гг. Напрыклад, пра падстаросту Вяжэцкага ключа было занатавана, што ён “да гаспадарства мае ахвоту, чалавек цвярозы і сумленны, за аказаныя скарбу паслугі заслугоўвае ўзнагароды”⁹⁸, а падстароста Кобрынскага ключа “ў гаспадарстве разбіраецца, толькі не хуткі ў рахунках, гэтым ключом, які патрабуе больш здольнага ўрадніка, кіраваць не можа, аднак на меншай пасадзе можа аказваць скарбу паслугі”⁹⁹ і г.д.

У гістарычнай літаратуры сустракаецца шмат інфармацыі аб новаўвядзеннях падчас рэформы ў Гродзенскай і Брэсцка-Кобрынскай эканоміях. Адносна Магілёўскай эканоміі звестак такога кшталту ў гістарыяграфіі наогул не было. Вядомы даследчык Магілёва і аграрнай гісторыі ўсёй Усходняй Беларусі XVI–XVIII стст. В.І. Мялешка толькі адзначаў: “не выключана, што гэты працэс (пераўтварэнні А. Тызенгаўза – *І.К.*) не абмінуў і яе”¹⁰⁰. Выяўленыя намі дакументы, якія захоўваюцца ў фондах Галоўнага архіва старажытных актаў у Варшаве, дазваляюць прасачыць некаторыя змены на працягу 1765–1772 г. і ў Магілёўскай эканоміі. Крыніцы даюць магчымасць канстатаваць, што дзяржаўная эканамічная палітыка па правядзенню ў жыццё аграрнай рэформы А. Тызенгаўза ў поўнай меры датычылася і Магілёўскай эканоміі¹⁰¹.

⁹⁴ AGAD. – Zes. AK. – Sygn. III/179. – L. 2.

⁹⁵ Тамсама.

⁹⁶ Тамсама. – L. 3.

⁹⁷ Тамсама. – L. 2–3.

⁹⁸ AGAD. – Zes. AK. – Sygn. III/172. – L. 4.

⁹⁹ AGAD. – Zes. AK. – Sygn. III/172. – L. 4.

¹⁰⁰ *Мелешко В.И.* Очерки аграрной истории Восточной Белоруссии. – С. 97.

¹⁰¹ *Кітурка І.* Да пытання аб сацыяльна-эканамічным развіцці Магілёва і Магілёўскай эканоміі ў 1764–1772 гг. (па матэрыялах Галоўнага архіва старажытных актаў у Варшаве) // Мінулая і сучасная гісторыя Магілёва: зборнік навуковых прац / Уклад. І.А.Пушкін. – Магілёў, 2001. – С. 106–111.

Так, у сакавіку 1765 г. камісія каралеўскага скарба атрымала ўніверсал, які загадваў неадкладна “пасаць рэвізораў у Магілёўскую каралеўскую сталовую эканомію для выяснення поўнага даходу, павіннасцяў, для прывядзення ў парадак каралеўскіх добраў”¹⁰². Люстрацыя Магілёўскай эканоміі, як і ва ўсіх іншых сталовых эканоміях ВКЛ, была праведзена ў 1765 г.¹⁰³, і па яе выніках да 1771 г. былі складзены падрабязныя карты Магілёўскай эканоміі, агульныя выдаткі на якія вызначаліся ў 100 000 польскіх злотых¹⁰⁴. Аднак скарыстацца імі ў поўнай меры не ўдалося, паколькі ўжо ў 1772 г. пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай тэрыторыя Усходняй Беларусі і, адпаведна, уся дакументацыя і карты Магілёўскай эканоміі апынуліся ў руках расійскага ўрада.

Пасля правядзення люстрацыі ў эканоміі адбылася і адміністрацыйная рэформа, аднак, яе новы падзел заставаўся невядомы даследчыкам. Між тым, рахункі Магілёўскай эканоміі за 1766–1767 гг. дазваляюць дакладна вызначыць яе новыя адміністрацыйныя адзінкі. Вядома, што ў 1765 г. у склад эканоміі ўваходзілі шэсць ключоў: Чавусаўскі, Чэрыкаўскі, Асавецкі, Вейнянскі, Бардзілаўскі і Плешчыцкі¹⁰⁵, а ў справаздачы за 1766–1767 г. фігуруюць ужо чатыры губерні і дзевятнаццаць ключоў: **Станіславаўская губерня**, ключы: Станіславаўскі, Вейнянскі, Пятроўскі, Грудзінаўскі, Машкаўскі; **Чавусаўская губерня**, ключы: Ялаўскі, Малкаўскі, Забарынскі, Чэрыкаўскі, Турыйскі; **Аўгустоўская губерня**, ключы: Аўгустоўскі, Брылаўскі, Юшкаўскі, Інструбіцкі; **Антопальская губерня**, ключы: Антопальскі, Паўлаўскі, Красніцкі, Новадворскі, Касінскі¹⁰⁶.

Да таго ж, дакументы сведчаць, што ў гэты час назіралася трывалая тэндэнцыя да павелічэння дваровага заворвання ў Магілёўскай эканоміі. Калі ў 1742 г. на яе тэрыторыі было ўсяго тры валокі фальваркавага ворыва для замкавых патрэб у вёсцы Дубінкі, але і яны апрацоўваліся не паншчыннай працай, а “сваёй чэляддзю”¹⁰⁷, то рахунак Магілёўскай эканоміі за 1766–1767 гг. утрымлівае інфармацыю аб прыходзе і расходзе жыта, пшаніцы, ячменя, аўса і іншых культур у губернях эканоміі, якая сведчыць, што ў 1766 г. у кожнай з названых губерняў ужо існавала дваровае заворванне.

Неабходна заўважыць, што пачатак перыяду новаўвядзенняў суправаджаўся ў Магілёўскай эканоміі вялікімі цяжкасцямі. У 1765 г. па прычыне

¹⁰² AGAD. – Zes. AK. – Sygn. III/28. – L. 283.

¹⁰³ *Анішчанка Я.К.* Апошняя люстрацыя Магілёўскай эканоміі //Магілёўская даўніна. – Магілёў. 1997. – С. 9–11.

¹⁰⁴ AGAD. – Zes. AK. – Sygn. III/270. – L. 242.

¹⁰⁵ AGAD. – Zes. AK. – Sygn. III/211. – L. 13.

¹⁰⁶ Тамсама. – L. 17.

¹⁰⁷ Тамсама. – L. 96–97.

неўраджаю, “якога тут ужо даўно не памяталі”, пачаўся голад¹⁰⁸. Як сведчаць крыніцы, урад эканоміі ахоўваў “зруйнаваны голадам народ”. Сярод мерапрыемстваў, прынятых з боку адміністрацыі для паляпшэння становішча падданных, было памяншэнне чыншы і дапамога дарагім на той час збожжам. Але немагчымасць забяспечыць у поўнай меры ўсе скарбавыя магазіны прывяла да таго, што “...з Магілёўскай эканоміі ў іншыя беларускія добры разыйшліся каля 1 630 убогіх людзей, шукаючых сродкаў для выжывання”¹⁰⁹. Пры гэтым у дакуменце адзначалася, што ў наступным, 1766, ураджайным годзе яны “вярнуліся да сваіх дамоў, якія былі ўтрыманыя ў гаспадарстве стараннем скарбу”¹¹⁰.

Аналіз іншых крыніц паказвае, што сыход падданных з эканоміі заставаўся адной з важнейшых праблем гаспадарання. Захавалася шмат лістоў А. Тызенгаўза да караля за розныя гады, у якіх ён выказваў занепакоенасць змяншэннем колькасці падданага насельніцтва ў Магілёўскай эканоміі. У прыватнасці, у лісце ад 13 красавіка 1767 г. А. Тызенгаўз скардзіўся каралю на пана Каспера Любамірскага, які “хваліўся пры двары, што 500 людзей з Магілёўшчыны асадзіў у сваіх добрах на Украіне”¹¹¹.

Вынікі пераўтварэнняў другой паловы 60-х гадоў XVIII ст. для Магілёва і эканоміі цяжка падлічыць, паколькі развіццё было штучна спынена пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай. Камісарамі Скарбавай камісіі ВКЛ у 1772 г. быў складзены табель грашовых прэтэнзій да расійскага ўрада ў сувязі з забраннем Магілёўшчыны. Гэты дакумент прадстаўляе вялікую цікавасць, паколькі паказвае ў грашовым эквіваленце страты горада і эканоміі за розныя матэрыяльныя каштоўнасці. Так, страты за збожжа і іншыя прадукты земляробства, “паводле атаксавання па цане краю”, склалі 285 827 злотых 21 грош; за птушак і пчол – 37 661 злоты 4 грошы; за ўсялякія чыншы з воласці – 100 519 злотых 1 грош¹¹². Камісары асабліва сканцэнтравалі ўвагу на тым факце, што “Магілёў быў забраны ў канцы ліпеня, у час надыходзячага збору паспелага ўраджаю, які ўласным збожжам быў засеяны і ўласнымі работнікамі апрацоўваўся”¹¹³, таму ўвесь ураджай павінен належаць каралю Рэчы Паспалітай. Сярод каштоўнасцей пералічаны таксама: матэрыял фабрычны драўляны і цагляны; сталь, жалеза і іншыя металы, якія знаходзіліся на скарбавых фабрыках; тавары ў скарбавых

¹⁰⁸ AGAD. – Zes. AK. – Sygn. III/211. – L. 13.

¹⁰⁹ Тамсама.

¹¹⁰ Тамсама.

¹¹¹ Lietuvos Mokslų Akademijos Bibliotekos Rankraščių Skyrius (LMAB RS). – F-273. – Bib. 2437. – L. 5.

¹¹² AGAD. – Zes. AK. – Sygn. III/270. – L. 234.

¹¹³ Тамсама. – L. 235.

магазінах. У гэты табель былі ўключаны таксама і чатыры двухпавярховыя камяніцы, “вымураваныя ў Магілёве, з якіх адна ўжо завершана, а ў астатніх работы да заканчэння засталася няшмат”¹¹⁴, якія, на думку складальнікаў табеля, каштавалі не менш за 37 331 злоты 24 грошы, а таксама прыбыткі ад арэнды, ад пасэсараў, выдаткі на апошні перамер зямлі ў эканоміі і складанне карт, якія апынуліся ў руках “загранічнага ўраду”. Агульная сума грашовых прэтэнзій да Расійскай дзяржавы склала, згодна з гэтым дакументам, 1 682 569 злотых 18 грошаў¹¹⁵. Аднак пасля азнаямлення з ім надворнага падскарбія яна значна зменшылася. А. Тызенгаўз зрабіў свой падлік, па якому расійскі ўрад павінен быў аддаць у скарб Рэчы Паспалітай 954 485 злотых 4 грошы¹¹⁶.

Падсумоўваючы вышэйзгаданае, можна адзначыць, што дзяржаўная палітыка ВКЛ па рэфармаванню сталовых эканомій у другой палове 60-х г. XVIII ст. цалкам датычылася і Магілёўскай эканоміі. Праведзеныя рэвізія, новы адміністрацыйны падзел, павелічэнне дваровага заворвання, актывізацыя будаўніцтва ў горадзе і воласці і іншыя мерапрыемствы сведчылі аб змяненні характара гаспадарання на Магілёўшчыне ў адпаведнасці з іншымі сталовымі добрамі ў ВКЛ. Аднак знешнепалітычная сітуацыя і стратэгічнае месцазнаходжанне Магілёўскай эканоміі на мяжы з Расійскай імперыяй з’явіліся прычынамі спынення натуральнага развіцця краю ў сувязі з першым падзелам Рэчы Паспалітай.

Такім чынам, рэформа А. Тызенгаўза ўяўляла не лакальныя акты, а з’яўлялася адзіным агульнадзяржаўным мерапрыемствам, якое датычылася ўсіх эканомій і праводзілася ў іх аднастайна: скрозь усталёўваліся фальваркі, паўсюль зямля падзялялася на сядзібную і прынятую, уводзіліся стандартныя па памерах надзелы, павіннасці вызначаліся па адзіных прынцыпах, зыходзячы, у першую чаргу, з якасці глебы¹¹⁷.

У выніку праведзеных у каралеўскіх сталовых эканоміях аграрных пераўтварэнняў адбыліся пэўныя змены, якія характарызаваліся наступным:

– у каралеўскіх сталовых эканоміях павялічылася ўдзельная вага сялян з цяглым надзелам;

– рэформа А. Тызенгаўза, якая прадугледжвала для кожнай сялянскай гаспадаркі абавязковае трыманне адной чвэрткі валокі ў якасці асноўнага надзела, некалькі затармазіла працэс маёмаснай дыферэнцыяцыі сялянства;

¹¹⁴ Тамсама. – Л. 234.

¹¹⁵ Тамсама. – Л. 235.

¹¹⁶ Тамсама. – Л. 243.

¹¹⁷ *Кітурка І.Ф.* Дзяржаўныя ўладанні на землях Беларусі ў другой палове XVII–XVIII ст... – С. 111.

– з мэтай павелічэння зацікаўленасці сялян у вядзенні гаспадаркі на сваім надзеле, было абвешчана іх права на перадачу зямлі па спадчыне, але абавязкова з ведама і са згоды адміністрацыі двара. У выпадку, калі селянін пакінуў зямлю і не вярнуўся ў вёску на працягу года, ён губляў права на надзел;

– з пераходам сталовых эканомій непасрэдна пад кантроль каралеўскай адміністрацыі сяляне гэтых эканомій пазбавіліся злоўжыванняў з боку арандатараў і трымаўцаў, што раней амаль паўсюдна мела месца, і атрымалі магчымасць пашырыць сваё землекарыстанне ў першую чаргу за кошт прыёмнай зямлі. Паколькі ўставы не абмяжоўвалі яе памеры для сялян, то ў большасці выпадкаў колькасць прынятай зямлі ў сялянскіх гаспадарках пачала нават перавышаць цяглую. Так, у 1783 г. з 10 286 валок трох беларускіх эканомій (Гродзенскай, Брэсцкай і Кобрынскай) 6 575 валок (63,9%) былі прынятымі¹¹⁸.

Асабліва неабходна падкрэсліць, што ўзнаўленне фальваркава-паншчыннай сістэмы адбывалася не ў яе першапачатковым выглядзе. Арганізацыя ў другой палове XVIII ст. працы на фальваркавых палетках удасканалвалася за кошт новых формаў выкарыстання глебы, паўторнага ўзворвання, ратацыі культур, якія адначасова былі накіраваны на ліквідацыю паравых земляў і на паляпшэнне жывёлагадоўлі – крыніцы карыснага ўгнаення і магчымага павелічэння прыбытку за кошт селекцыі буйной рагатай жывёлы і авечкагадоўлі.

Такім чынам, змяненне афіцыйнай эканамічнай палітыкі ад практыкі поўнага пераводу сялян у каралеўскіх сталовых эканоміях на грашовую рэнту да аднаўлення там фальваркава-паншчыннай сістэмы і адпаведнай рэарганізацыі сялянскага землекарыстання ў іх, сапраўды дазволіла скаргу на некаторы час павялічыць даходы ад сваіх уладанняў. За 12 год кіравання А. Тызенгаўзам сталовымі эканоміямі (1765–1777 гг.) скарб атрымліваў у сярэднім 1 533 485 польскіх злотых штогод, пры максімуме ў 1770–1771 гг. – 2 015 651 злотых і мінімуме ў 1772 г. – 1 022 683 злотых, у сувязі з першым падзелам Рэчы Паспалітай і стратай Магілёўскай эканоміі¹¹⁹. Да гэтага часу найбольшая сума даходу з эканомій была ў 1764 г. пры трыманні іх графам Е. Флемінгам і складала 900 000 злотых¹²⁰.

Зразумела, што павелічэнне прыбыткаў было вынікам не толькі больш дасканалай арганізацыі гаспадаркі каралеўскіх эканомій, але і новага дадатковага абцяжарвання сельскага насельніцтва. Аб гэтым сведчыць тое, што сяляне ў большасці сваёй не прынялі рэформу. Так, калі пры правядзенні

¹¹⁸ Гісторыя сялянства Беларусі. – Т. 1. – С. 195.

¹¹⁹ *Kościalkowski St. Antoni Tyzenhauz. Podskarbi Nadworny Litewski.* – Т. II. – S. 73.

¹²⁰ *Kościalkowski St. Ze studjow nad dziejami ekonomji królewskich na Litwie.* – S. 63.

вялікай аграрнай рэформы (“валочнай памеры”) у XVI ст. амаль невядомыя факты сялянскай нязгоды з ёю, то па выніках рэформы А. Тызенгаўза сялянскі пратэст быў вельмі шырокім. Менавіта аб гэтым сведчыць з’яўленне шматлікіх скаргаў сялян у адказ на перавод іх на паншчыну. Напрыклад, сяляне Свідзельскага ключа Гродзенскай эканоміі ў сваёй скарзе на імя караля заяўлялі, што “за час кіравання і адміністрацыі яго міласці Тызенгаўза...страцілі правы вольных людзей, прымацаваны да ярма паншчыны і надзвычай высокай аплаты”¹²¹. Валашчане вёскі Хвалава гэтай жа эканоміі скардзіліся на тое, што пасля праведзенай у іх вёсцы памеры “мала не палова грунтаў ад нас адабрана”, а “паншчыну і павіннасць сваю адбывалі з даўніх часоў... па два дні, а цяпер і лічбы не знойдзем”¹²².

Сяляне іншых ключоў Гродзенскай эканоміі суплікавалі каралю, што па гаспадарцы “няма дапамогі, бо сыноў і дачок да фабрык забіраюць па загаду надворнага падскарбія”¹²³. З гэтай жа прычыны адбыліся і хваляванні валашчан у Кіявецкім і Мялейчыцкім ключах Брэсцкай эканоміі вясной 1768 г.¹²⁴, і вядомае сялянскае паўстанне ў Шавельскай эканоміі ў 1769 г.¹²⁵.

Перапіска паміж А. Тызенгаўзам і Станіславам Аўгустам сведчыць аб тым, што кароль у пераважнай большасці выпадкаў нават не чытаў адрасаваныя яму суплікі, а перасылаў іх А. Тызенгаўзу з рэмаркай: “Прашу інфармаваць мяне, што я магу адказаць валашчанам, якія кожны дзень [суплікамі] мяне турбуюць”¹²⁶. У выніку, адміністратар эканомій разглядаў сялянскія скаргі на самага сябе.

Праз усю эканамічную дзейнасць А. Тызенгаўза выразна праходзіць жаданне выканаць дадзенае Станіславу Аўгусту абяцанне – любым чынам павялічыць грашовыя паступленні ў каралеўскі скарб. Як было паказана вышэй, рабілася гэта ў тым ліку і праз павышэнне рэнтааддачы феадальна залежнага сялянства. Натуральна, што палітыка нарастаючага ціску на асноўнага вытворцу не спрыяла ўмацаванню сялянскай гаспадаркі. І гэтаму ёсць пацверджанні. Так, напрыклад, у Гродзенскай эканоміі з 1765 г. па 1780 г. адбыліся наступныя змены: агульная колькасць гаспадарак зменшылася з 11 251 да 10 181 (на 9%), колькасць мужчын у гаспадарках – з 24 406 чалавек да 22 921 (на 6,1%), колькасць жанчын – з 22 374 чалавек да 20 442

¹²¹ AGAD. – Zes. AK. – Sygn. III/166. – L. 13.

¹²² AGAD. – Zes. AK. – Sygn. III/270. – L. 52.

¹²³ AGAD. – Zes. AK. – Sygn. III/191. – L. 25–26.

¹²⁴ *Kula W. Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku.* – S. 350–351.

¹²⁵ *Похилевич Д.Л.* Аграрная реформа А. Тизенгауза и Шавельское восстание. – С. 287–288.

¹²⁶ Цытуецца па: *Похилевич Д.Л.* Аграрная реформа А. Тизенгауза и Шавельское восстание. – С. 352.

(на 8,6%). Агулам колькасць мужчын і жанчын паменшылася на 7,7%. Даследчыкі лічаць, што такое значнае змяншэнне колькасці насельніцтва было не толькі вынікам уцёкаў сялян з дзяржаўных уладанняў у тыя прыватнаўласніцкія і царкоўныя маёнткі, дзе памеры феадальнай рэнты былі ніжэйшымі, але і следствам натуральнага змяншэння прыросту насельніцтва¹²⁷. Разам з тым, нічога не вядома пра якія-небудзь эпідэміі ці іншыя здарэнні такога кшталту на тэрыторыі Гродзеншчыны ў гэты час. Таму цяжка ўявіць, каб сапраўды, без усялякіх на тое падстаў у мірныя гады так рэзка ўзрасла смяротнасць насельніцтва менавіта ў дзяржаўных уладаннях.

Да таго ж, змянілася характарыстыка сялянскіх гаспадарак у каралеўскіх сталовых эканоміях і па іншых параметрах. Так, у Гродзенскай эканоміі колькасць сялянскіх коней з 1765 г. па 1780 г. зменшылася на 5 811 адзінак – з 9 379 да 3 568, ці на 62%; валоў – з 9 260 да 9 011 (разам колькасць запрэжак зменшылася з 18 639 да 12 695, ці на 32%)¹²⁸. Натуральна, што паляпшэннем гаспадарчага стану такія вынікі не дасягаюцца.

Прыклады пагаршэння становішча каралеўскіх сялян зафіксаваны ў шматлікіх дакументах. Так, у 1770 г. віцэ-адміністратар Брэсцкай эканоміі пан Ляскоўскі скардзіўся каралю на тое, што “ў сялян лепшыя землі пад фальваркі забралі, а іх на пясці перавялі”¹²⁹, а вялікі літоўскі гетман Міхал Агінскі ў 1775 г. даносіў каралю, што па ўсіх літоўскіх эканоміях адбываецца разбурэнне сялянскіх хат і перасяленне некалькіх сем’яў да адной хаты, каб менш плаціць падаткаў (падымнага), што у выніку прыносіла шмат стратаў вайскавай касе Рэчы Паспалітай¹³⁰.

Крытычнай кропкі дасягнула гаспадарчае становішча ў сталовых эканоміях у 1777 г. У дакуменце аб стане Свідзельскага ключа Гродзенскай эканоміі за 1777 г. насупраць значнай колькасці сялянскіх прозвішчаў адзначалася – “паншчыны эканамічнай не адпрацоўвае, пайшоў за хлебам”¹³¹. Сяляне ўцякалі з каралеўскіх уладанняў і наймаліся на працу ў прыватныя шляхецкія маёнткі, дзе падаткаабкладанне было адчувальна меншым.

На скарбавай гаспадарцы фатальна сказвалася і тое, што з 1775 г. А. Тызенгаўз адыгрываў вядучую ролю на пасяджэннях Скарбавай камісіі. Асноўным лічыўся яго голас пры абмеркаванні кандыдатур скарбавых

¹²⁷ Kula W. Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku. – S. 446.

¹²⁸ Тамсама. – S. 444.

¹²⁹ AGAD. – Zes. AK. – Sygn. III/270. – L. 36. Паказальна, што ў адказ на гэта А.Тызенгаўз, як бы ў сваё апраўданне, заўважыў: “... не я рэвізію ў эканоміях праводзіў, а пан Кройц,... а з майго боку на такое прыцясненне насельніцтва загаду не было” (AGAD. – Zes. AK. – Sygn. III/270. – L. 37).

¹³⁰ AGAD. – Zes. AK. – Sygn. III/268. – L. 17.

¹³¹ AGAD. – Zes. AK. – Sygn. III/166. – L. 13.

афіцыялістаў. У выніку на гэтыя пасады выбіраліся людзі або палітычна залежныя ад А. Тызенгаўза, або тыя, хто быў заангажаваны ў гаспадарчых інтарэсах надворнага падскарбія¹³².

31 мая 1777 г. А. Тызенгаўз выдаў універсал, які па зместу і стылю напісання з’яўляўся хутчэй асабістым зваротам генеральнага адміністратара да сялянства эканомій, чым дзяржаўным дакументам. На пачатку ўніверсала А. Тызенгаўз заўважыў, што з часу панавання Станіслава Аўгуста ўсе намаганні сеймаў былі накіраваны на тое, каб увесці ў каралеўскіх эканоміях ВКЛ лепшае ўпарадкаванне і лепшае гаспадарства, “паколькі парадак ёсць душа ўсіх рэчаў... ён заахвочвае валашчан да працы, бароніць ад ляноты, ажыўляе прамысловасць у гаспадарцы, ахоўвае ўласнасць кожнага, і сяляне становяцца больш здольнымі да выплаты скарбавых падаткаў”¹³³.

Ён нагадаў насельніцтву эканомій, што былыя арандатары дбалі не пра пратэкцыю і дапамогу для сялян, а думалі толькі пра ўласныя выгады. Пры іх кіраўніцтве заняпалі скарбавыя двары, корчмы, млыны; зараслі грунты; дарогі, масты і паромы сталі не прыдатнымі для ўжывання. А зараз перамеры зямлі ўжо скончыліся, павіннасці вызначаны, парадак наведзены і засталася толькі спакойна жыць і працаваць.

Фразеалогія наступнага зварота генеральнага адміністратара да падданных эканомій з’яўляецца зусім нечаканай і нетыповай: “**Улюбёныя сяляне (Kochane kmitkowie)**! Толькі ўпартая ваша невядомасць колькі разоў зрывала і не давала ходу маім стараннасцям, якія ўводзіліся толькі для вашага добра. Найгоршыя даўнія звычаі (па ўсёй верагоднасці, чынш – *I.K.*) былі для вас мілымі, а лепшыя мае навізны – прыкрымі”¹³⁴.

Складваецца ўражанне, што гэты ўніверсал А. Тызенгаўза быў адрасаваны не столькі сялянам, колькі шырокай грамадскасці з мэтай нагадаць пра створаны ім адміністрацыйны парадак у эканоміях, у параўнанні з папярэднім перыядам, і падкрэсліць пры гэтым адсутнасць уласнай выгады, а толькі клопат пра інтарэсы каралеўскага скарбу.

Такім чынам, разам з павелічэннем прыбыткаў назіралася пагаршэнне гаспадарчай сітуацыі ў эканоміях. Гэта сведчыць пра дваякія вынікі эканамічных новаўвядзенняў у сталовых уладаннях ВКЛ. Каб канчаткова не згубіць падаткаплацельшчыка, каралеўская ўлада вымушана была пераглядзець сваю палітыку адносна насельніцтва сталовых добраў. У 1777 г. А. Тызенгаўз быў змешчаны з пасады адміністратара каралеўскіх уладанняў, але ў тым жа годзе з’явіўся на чале эканомій у якасці дзяржаўцы, абавязуючыся, згодна з кантрактам, штогод плаціць у каралеўскі скарб 87 000

¹³² *Kościalkowski St. Antoni Tyzenhauz. Podskarbi Nadworny Litewski.* – Т. II. – S. 152.

¹³³ AGAD. – Zes. AT. – Sygn. D-25. – L. 68.

¹³⁴ AGAD. – Zes. AT. – Sygn. D-25. – L. 68.

чырвоных золотых (1 566 000 польскіх золотых)¹³⁵. Аднак у 1780 г. ён канчаткова быў адхілены ад кіравання эканоміямі і ў выніку судовага працэсу са скарбам быў абвінавачаны ва ўсіх гаспадарчых цяжкасцях і бедах дзяржавы.

Даследаванне далейшага развіцця Гродзенскай і Брэсцка-Кобрынскай эканомій, якія ў 1780 г. трапілі пад кіраўніцтва надворнага кароннага маршалка Ф. Жэвускага, паказала змены ў арыентацыі дзяржаўнай гаспадарчай палітыкі. У першую чаргу, скарб пайшоў на памяншэнне падаткавага і павіннаснага ўціску сялян было ліквідавана каля 25 дзён паншчыны ў год і розных дробных пабораў на суму ад 10 да 15 золотых з гаспадаркі¹³⁶.

У 80-я г. XVIII ст. адбывалася відавочнае павелічэнне чыншавых (зямлянскіх) гаспадарак, асабліва ў Гродзенскай эканоміі. У трох з яе губерняў (Крынкаўскай, Квасоўскай і Азёрскай) за перыяд з 1786 па 1792 г. колькасць зямлянскіх дымоў павялічылася з 77 да 254, што ў працэнтных адносінах да агульнай лічбы складала, адпаведна, 1,6% і 5%¹³⁷. Такое павелічэнне колькасці чыншавых гаспадарак дасягалася за кошт пераводу ў гэты разрад цяглых сялян цэлых вёсак. Хутчэй за ўсё, гэты працэс быў выкліканы шматлікімі сялянскімі скаргамі на імя караля з просьбамі вярнуць ім “стан даўні”, што азначала свабоду ад паншчыны. Магчыма, і ўлады ўбачылі пэўную стратнасць цяглай працы ў параўнанні з фіксаванымі нормама чыншу, паколькі прымусовыя адпрацовачныя павіннасці не заахвочвалі сялян да добрасумленнай працы на фальваркавым ворыве. Як бы то ні было, але відавочна нарастанне долі чыншавых сялян, у тым ліку і за кошт скарачэння колькасці цяглых гаспадарак.

Таксама лічба зямлян павялічвалася і дзякуючы насельніцтву новааседлых вёсак. Так, толькі ў Яноўскай губерні Гродзенскай эканоміі за перыяд 1780–1782 гг. з’явіліся шэсць такіх вёсак, у якіх была 141 зямлянская гаспадарка¹³⁸.

Ужо на пачатковай стадыі паслабленне павіннаснага ціску з боку дзяржавы прынесла свае плёны. Статыстычныя дадзеныя аб гаспадарчым становішчы ў Гродзенскай і Брэсцка-Кобрынскай эканоміях за 1780 і 1783 гг., прыведзеныя ніжэй у табліцы, паказваюць змены амаль кожнага параметра ў бок павелічэння.

¹³⁵ *Kościalkowski St. Ze studjow nad dziejami ekonomji królewskich na Litwie.* – S 64.

¹³⁶ *Похилевич Д.Л.* Королевские экономии Литвы и Белоруссии в 70–80 г. XVIII в. – С. 353.

¹³⁷ *Копытина Г.Г.* Земляне Гродненской экономии в 80 начале 90-х годов XVIII в. // Роль крестьянства в социально-экономическом развитии общества: Сборник статей межреспубликанской научной конференции молодых учёных Белоруссии. Украины. Литвы, Киргизии. – Мн., 1984. – С 61.

¹³⁸ AGAD. – Zes. AT. – Sygn. III/183. – L. 3–13.

**Динаміка прыросту насельніцтва, цяглавай і прадукцыйнай
жывёлы ў Гродзенскай і Брэсцка-Кобрынскай эканоміях
за перыяд з 1780 да 1783 гг.**

Гродзенская эканомія				Колькасць	Брэсцка-Кобрынская эканомія			
1780 г.	1783 г.	прырост	%		1780 г.	1783 г.	прырост	%
14	14	—	—	гарады	8	8	—	—
383	389	6	1,6	вёскі	204	204	—	—
972	1022	50	5,1	мяшчане	1032	1143	111	10,8
8636	9000	364	4,2	валашчане	7669	7978	309	4
21397	22782	1385	6,5	мужчыны	23049	24229	1180	5,1
19330	20290	960	5	жанчыны	20347	21532	1185	5,8
3661	4719	1058	28,9	коні	2188	2300	112	5,1
9020	11466	2446	27,1	валы	10796	11234	438	4,1
4349	6334	1985	45,6	каровы	8038	9322	1218	15,2
3920	7280	3360	85,7	ялавіцы	8497	11470	2973	35
20205	40013	19808	98	авечкі	20467	27365	6889	33,7

Складзена аўтарам паводле: AGAD. – Zes. AT. – Sygn. III/163. – L. 1.

Агульнадзяржаўныя рэформы, пачатак якіх быў пакладзены падчас дзейнасці Чатырохгадовага сейма (1788–1792 гг.), спрыялі станоўчым зменам у развіцці сталовых эканомій. Каралеўская ўлада ў гэты час пачала ў пераважнай большасці задавальняць просьбы сялянскіх абшчын аб вяртанні іх вёсак у “стан чыншова”. У аснове гэтага працэсу, як нам падаецца, была не толькі вострая патрэба дзяржавы ў “жывых грошах” для правядзення ў жыццё запланаваных сеймам ваеннай і іншых рэформаў, што чарговы раз зрабіла больш актуальнай грашовую рэнту. Хутчэй за ўсё, частка палітычнай эліты тагачаснага грамадства прыйшла да асэнсавання таго, што заснаваны на прымусовай працы сялянства фальварак не быў дастаткова эфектыўны і прыводзіў да заняпаду сялянскай гаспадаркі.

Такім чынам, аграрная рэформа А. Тызенгаўза, праведзеная ў другой палове XVIII ст. у каралеўскіх сталовых эканоміях ВКЛ, паказала, што існавалі шырокія магчымасці для павелічэння даходаў з іх, у першую чаргу пры дапамозе розных спосабаў гаспадарчага рэфармавання і нават праз вяртанне да фальваркава-паншчыннай сістэмы. З другога боку, у дзяржаўных уладаннях, дзе насельніцтва на працягу даволі доўгага часу мела пэўную

эканамічную свабоду (за карыстанне зямлёй плаціла толькі чынш), вяртанне да паншчыны ўспрымалася сялянствам як цяжар, выклікала значны пратэст і не станавілася стымулам для гаспадарчага развіцця. Калі ў сярэдзіне XVII – першай палове XVIII ст. дзяржава пайшла на пэўныя гаспадарчыя льготы для асноўнай вытворчай сілы грамадства і гэтым выратавала эканоміку краіны, то ўзмацненне павіннаснага абкладання сялянства ў сярэдзіне – другой палове XVIII ст. хоць першапачаткова і павялічыла грашовыя паступленні ў скарб, у выніку прывяло да пагаршэння эканамічнага становішча феадальна залежнага насельніцтва і страты далейшай перспектывы эканамічнага развіцця па шляху ўзмацнення прыгону.

Характэрна, што дзяржаўная палітыка па пераводу сялян каралеўскіх сталовых эканомій на адпрацовачную рэнту не стала прыкладам для ўладальнікаў прыватных і царкоўных маёнткаў, як гэта было ў другой палове XVI ст. падчас правядзення валочнай памеры і ў другой палове XVII – пачатку XVIII ст. пры ўвядзенні разнастайных ільгот і чыншу. Наадварот, гаспадарчыя вынікі гэтага мерапрыемства ў эканоміях прымусалі прыватных і царкоўных уласнікаў шукаць іншыя, больш эфектыўныя шляхі для павелічэння даходнасці сваіх уладанняў, у тым ліку выкарыстоўваючы наёмную працу. Для эфектыўнай арганізацыі сваёй гаспадаркі найбольш адукаваная частка грамадства шукала розныя эканамічныя метады кіравання сваімі ўладаннямі, сярод якіх галоўнымі ў эпоху Асветніцтва былі ачынішаванне сялян і прадстаўленне ім пэўнай эканамічнай і асабістай свабоды. Тым больш, што да пачатку 1780-х г. стала відавочна, што стаўка Антонія Тызенгаўза на ўжыванне адміністрацыйнага рэсурсу пры правядзенні гаспадарчых пераўтварэнняў ў каралеўскіх сталовых эканоміях ВКЛ не прынесла плёну.

У час існавання традыцыйнага, даіндустрыяльнага грамадства, калі змены ў аграрным сектары ў значнай ступені вызначалі агульны стан эканамічнага жыцця, рашаючы ўплыў на гаспадарчае развіццё мела палітыка ўлады ў адносінах да сялян і землеўладальнікаў, а таксама яе роля ў збіранні падаткаў і размеркаванні прывілеяў. Нягледзячы на тое, што адна з функцый дзяржаўных інстытутаў заключаецца ў тым, каб забяспечыць элементы стабільнасці і пераемнасці, без якіх грамадству пагражае дэзінтэграцыя, існуюць выпадкі, калі выкананне гэтай функцыі можа прыйсці ў супярэчнасць з патрабаваннямі эканамічнага развіцця, перашкаджаючы рацыянальнаму выкарыстанню рэсурсаў ці стрымліваючы інавацыйную актыўнасць і распаўсюджванне тэхналогій¹³⁹, як гэта адбылося ў Рэчы Паспалітай у 60–70-я гг. XVIII ст. Змяненне ў 1780 г. накірунку скарбавай гаспадарчай палітыкі ў бок паслаблення падаткава-павіннаснага абкладання,

¹³⁹ *Камерон Р.* Краткая экономическая история мира. От палеолита до наших дней. /Пер. с англ. – М., 2001. – С. 22.

змяншэння паншчыны ці нават поўнага вызвалення ад яе сялян каралеўскіх сталовых эканомій у ВКЛ і такім чынам прадстаўлення ім пэўнай эканамічнай свабоды з'явілася стымулам для развіцця іх гаспадарчай ініцыятывы і агульнага паляпшэння эканамічнай сітуацыі ў краіне.

Другая палова XVIII ст. у Рэчы Паспалітай была пачаткам тыповага пераходнага перыяду ад феадалізму да капіталістычнага ўкладу. Пануючая ў краіне фальваркава-паншчынная сістэма ўжо не магла забяспечыць адпаведнага ўзроўню развіцця, паколькі ўтрымлівала сялянскую гаспадарку на спажывецкім узроўні і рабіла немажлівым яе ператварэнне ў вытворчы арганізм. Верагодна ўпершыню традыцыя, якая на працягу стагоддзяў была бяспрэчным аўтарытэтам, у другой палове XVIII ст. стала падвяргацца крытыцы, і з уласцівым для тых часоў аптымізмам пачала даказвацца магчымасць рацыянальнага ўплыву на кшталтаванне будучага грамадства. Захаваў паншчыны прызнавалася неэфектыўным, больш за тое, тупіковым шляхам, які ў новых умовах развіцця не мог забяспечыць канкурэнтназдольнасць мясцовых сельскагаспадарчых тавараў на рынках Заходняй Еўропы. Ключавым момантам у дасягненні эфектыўнасці гаспадарчага развіцця лічылася эканамічная свабода, асабістая зацікаўленасць у выніках сваёй працы і абавязковая гаспадарчая адукацыя непасрэдных вытворцаў – сялян. Паступова прыходзіла ўсведамленне, што ў першую чаргу неабходна імкнуцца не да павелічэння колькасці вясковага насельніцтва, а да павелічэння іх маёмасці, бо толькі багатыя сяляне – залог багацця краіны¹⁴⁰. Менавіта ў гэты час упершыню пачало прыходзіць асэнсаванне таго, што эканоміка – гэта не “рэч у сабе”, і гаспадарчая дзейнасць не можа аддзяляцца ад палітычных і грамадскіх поглядаў¹⁴¹, а эканамічная магутнасць з'яўляецца асновай палітычнай і ваеннай бяспекі краіны¹⁴².

¹⁴⁰ Pamiętnik Historyczno-Polityczny. – Warszawa, 1788. – Т. I. – S. 30.

¹⁴¹ *Бродель Ф.* Время мира: В 3 т. – Т. 3: Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. – М.: Прогресс, 1992. – С. 9.

¹⁴² Pamiętnik Historyczno-Polityczny. – Warszawa, 1787. – Т. III. – S. 626.

Олександр Гуржій
Київ

РЕОРГАНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ТОРГІВЕЛЬНІЙ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ У ХVІІІ ст.: РОСІЙСЬКИЙ ТА БІЛОРУСЬКИЙ КОНТЕКСТ

У статті розглянуто перетворення у торгівельній галузі України протягом ХVІІІ ст. Проаналізовано процес зростання товарного виробництва, становлення національного ринку, охарактеризовано білоруський та російський контексти розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі України.

Ключові слова: національний ринок, торгівля, товарно-грошові відносини, торгівельні шляхи.

В статье рассмотрены преобразования в торговой отрасли Украины в течение ХVІІІ в. Проанализирован процесс роста товарного производства, становления национального рынка, охарактеризованы белорусский и российский контексты развития внутренней и внешней торговли Украины.

Ключевые слова: национальный рынок, торговля, товарно-денежные отношения, торговые пути.

The article examines the transformation in the trading sector in during the 18th century. The process of growth of commodity production, formation of the national market is analyzed. It is also characterized Belarusian and Russian contexts of domestic and foreign trade of.

Keywords: national market, trade, commodity-money relations, trade routes.

Вісімнадцяте століття в історії Російської держави дослідники називають часом «висхідної нації», тобто нації, яка «підіймається». Вважаємо, що з певними корективами це твердження прийнятне і щодо розвитку історичного процесу в Україні та Білорусі у даний період. Розклад натуральної системи господарства і розвиток буржуазних відносин обумовили активізацію товарного виробництва, про що, зокрема, свідчило неухильне зростання (кількісне й якісне) місцевих ринків. Цей процес зумовили декілька причин, головними з яких стали кардинальні зрушення в сільському господарстві й промисловості, поглиблення соціального розширення населення, початок господарської спеціалізації, збільшення міського населення за рахунок сільського, інтенсивне застосування найманої

праці тощо. При цьому суть суспільного поділу праці полягала в тому, що від землеробства відокремлюються один за одним різні види обробки сировини, а також і різні операції щодо цієї обробки, водночас утворюються самостійні галузі промисловості, які здійснюють обмін своєї продукції (тепер уже товари) на продукти землеробства. Землеробство таким чином само поступово стає промисловістю (тобто виробництвом товарів), і вже в ньому відбувається той самий процес спеціалізації. В зв'язку з цим індустріальне (тобто неземлеробське) населення зростає швидше, ніж землеробське, відтягує все більше й більше населення від землеробства до промисловості обробної. За таких умов відокремлення безпосереднього виробника від засобів виробництва, тобто експропріація його, знаменуючи перехід від простого товарного виробництва до буржуазного і створює внутрішній ринок. Причому ступінь розвитку внутрішнього ринку одночасно стає критерієм рівня модерних відносин у країні.

Формування в Україні національного ринку на його початковому етапі і втягнення в товарно-грошові відносини дедалі більшої частини населення справляло помітний вплив на всі галузі господарства. Зокрема, збільшення попиту на хліб призвело до розширення посівів пшениці. В маєтках окремих панів і можновладців (В. Кочубея, І. Скоропадського, Д. Апостола, К. Розумовського та ін.) посіви зернових уже нерідко досягали сотень десятин. Щоб задовольнити потреби ринку, дідичі запроваджували кінські та великої рогатої худоби «заводи», збільшували отари простих і тонкорунних овець. «Лошадиных заводов, – зазначається зокрема в «Сокращенном особенном географическом описании Киевской губернии...» 1787 р., – находится... в сем крае довольно число: почти каждый помещик имеет (завод – Авт.) соразмерный своим сенокосам»¹. Процес товаризації особливо позначався на розвитку тваринництва в південних районах країни. Деякі з місцевих поміщиків (Шидловський, Прозоровський та ін.) мали по тисячі і більше овець. Володіючи значними просторами земель та відчуваючи гостру потребу в робочих руках, вони охоче займалися розведенням худоби для ринку.

Проникнення товарно-грошових відносин у господарства селян обумовило появу товарного городництва. Найбільш поширене воно було навколо великих міст і містечок.

Слід зазначити, що торгіві зв'язки Білорусі та України у XVIII ст. мали не епізодичний, випадковий, а сталий характер. Особливо це стосувалося Правобережної України, яка входила на той час до складу Речі Посполитої. Протягом століття поступово змінився напрямок торгових потоків. Якщо

¹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 193. – Оп. 2. – Спр. 303. – Арк. 5.

ще в XVII ст. білоруські купці збували західноєвропейські товари здебільшого в Москві, Смоленську, Брянську та інших порубіжних населених пунктах Російської держави, то в XVIII ст. основними торговими осередками для збуту таких виробів (переважно сукна й тканин) стають українські міста з їхніми широко відомими ніжинською, роменською та сумською ярмарками².

Про рух білоруських товарів досліджуваного періоду свідчили й матеріали реєстрів українських митниць, які розташовувалися вздовж Дніпра: Васильківської, Секиринської, Сорокошицької, Кам'янської, Стайківської, Переяславської, Усть-Ірпінської, Погорілівської, Кременчуцької. Це певною мірою свідчило про головні напрямки руху тогочасного купецтва. В Україні білоруси закупували переважно сировину, ремісничі й мануфактурні вироби. В свою чергу українські торговці діставалися території Білорусі притоками Дніпра – Березною, Прип'яттю, Сожем, а також торговими шляхами через Ромни, Ніжин, Чернігів на Стародуб, Гомель, Полоцьк, Слуцьк і т.д.³

Загалом на території України поряд з великими ярмарками в містах і містечках існували дрібні ярмарки, торги і базари. Їхня кількість протягом XVIII століття помітно зросла. В 1750-х роках на Лівобережній Україні щорічно ярмарки збирались близько 350 разів, а базари – 8680. У 1780-х роках в межах регіону нараховувалось уже 390 ярмарків, а в 1802 р. лише на території Полтавської й Чернігівської губернії – 394, товарообіг яких за рік досягав 12 млн руб.⁴ На Слобожанщині в середині XVIII ст. існувало близько 120 щорічних ярмарків. На кінець 70-х років їх число тут вже перевищувало 200⁵. Понад 70 ярмарків протягом другої половини XVIII ст. щорічно збиралось на Закарпатті⁶.

Розвиток внутрішньої торгівлі поступово змінював зовнішній вигляд українських міст, містечок, окремих сіл. У них швидко зростала кількість крамниць, магазинів, торгових складів, шинків тощо. Одночасно відбувались зміни і в соціальній структурі української нації. Все більше людей

² Мелешко В.И. Белорусско-польские экономические связи в XVII-XVIII веках // Советское славяноведение: Материалы IV конференции историков-славистов (Минск, 31 января – 3 февраля 1968 г.). – Минск, 1969. – С. 489.

³ Шульга И.Г. Из истории украинско-белорусских экономических связей во второй половине XVIII века // Советское славяноведение: Материалы IV конференции историков-славистов. – С. 491.

⁴ Шульга И.Г. Развитие торговли на Левобережной Украине во второй половине XVIII в. // Вопросы генезиса капитализма в России: Сб. статей. – Л., 1960. – С. 161.

⁵ Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII вв. – Харьков, 1964.- С. 353, 354.

⁶ Шульга И.Г. Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст. – Ужгород, 1962. – С. 159.

втягувалось у товарно-грошові відносини, що позначалося і на етносоціальних процесах. Йшов процес формування купецького стану. В XVIII ст. серед купців, які вели місцеву торгівлю, значно збільшився відсоток українців. У цілому ряді міст наближених до українсько-білоруського та українсько-російського порубіжжя (Чернігів, Городня, Остер, Борзна та ін.) у їхніх руках зосереджується основна торгівля, що свідчило про зародження в Україні буржуазії. В місті Ніжин, як зазначається в одному документі кінця XVIII ст., «производится купеческая коммерция более от малороссиян, нежели от великороссийских купцов, кои малороссияне по оному своему купечеству как между собою, так и с великороссийскими купцами векселями обязываются»⁷. Це ж стосувалося й білоруського напрямку української торгівлі. Зокрема, згадувалося, що в м. Ромни під час складання топографічного опису Чернігівського намісництва (1786 р.) мешкав 71 купець, з них українського походження («природные малороссияне») – 64, росіян – 7. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у місті проживало вже 109 купців (97 українців, 10 росіян, 1 вірмен, 1 єврей)⁸. У 1787 р. в Острі торгівлю вів 21 купець-«малоросіянин»⁹. У Ніжині, за описом 1786 р., нараховувалося серед купців 83 «малоросіянина» і 50 «великоросіян»¹⁰.

Серйозну конкуренцію купцям за певних умов створювали міщани, селяни, а також козаки, які займалися торгівлею. Між ними розгорталась справжня боротьба за ринки збуту своїх товарів. Купецтво неодноразово зверталось до царського уряду і представників місцевої влади з проханням заборонити посполитим і козакам вести самостійну торгівлю. Так, роменські купці просили магістрат, щоб той не дозволяв торгувати в місті селянам, козакам і різночинцям. При цьому вони обіцяли забезпечувати населення Ромен всіма необхідними товарами (1783 р.)¹¹.

Нерідко гострі суперечності виникали і між самими купцями, особливо українськими і польськими, а також прибулими з Білорусі, які торгували на Правобережжі¹². До конкуренції призводили також вигідні місця розташування

⁷ Шульга И.Г. К вопросу о развитии всероссийского рынка во второй половине XVIII века: По материалам Левобережной Украины // Вопр. истории. – 1958. – № 10. – С. 42.

⁸ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из коей оно наместничество составлено. К., 1851. – С. 573.

⁹ ЦДІАК України. – Ф. 193. – Оп. 2. – Спр. 303. – Арк. 20.

¹⁰ Шафонский А. Назв. соч. – С. 475.

¹¹ Гуржій І.О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст. // УІЖ. – 1959. – № 5. – С. 47-48.

¹² ЦДІАК України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1684. – Арк. 1-69; Ф. 204. – Оп. 5. – Спр. 7112. – Арк. 1-23.

окремих ярмарків, торгів, базарів і більш зручний час їх проведення. Конкуренція, що існувала в торгівлі між різними соціальними й етнічними групами населення, знайшла своє певне відображення в наказах депутатам у Комісію зі складання нового Уложення (1767–1769 рр.). Більшість купців і міщан висловились за заборону іншим станам вести вільну торгівлю й обирати останню за постійну професію. Погарський і стародубський накази домогались від уряду навіть ліквідації всіх торгів і ярмарків по селах, щоб зосередити всю торгівлю лише в містах. Тим самим проводилась ідея монополізації торгівлі в руках купецтва та міщанства¹³.

Високі прибутки від торгівлі зумовили появу численного загону різного роду скупників, баришників, спекулянтів, перекупників та ін. Досить часто вони ставали посередниками між селянами і купцями, використовуючи при цьому будь-яку нагоду для власної наживи: голод, неврожаї, несвоєчасне постачання населення продовольчими товарами – все це сприяло їх швидкому збагаченню. Розбагатівши, вони примушували працювати на себе наймитів. Серед міщан, селян, козаків, а також купців процвітало в різних формах лихварство. Воно так само, як спекуляція чи перекупництво, вело до зростання в середовищі модерного суспільства соціальних груп, які, власне, не брали безпосередньої участі у виробництві.

Дальше поглиблення поділу праці між містом і селом, елементи спеціалізації в промисловості й, частково, землеробстві сприяли зміцненню економічних зв'язків між окремими господарськими районами України. Поступово в Україні утворився своєрідний торговий ланцюг, що тягнувся від південних районів далеко на захід, охоплюючи Лівобережжя, Слабожанщину і Правобережжя. Через розгалужену систему ярмарків, торгів і базарів товари розходились по всій території українських земель, незважаючи на перешкоди: державні кордони, економічну політику урядів, природні рубежі, мита тощо. Займаючись торгівлею, населення різних регіонів України, як правило, не визнавало її політичної розчленованості, що свідчило про економічну спільність української народності. У 1745 р. російський генерал І. Горчаков писав київському губернатору генерал-аншефу М. Леонтьєву, що в м. Стародуб приїжджають торгувати хлібом «многие как заграничные полской области, так і другие, живущие около границы люди ... не малым числом»¹⁴. У 1765 р. новий київський генерал-губернатор Глібов повідомляв імператрицю Катерину II про голод і неврожаї на Лівобережжі і в зв'язку з цим про вивезення з Правобережної України «добровольным по соседственной дружбе в Киев и за реку Днепр всякого хлеба і

¹³ Теличенко І.В. Сословные нужды и желание малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии // Оттиск из журнала «Киевская старина». – К., 1981. – С. 148.

¹⁴ ЦДІАК України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1248. – Арк. 2–3.

сестных припасов» для «обывателей» Київського, Чернігівського та Стародубського полків¹⁵. Характерно, що для торгівлі в прикордонних районах «полские подданые» використовували «денежки и полушки», які були в обігу на території Російської держави і, зокрема, України. Ігноруючи існуючі заборони чи обмеження переїздив через російсько-польський кордон, «приезжающие к заставам с хлебом и прочими продуктами... берут с собою на первой случай для покупки себе пищи» гроші й «объявляют о том на заставах надсмотрщикам, догагаясь о свободном пропуске»¹⁶. З метою поліпшення торгового обігу з «полскими жителями» генерал-губернатор запропонував імператриці дати розпорядження, щоб на митниці поблизу Василькова, на головному тракті з Польщі «и других краев», виділити для обміну польської монети до 10 тис. руб. «денежками и полушками». Тоді, на думку М. Леонтьєва, торгові люди могли б «свободно до Киева и далее по их намерению, для продажи своих продуктов следовать»¹⁷.

У свою чергу купці, селяни, міщани і козаки з Лівобережжя, Слобожанщини і західноукраїнських земель їздили торгувати на правий берег Дніпра. Жителі Правобережжя і Лівобережжя навіть укладали між собою довготривалі торгові угоди. Купці з різних куточків Правобережної й Західної України, а також з білоруських земель активно торгували на ярмарках Ніжина, Ромен, Чернігова, Стародуба. Через Васильківську, Стайківську, Сорокашитську, Кам'янську та інші митниці товари з Росії, Слабожанщини та Лівобережжя надходили на західноукраїнські землі¹⁸.

Вплив розвитку торгівлі й місцевих ринків на еволюцію економічної спільності української нації відбувався в різних регіонах неоднаково і мав свої особливості. В XVIII ст. у більш вигідному для розвитку торгівлі становищі перебували жителі Лівобережжя та Слобожанщина. Приблизно з кінця століття почалася активізація товарного виробництва на півдні країни та Правобережжі. Значно повільніше йшов розвиток товарно-грошових відносин на західноукраїнських землях. Це обумовлювалось цілим рядом як об'єктивних, так і суб'єктивних причин (іноземне урядування, ступінь розвитку натурального господарства і кріпосницьких відносин, широта або вузькість внутрішнього ринку, віддаленість від центральних районів і т. д.).

У Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. головною перешкодою для формування внутрішнього ринку стали поширення відро-

¹⁵ Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 4645. – Арк. 8 зв.

¹⁶ Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 4645. – Арк. 9 зв. – 10.

¹⁷ Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 4654. – Арк. 11.

¹⁸ Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 3717. – Арк. 1–2; Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 2066. – Арк. 1–11.

біткової ренти і великі привілеї панства у сфері торгівлі, зокрема право землевласників обмежувати, а то й повністю забороняти селянську торгівлю. На продаж товарів у межах маєтків негативно позначалося також монопольне право магнатів на збирання мита. На відміну від Правобережжя, на території Лівобережжя, згідно з указом російського Сенату від 8 квітня 1755 р., запорожцям дозволялась безмитна торгівля, а також вільний вивіз товарів на Запорожжя¹⁹. Поширеним явищем стало зловживання представників польської та російської адміністрації, зокрема службовців митниць. Негативно впливали на розвиток внутрішньої торгівлі свавілля та безчинство польських магнатів і шляхти. Не кращі умови для формування місцевого ринку існували на західноукраїнських землях. Ще з другої половини XVII ст. у цьому регіоні розвитку міст і торгівлі перешкоджала монополія на експорт зерна, худоби тощо. Внутрішній торгівлі заважали також державна митна політика, монопольне право землевласників на продаж-купівлю продукції сільського господарства, збільшення податків.

Проте, незважаючи на певні труднощі, торговельні зв'язки між окремими економічними районами західноукраїнських земель з Лівобережжям, Слобожанщиною, Правобережжям, Південною Україною поступово зміцнювались. Кожен з цих регіонів відігравав свою особливу роль у формуванні загальноукраїнського ринку як складової частини всеросійського ринку.

Активізація товарно-грошових відносин викликала появу нових і зростання старих центрів торгівлі. Особливо багато торгових осередків у XVIII ст. діяло на Лівобережжі. Так, за далеко не повними даними «Краткого экстракта, учиненного с ведомостей в Генеральную войсковую канцелярию от полков малороссийских...» 1774 р., на території регіону значилось 23 міста, 76 містечок і 19 сіл, де активно велась торгівля (тобто відбувались ярмарки і торги)²⁰. Серед них інтенсивною торгівлею виділялись Лохвиця, Ромни, Лубни, Прилуки, Гадяч, Переяслав, Чернігів, Козелець, Миргород, Батурин, Глухів, Хорол і Ніжин, де щорічно збиралося від 3 до 5 великих ярмарків. Трохи менше – 3-4 ярмарки на рік відбувалися також у містечках Вереміївка, Яблунів, Чорнухи, Городище, Сміле (Лубенський полк), Опішня, Лютеньки, Веприк (Гадяцький полк), Басань, Золотоноша, Гельмязів (Переяславський полк) та ін. У вказаний період, зокрема, з Лівобережжя в Білорусь вивозилися тютюн, збіжжя та інша сільськогосподарська

¹⁹ ЦДІАК України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1773. – Арк. 1; ПСЗРИ. – Вид. 1-е, – Спб., 1830. – (Т. XIV, № 10400, с. 354–355; цей указ, всупереч оригіналу, датовано 28 квітня 1755 р.).

²⁰ НБУВ. Інститут рукопису. – Ф. 1. – № 54662. – Арк. 1–14.

продукція. Відомо, що в окремих місцевостях Чернігівського намісництва в другій половині XVIII ст. полоцькі, могилівські й шкловські купці щорічно скуповували близько 1 млн. папуш тютюну²¹.

На Слобожанщині, згідно з відомостями 1779 р., найбільше ярмарків існувало в Харкові, Сумах, Таранівці, Артемівці, Ольшані – по 4, Валках – 5, Сніжковому Куті й Андріївці – 6, Хотімлі – 8²².

У межах правобережного регіону України на важливі центри торгівлі перетворились Ржищів, Могилів, Луцьк, Дубно, Житомир. Для купівлі-продажу товарів сюди з різних місцевостей країни з'їжджались купці або їх уповноважені. Так, у Ржищеві займались торгівлею комісіонери з білоруських земель – Могильова й Пінська, а також з Катеринослава, Кременчука та інших населених пунктів України. Все більшого значення в торгівлі українських земель набував Київ, ярмарки і торги якого систематично відвідували торгові люди не лише з різних регіонів України, зокрема й Поділля, а й також з різних регіонів Білорусі²³. Перенесення до Києва в 1797 р. Хрещенського контрактного ярмарку з м. Дубно (в Дубно він був переведений в 1774 р. зі Львова) викликало швидке зростання тут кількості торгового населення. На цей ярмарок час від часу з'їжджалось до 5 тис. чол., завдяки чому Київ ставав багатолюдним і гомінливим²⁴.

Водночас у даний період на території Південної України утворився ряд нових центрів торгівлі: Єлисаветград, Овідіополь, Новомиргород та ін. Наприклад, у Катеринославі, за словами новоросійського губернатора Н. Язикова, «охотно и во многолюдстве собираются из дальних мест, как-то из Курска, Белгорода, Слободской губернии, из городов Сум, Ахтырки, Харькова, Изюма, также Новороссийской губернии из Кременчуга, крепости Святыя Елисаветы и Полтавы, сей (Азовской) губернии из Бахмута и Тора и из прилежащих селений, а в летнее время из Крыма, Херсона и из Польши»²⁵. Пожвавлення господарського життя сприяло зміцненню торговельних зв'язків між окремими районами Північного Причорномор'я, а також між південною частиною українських земель та центром Росії й Білорусі.

²¹ Шульга И.Г. Из истории украинско-белорусских экономических связей во второй половине XVIII века. – С. 493. Арк. 1-11.

²² Слюсарский А.Г. Назв. соч. – С. 353.

²³ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.). – К., 1962. – С. 55.

²⁴ Журавский Д.П. Статистическое описание Киевской губернии. – СПб., 1852. – Ч. 1. – С. 323–326; Ч. 3. – С. 529–531; Закревский Н. Описание Киева. – М., 1868. – Т. 1. – С. 115–390.

²⁵ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М., 1959. – С. 85.

Зрозуміло, що «серцем» української торгівлі впродовж XVIII ст., як, власне, і загальноєвропейської, були міста. Саме в них спостерігався найінтенсивніший обіг товарів. Торгівля помітно впливала на економічне та громадське життя міст. Велику об'єднувачу роль у становленні економічної спільності відігравали окремі торгові осередки, які поступово перетворювались у центри обласних ринків. У зв'язку з цим господарське життя все більшої кількості населених пунктів тісніше взаємопов'язувалося. Так, мешканці Остра (за ревізією 1782 р. тут значились: 21 купець, 454 міщанина, 22 різночинця, 474 козака, 222 селянина) регулярно торгували в більшості «малоросійських» міст. Через Київ сюди потрапляла «таврическая и ступочная» сіль. Своєю чергою, жителі Остра постачали на київські та інші торги «красные товары», а також свіжу рибу, яку ловили в Десні. В'ялену рибу в Остер привозили з донських станиць. Рибальські сіті, виготовлені остерськими умільцями, користувались великим попитом серед населення Дона. В зв'язку з постійними недородами хліба його привозили в місто з багатьох «малоросійських степных мест». Частина дьогтю і смоли в Остер (до ліквідації Сорокошитської митниці) доставлялась з Правобережної України і, зокрема, з містечка Чернобиля (1787 р.)²⁶.

У XVIII ст. основні промисли і торгівля мешканців Козельця «состояли в разных мелочных товарах». Тому всю необхідну сільськогосподарську і промислову продукцію вони скуповували на ринках Ніжина і Ромен. Власні ж «мелочные товары» збували на торгах у Кобижчі, Бобровиці, Бикові та Басані (Козелецький повіт Київського намісництва)²⁷. Київські торговці привозили в містечка Городище і Прохорівку значну кількість хліба і дьогтю²⁸. Окремі міста ставали ринками збуту товарів для великих сільських округ. Так, на чернігівські, ніжинські й стародубські торги та ярмарки з близьких і віддалених місцевостей звозили різноманітні продовольчі товари, мед, віск, будівельний матеріал, прядиво, полотно тощо.

У розвитку економічних зв'язків між східними і західними українськими землями одним з вузлових пунктів залишався Львів. Так звані «угорські товари», що в XVIII ст. становили близько 50% всього імпорту міста, значною мірою надходили із Закарпаття. Звідси вони розходились по всій Україні. З Поділля поповнювались запаси хліба населення Східної Галичини²⁹. В XVIII ст. помітно посилюються торговельні зв'язки між Дрогобичем, Сколем, Перемишлем та іншими прикарпатськими містами. З Криму на

²⁶ ЦДІАК України. – Ф. 193. – Оп. 2. – Спр. 303. – Арк. 20–20 зв.

²⁷ Там само. – Ф. 193. – Оп. 2. – Спр. 303. – Арк. 22.

²⁸ Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 2 зв.

²⁹ Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. – К., 1961. – С. 100.

українські землі надходила велика кількість солі. В кінці XVIII – першій половині XIX ст. кримська сіль розвозилась фактично по всій Україні³⁰. Харківські римарі забезпечували клеєм, шкірою, ремнями не лише місцеві ярмарки і торги, а й Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське та Катеринославське намісництва³¹. Нерідко торгівля для багатьох жителів окремих населених пунктів ставала одним із головних засобів існування. Наприклад, більша частина мешканців містечка Морovenь (Чернігівський повіт), не маючи достатньої кількості орної землі, змушена була жити за рахунок найманої праці («достають хлеб зажином от других селений и степных мест») або за рахунок торгівлі деревиною у Козельці, Острі, Чернігові та інших містах і містечках³².

Отже, ярмарки і торги мали велике господарське значення. Вони стали своєрідними артеріями при розподілі товарів по різних містах, містечках, селах і хуторах, забезпечували тісний економічний зв'язок між ними.

Велику роль у розвитку торгівлі й місцевих ринків відігравали шляхи. В XVIII ст. виникло багато торгових шляхів, зокрема тих, що вели з різних районів України на південь.

Фактично у кожному значному місті зосереджувалось по кілька торгових шляхів. Так, «первая дорога» з Києва до Харкова проходила через такі основні міста: Переяслав, Лубни, Миргород, Сороченці, Прилуки, Зіньків; «вторая дорога» – через Бровари, Гоголів, Биків, Макіївку, Прилуки (1784)³³. Через Чернігів проходило до 10 великих і малих шляхів та «вїздів». Від Чернігова вони тяглися до Глухова, Новгорода-Сіверського, Березни, Городні, Стародуба, Ніжина, Кременчука, Херсона, Козельця, Києва «и во все степные уезды». Один путівець від Чернігова вів до сіл Ріпки і Кам'янка, «на границу польскую, где пограничная стража стоит». Два інших через містечко Любеч і село Сорокошичі пролягали до польського кордону³⁴. Великі торгові шляхи йшли і від Харкова: Катеринославський (Харків – Валки – Полтава – Кременчук «и во все места по правую сторону Днепра» до Катеринослава та Херсона); Київський (Харків – Богодухів – Охтирка – Гадяч – Лохвиця – Прилуки – Київ); Сумський (Харків – Золочів –

³⁰ *Медведев М.* Соляной промысел в Крыму. – СПб., 1867. – С. 59-61; *Слабеев И.С.* З історії первісного нагромадження капіталу на Україні: Чумацький промысел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст. – К., 1964. – С. 65.

³¹ *Топографическое описание Харьковского наместничества...* – Харьков, 1888. – С. 56.

³² *Шафонский А.* Назв. соч. – С. 218.

³³ ЦДАК України. – Ф. 193. – Оп. 1. – Спр. 447. – Арк. 4.

³⁴ *Шафонский А.* Назв. соч. – С. 240.

Суми – Глухів – Новгород-Сіверський); Донський, або Черкаський (Харків – Чугуїв – Ізюм «во все места, вниз по р. Донцу и при Азовском море лежащая»)³⁵.

Транзитний шлях, що зв'язував Угорщину та інші європейські країни з Галичиною, Правобережною Україною, Білоруссю і Росією, проходив через Закарпаття. В 1784 р., коли спеціальна комісія в Пряшеві розробляла план іншого напрямку, управління Ужанського комітату категорично висловилося проти цього проекту, доводячи, що стара дорога, яка проходила через Ужгород, Ставне, Ужоцький перевал, краща і вигідніша для торгівлі³⁶. Головних шляхів, по яких на західноукраїнські землі з Росії, Білорусі, Правобережної та Лівобережної України і навпаки привозили продукцію промисловості й сільського господарства, існувало два: Північний (Львів – Кам'янець-Литовський – Шерешів – Новий Двір – Рожани – Слоним – Молчадь – Циринь – Мир – Койданів – Мінськ – Смоленичі – Борисів – Нечубор – Толичин – Коханове – Орша – Смоленськ – Москва); Південний (Львів – Глиняни – Золочів – Вишневець – Ямпіль – Ляхівці – Заслав – Полонне – Житомир – Коростишів – Білгородка – Київ)³⁷.

Роз'їжджаючи по торгових шляхах і збуваючи різноманітну продукцію, купці, міщани, селяни й козаки знайомились з географією та економікою краю, потребами місцевого ринку. Спілкування в галузі торгівлі ставало все ширшим і дедалі більше об'єднувало людей, виробляло в них взаємні інтереси та зацікавленість.

Поступове включення різних регіонів України до системи всеросійського ринку, який формувався, попри всі негаразди, пов'язані з імперською політикою Росії, мало досить відчутне економічне значення для населення українських і російських земель. Воно справляло помітний вплив на господарське життя, обумовлювало певні етнічні процеси і структурні зміни, сприяло зміцненню економічних зв'язків. Постійні контакти з місцевими російськими й білоруськими ринками, наявність порівняно дешевої робочої сили та сировини дозволяли українським панам і купцям засновувати промислові підприємства, діяльність яких помітно активізувала товарообіг в межах всієї держави. На базі товарного виробництва того часу створювались відповідні умови для переходу від мануфактурного до фабричного виробництва в XIX ст. Водночас відбувався обмін трудовими

³⁵ Топографическое описание Харьковского наместничества. – С. 54.

³⁶ Шульга І.Г. Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст. – С. 170.

³⁷ Шульга І.Г. До питання про економічні зв'язки між західноукраїнськими землями та Лівобережною Україною і Росією в другій половині XVIII ст. // Наук. зап. Ужгород. держ. ун-ту. – Ужгород, 1956. – Т. 20. – С. 47.

ресурсами. Українські посполиті з північних районів активно йшли на заробітки до Білорусі. Частина з них брала участь у розвитку лісових промислів, обробці деревини тощо. Й навпаки, білоруські ремісники прибували в Україну. Зокрема відомо, що в 1785 р. бригада «каменщиків» з Білорусі (близько 200 осіб) була переправилася плотами через Дніпро на українську сторону для будівельних робіт.

Втягнення у сферу впливу всеросійського ринку селянства стало однією з причин поглиблення його майнової нерівності. А це, своєю чергою, обумовило виділення заможної верхівки і утворення з неї окремої соціальної групи сільського населення (майбутньої сільської буржуазії). Подібний процес відбувався і серед міського населення. В означений період уже чимала частина містян відійшла від землеробства й існувала за рахунок торгівлі. На території українських земель проживало чимало торгових людей і купців – вихідців з Росії та Білорусі. Вони своєю діяльністю також сприяли розширенню місцевого ринку і включенню його в загальноросійську торгівлю.

Зростання попиту в Росії на певні українські й білоруські товари викликало інтенсивний розвиток окремих галузей сільського господарства і промисловості в Україні та Білорусі, прискорювало спеціалізацію різних господарських районів країни. Своєю чергою продукція, необхідна українському населенню, надходила з російських міст і сіл. Так, з Москви у все більшій кількості привозили керамічний, мідний, олов'яний посуд, хутра, взуття та ін.; з Ростова, Таганрога, Кінбурна – бакалійні вироби і вино; з Суздаля – полотно; з Волги і Дону – рибу; з Тули – залізні й мідні вироби³⁸. Особливим попитом в Україні користувалась майстерно виконана тульська зброя. З архівних джерел, зокрема, відомо, що в 60-х роках XVIII ст. козакам Чернігівського полку її постачав тульський «оружейник» Ослонов³⁹.

Російські купці відвідували фактично всі значні українські ярмарки і торги – в Ніжині, Ромнах, Полтаві, Новгороді-Сіверському, Лубнах, Миргороді, Хоролі, Харкові, Сумах і т. д. Лише до Києва, як зазначено в «Сокращенном особенном географическом описании Киевской губернии» 1784 г., постійно приїжджали торгові люди «из городов великороссийских» Москви, Петербурга, Калуги, Тули, Костроми, Трубчевська, Орла і Курська⁴⁰.

З виходом України на всеросійський ринок зросла вимогливість до якості виробленої на Лівобережжі та Слобожанщині продукції. А це вимагало від безпосередніх виробників додаткового виробничого досвіду, майстерності

³⁸ Історія народного господарства Української РСР. – К., 1983. – Т. 1. – С. 202.

³⁹ ЦДАК України. – Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 231. – Арк. 1.

⁴⁰ Там само. – Ф. 193. – Оп. 2. – Спр. 303. – Арк. 10.

і відповідних навичок. Для підвищення виробничої кваліфікації у XVIII ст. активізувався виїзд з України до Росії й навпаки ремісників, селян тощо. З цією метою Генеральна військова канцелярія практикувала навіть видачу спеціальних паспортів на дозвіл виїздити місцевим жителям в російські міста для вивчення різних ремесел. Так, у 1752 р. вона оформила паспорт мешканцеві Києва М. Остапову на переїзд до Петербурга для «изучения портняжного ремесла»⁴¹.

З розвитком економіки, поширенням та поглибленням внутрішніх ринків помітно зростає роль України у зовнішній торгівлі Білорусі й Росії. Все більше товарів із Західної Європи і Близького Сходу, що проходили через українські митниці, розпродувались потім не тільки на території України, а й в центральних губерніях Росії та в білоруських містах. Завдяки експорту та імпорту товарів на півдні України швидко зростали такі портові міста, як Херсон, Таганрог, Євпаторія, а окремі з них перетворювались на великі економічні центри (Одеса).

Створення всеросійського ринку безпосередньо позначилось на консолідації економічної спільності в Україні, стало одним з тих головних факторів, які обумовлювали злиття окремих областей і утворення єдиного господарського організму. За цих умов ринком для збуту виробів ставав не дрібний селянський базар або ярмарок, а вся область, потім уся країна, а іноді й інші країни.

Значна частина товарообігу, який здійснювався між українськими землями і центральними районами Росії, як і раніше припадала на Лівобережжя – один з найбільш розвинутих на той час регіонів України. Звідси в російські міста вивозили хліб, тютюн, прядиво, горілку, шкіру, мед, вовну тощо. Протягом століття значно збільшились поставки з Лівобережжя в Росію селітри, яка широко використовувалась при виготовленні пороху для армії. Поступово казна повністю монополізувала право на купівлю селітри в межах держави, причому не на користь українського виробника чи купця.

Нерідко казна зверталась до українських землевласників з проханням продати їй для потреб армії велику кількість горілки. Такого роду закупки горілчаних виробів досягали подекуди десятків тисяч відер.

Торгові люди з України та Білорусі мали досить широкі можливості для торгівлі різними товарами на російських ринках, хоча перевага при цьому надавалась купцям з росіян і іноземцям. Найбільший процент українських торгових операцій припадав на соціальну й політичну верхівку України – козацьку старшину. Саме їхні господарства найтісніше були зв'язані з торгами чи ярмарками Росії. Так, генеральний підскарбій Я. Маркович поставляв продукти з своїх володінь у Москву, Петербург, Астрахань, а також Річ

⁴¹ Там само. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 821. – Арк. 1–3.

Посполиту. В Москву і Петербург його люди возили в основному шерсть, мед, віск, птицю, горілку, переганяли коней і волів⁴². З Петербурга і Москви в маєтки українських можновладців привозили залізо, хутро, цитрусові, чай, каву, прянощі тощо.

Багато представників купецтва України неодноразово відвідували російські міста, де регулярно вели торгівлю. В Росії на той час досить добре були відомі прізвища старшин-торговців Ханенків, Скоруп, Дем'яновичів, Чернігівців та ін.⁴³ Як українські, так і російські купці часто користувались взаємними позиками. Наприклад, у 1750 р. гетьманові К. Розумовському «для домашніх... потреб» дав у кредит 3 тис. руб. брянський купець Чамов. Понад 9 тис. руб. заборгував ніжинським, стародубським, калужьким та іншим купцям клинцівський торговець М. Неощадний (1782 р.)⁴⁴.

Інкони торгівля набувала найпотворніших кріпосницьких рис, адже українське панство торгувало в Росії не лише продукцією своїх господарств, а й селянами. Так, Г.А. Полетика, перебуваючи в Петербурзі, в 1777 р. написав своїй дружині листа, де зокрема радив їй продавати селян не в Україні, а в Росії: «Здесь за людей очень хорошо платят, за одного человека, годного в солдаты, дают по 300 и по 400 руб., а я знаю, что там и за всю семью того не дадут»⁴⁵.

В міру того, як зростав обсяг товарообігу на всеросійському ринку, між купецтвом загострювалась конкуренція. Комерсанти з Росії неодноразово ставили питання перед урядом про безмитну торгівлю їхніми товарами на українських землях. Проти цього виступала козацька старшина, яка одержувала високі прибутки від зборів торгового мита. На середину XVIII ст. митний бар'єр між Росією й Україною настільки став відчутним, що створював серйозні перешкоди на шляху їх подальшого зближення в галузі торгівлі. В одній з доповідей Сенату (травень 1754 р.) імператриці Єлизаветі Петрівні безпосередньо йшлося про те, що мито на кордоні з Україною заважає нормальному розвитку торгівлі, зрозуміло, в інтересах купців і влади Росії⁴⁶. В зв'язку з цим 15 липня 1754 р. вийшов указ про скасування мит на товари, котрі привозились у Росію з України і навпаки. Цим же указом скасовувався збір всякого мита на території Лівобережжя⁴⁷.

⁴² Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – М., 1859. – Ч. 1. – С. 340.

⁴³ *Ткаченко М.М.* До питання про соціально-економічний розвиток Лівобережної України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // УІЖ. – 1964. – № 1. – С. 81.

⁴⁴ *Шульга И.Г.* Развитие торговли на Левобережной Украине. – С. 163.

⁴⁵ Частная переписка Г.А. Полетыки. – К., 1895. – С. 58–59.

⁴⁶ *Литвиненко М.А.* Джерела історії України XVIII ст. – Харків, 1970. – С. 26–27.

⁴⁷ ПСЗРИ. – Вид. 1-е. – СПб., 1830. –Т. XIV. – С. 181–183.

Російський уряд надавав значні пільги своїм купцям, що торгували в Україні й, зокрема, на Лівобережжі. Так, їх двори звільнялись від військових постойв⁴⁸. Їм особисто дозволялось влаштовувати окремі крамниці й магазини. Правда, в деяких містах (наприклад, у Полтаві), щоб не заважати місцевій торгівлі, їм заборонялось торгувати вроздріб⁴⁹.

В інтересах купецтва Росії видано й спеціальний указ (1771) про їх право вільно пересуватися по Україні, купувати будинки і нерухоме майно в Києві та Ніжині. Маніфест 1784 р. затвердив за російськими й іноземними купцями дозвіл на необмежену торгівлю в містах Південної України та Криму⁵⁰. Певну роль у розвитку української торгівлі відіграв іменний указ від 8 липня 1782 р. про розширення прав купців заводити крамниці у власних будинках в усіх містах Російської імперії⁵¹.

У процесі подальшої активізації торгівлі найбільша питома вага належала, безперечно, містам. Саме вони були головною ланкою, що сполучала ринки окремих регіонів і навіть багатьох країн. Наприклад, лише до Ніжина – одного з найбільш важливих торгових центрів Лівобережжя постачали з Москви, Сибіру, Казані, Оренбурга – хутро, полотно; з Астрахані, Царицина, Саратова, Дону – рибу; з Таврії – сіль; Петербурга – цукор, каву, шовкові й вовняні тканини; з Гданська – англійське сукно і вина. Товари в місто привозили також з Кенігсберга, Лейпцига, Бреслау, Білорусі, Італії, Туреччини, Угорщини, Австрії⁵². Майже не поступався Ніжину Новгород-Сіверський. Поблизу міста на Десні існував спеціальний причал, до якого підходили байдаки і плоти з різноманітним вантажем: хлібом, залізом, тульськими товарами, англійським пивом, вином з Калузького, Брянського і Трубчевського повітів. Певна частина товарів звідси по річці відправлялась далі, найчастіше в Київ і Кременчук⁵³.

Вигоди від торгівлі в Лівобережній Україні, а також інші економічні інтереси сприяли переселенню на цю територію багатьох купців і торгових людей з інших районів, зокрема й з власне російських губерній і Білорусі. Так, у Києві (1766 р.) мешкали білгородські, курські, тульські й московські купці⁵⁴. Росіяни М. Рєзний, Р. Смородін, С. Ноздрін і М. Кузнецов заявили в 1744 р. у Київську губернську канцелярію, що вони «не приезжие купцы, но издревле в Кieverе домами своими жительствоуют и за приезжих купцов

⁴⁸ ЦДІАК України. – Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 3406. – Арк. 1.

⁴⁹ Там само. – Спр. 1597. – Арк. 1.

⁵⁰ ПСЗРИ. Вид. 1-е. – Спб., 1830. – Т. XX. – С. 152.

⁵¹ Там же. – Т. XXI. – С. 624.

⁵² Шафонский А. Назв. соч. – С. 477–479.

⁵³ Опис Новгород-Сіверського намісництва. – К., 1931. – С. 3-4.

⁵⁴ ЦДІАК України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 4847. – Арк. 1–6.

не почитаються»⁵⁵. В 1785 р. калузькі купці Я. Воротинцев з сином Василем і С. Маслеников подали «прошение» в Київське намісницьке управління про включення їх до складу купців Києва, адже вони «находя для себя лучшую выгоду к пребыванию и промыслу в Киеве, намерены остаться на жительство в нем навсегда»⁵⁶.

Внаслідок того, що Лівобережжя стало складовою частиною всеросійського ринку, протягом зазначеного періоду купецтво помітно зросло кількісно і зміцніло економічно, перетворившись на окремий стан.

У XVIII ст. спостерігався інтенсивний розвиток торговельних зв'язків також між Росією і Слобожанщиною. Уряд постійно тримав місцеву торгівлю в полі зору, здійснював безпосередній контроль над нею з самого початку заселення краю. На території Слобідської України до середини XVIII ст. існували митні кордони. Торгові люди, які збиралися виїхати за межі регіону, змушені були звертатися до слобідського правління з проханням про спеціальний на це дозвіл⁵⁷. На шляхах і по річках, де знаходились застави, з них стягувались численні мита. Правда, особливі умови (близькість татар) змушували адміністрацію переглядати своє ставлення до митних зборів і подекуди від них відмовлятися.

Ще 28 лютого 1700 р., під час підготовки до Північної війни, Петро I підтвердив своєю жалуваною грамотою колишні права і привілеї на вільну торгівлю населення Харківського, Охтирського, Сумського, Ізюмського і Острогозького полків. Але вже в наступному році її основні положення було порушено місцевою адміністрацією, на що скаржились старшина та козаки Острогозького полку⁵⁸. В 1743 р. Єлизавета Петрівна видала нову жалувану грамоту, де відновлювались «прежние вольности» й дозволялось старшині та козакам «всякими промыслами промышлять и всякими ж товарами торговать беспошлинно»⁵⁹.

З міст і сіл Росії на слобідські ярмарки і торги торговці все частіше почали привозити сукно, шовкове вбрання, вироби з вовни, хустки та панчохи. Безпосередньо з Москви і Петербурга доставлялось багато книжок, з уральських і тульських заводів – залізо, сталь, мідь, а також срібні, олов'яні, мідні,

⁵⁵ Андреевский А. Несколько данных о всероссийском купечестве в Киеве в прошлом столетии и об отношении к ним местного магистрата // ЧИОНЛ.– К., 1892.– Кн. 6. – Отд. 2. – С. 178–179.

⁵⁶ Там же. – С. 172.

⁵⁷ Материалы по истории Воронежской и соседних губерний. – Харьков. – Вып. 12. – С. 1136–1137.

⁵⁸ ПСЗРИ. – Вид. 1-е. – СПб., 1830. – Т. IV. – № 1771; Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Кн. 3. – С. 44.

⁵⁹ ПСЗРИ. –Т. XI. – № 8823.

кришталеві й інші вироби. Безліч російських товарів завозили білгородські та московські купці, що мешкали у Харкові. У місті купували «выделанныя кожи, привозимыя из Москвы, Тулы, Курска и Волхова». В основному з Тули і Москви надходили лемеші, серпи, сокири, коси, дзвони, а також залізо для виготовлення гармат і пищалів⁶⁰. Своєю чергою, торгові люди з Слобожанщини везли хліб та інші сільськогосподарські продукти на Дон і Поволжя, а звідти – сіль, рибу, приганяли коней. Великою популярністю на ринках Росії користувались килими, майстерно вироблені харківськими ткалями. З Слобожанщини в російські райони постачали значну кількість тютюну і горілки.

Підтримувало тісні торгові контакти з російськими й білоруськими землями також Запорозжя. Великим попитом користувались запорозькі коні, бики, вівці. За межі Запорозжя старшина й заможні козаки збували продукцію тваринництва – шкіри, юхту, сало, масло, сир, вовну тощо. Часто між безпосереднім виробником і споживачем ставав скупник, як правило, представник багатого козацтва, а також українського і російського купецтва. Кіш Запорозької Січі всіляко сприяв скуповуванню місцевих товарів і їх вивезенню. Уряд також підтримував таку торгівлю, поступово зменшуючи мито на привозні запорозькі товари⁶¹. Із Росії й інших українських районів на Запорозжя надходили полотна, прядиво і вироби з нього, залізо, смола, деревина, сукна, тютюн і горілка.

Незважаючи на складні політичні умови, зокрема протидію уряду Речі Посполитої, до системи загальноукраїнського та й всеросійського ринку дедалі глибше втягувалась і Правобережна Україна. Купці з Росії відвідували великі ярмарки в Бердичеві, Дубні, Могилеві-Подільському, Білій Церкві, Вінниці, Богуславі. Одночасно різноманітна сільськогосподарська продукція та промислові вироби з поміщицьких маєтків Правобережжя потрапляли на російські ринки. Місцевих панів особливо цікавила торгівля через чорноморські порти, які відкривали прямий вихід на західноєвропейські та інші закордонні ринки. При цьому поступово занепадала роль деяких старих торгових центрів і частково шляхів (наприклад, послаблення торгівлі, що йшла через Гданськ), відбувалася переорієнтація в торгівлі на чорноморські порти.

Протягом XVIII ст. в економіці краю все більшого значення набував чумацький промисел. Ним займалось багато правобережних селян. В їхніх руках зосереджувались головним чином привіз і продаж таких важливих

⁶⁰ Топографическое описание Харьковского наместничества. – С. 56; *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. – С. 349.

⁶¹ ЦДІАК України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1773. – Арк. 1; Спр. 1883. – Арк. 9–10.

продуктів харчування, як сіль і риба. Чумаки, котрі торгували фактично по всій Україні й далеко за її межами, відігравали велику роль у зміцненні економічних зв'язків країни з Росією, Білорусією, Кримом і Молдавією⁶².

Новий етап економічних зв'язків між українськими й російськими регіонами розпочався в 80–90-х роках – напередодні та в період інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії. Саме в цей час спостерігалась інтенсивна торгівля населення Правобережжя з жителями Москви, Петербурга, Калуги, Переяслава-Залеського, Курська, Архангельська та ін. Так, у матеріалах Васильківської митниці зазначено, що мешканець Архангельська І. Жулаєв віз до Фастова близько 100 пудів заліза і 36 пудів чавунних котлів (1785 р.), а калузький купець І. Борисов відправив з Москви до Бердичева 100 овечих шуб, 60 пар чобіт, 65 пудів олова, 50 пудів заліза тощо (1790 р.). Всього в документах митниці було зареєстровано майже 20 правобережних населених пунктів, куди надходили російські товари. Номенклатура виробів у різний час перевищувала 70 найменувань, а їх вартість становила не одну тисячу рублів⁶³. З пожвавленням торгових зв'язків Правобережжя з Росією на території регіону широкого поширення набула російська монета⁶⁴.

Після приєднання південних територій посилились їх економічні зв'язки з центральними районами імперії. Це проявлялось, насамперед, у збільшенні торгових операцій казни і окремих купців-підрядників, кількісному зростанні ярмарків тощо. З Росії в Південну Україну надходили будівельні матеріали, продовольство, насіння для поселенців. Міста цих регіонів підтримували постійні і тісні контакти з великими населеними пунктами Центральної Росії, Лівобережжя, Слобожанщини, Правобережжя, а також Білорусією. Зокрема, Новомиргород, розташований на півночі Єлисаветградського повіту, був економічно зв'язаний з Москвою, Харковом, Ромнами, Сумами, Кременчуком, Бердичевом, Богуславом, Уманню, Єлисаветградом. У місті для приїжджих купців існував спеціальний гостинний двір. У Новоросійську (до 22 грудня 1797 р. – Катеринослав) російські купці торгували «красними, железными и мелочными товарами», а українські – продовольчими⁶⁵. З «разных российских городов» приїздили купці також до Нікополя, де продавали тканини, а купували в місцевих жителів коней та рогату худобу, яких потім переганяли в Росію⁶⁶. Згідно з описом 1783 р., на ярмарки

⁶² Слабеев И.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. – С. 44.

⁶³ Смолий В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К., 1978. – С. 97; Дружба и братство русского и украинского народов. – К., 1982. – Т. 1. – С. 152.

⁶⁴ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1971. – С. 154–155.

⁶⁵ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. – С. 247.

⁶⁶ Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. – М., 1970. – С. 321.

і торги Азовської губернії з'їжджались купці з «Турецької області», Константинополя, Архіпелазьких островів, Кримського півострова, Черкаська, донських станиць, Харківського намісництва, Полтави і деяких інших місць. Сюди завозились «красні товари», різні парчеві й шовкові тканини, англійські та інші сукна, ситці, голландські полотна, золоті й алмазні речі, мідний, олов'яний, кришталевий і скляний посуд, сірі кримські та чорні смушки, шерсть, коноплі, льон, різне збіжжя, сало, риба, дьоготь тощо. Але в основному торгували великою рогатою худобою, кіньми і вівцями.

Певну кількість російських товарів збували на території західноукраїнських земель. Купці з Росії продавали на місцевих торгах і ярмарках різні вироби, як правило, оптом. Потім їх розвозили скупники по дрібних базарах у поміщицьких і казенних містах, містечках і селах. При цьому роздрібна ціна на сільськогосподарську і промислову продукцію набагато зростала. В західноукраїнський регіон потрапляли товари в основному з найбільшого в Росії Макар'ївського ярмарку, який збирався поблизу Нижнього Новгорода. Багато товарів з російських міст через харківські, роменські, київські, бердичівські ярмарки потрапляли на Волинь, Поділля та Галичину. Торговельні зв'язки західноукраїнські міста мали насамперед з Москвою, Києвом, Ніжином, Путивлем і Севськом. Зокрема, на Північну Буковину з Росії, крім традиційної продукції тваринництва і хліба, привозили солону рибу, заячі, козячі шкури, смушки, ікру та ін. Їх збували на північнобуковинських ярмарках і торгах, а також вивозили в інші провінції Австрії⁶⁷.

З території західноукраїнських земель в Росію надходили текстильні й металеві вироби, предмети міського ремесла і селянського промислу, хутро, смушки, овчини, юхта, папір тощо. Вивіз товарів українські і російські купці здійснювали через митниці на кордоні з Річчю Посполитою (Васильківську, Стайківську, Сорокашитську, Кам'янську і т. д.).

Велику роль у розвитку російсько-української торгівлі відігравали шляхи, кількість яких протягом означеного періоду помітно збільшилася. Багато торгових шляхів існувало на Лівобережжі. Основні з них проходили через такі міста, як Чернігів, Глухів, Новгород-Сіверський, Київ, Стародуб, Козелець і вели до Москви, Орла, Калуги, Тули, Смоленська, Петербурга і інших міст. Експорт лівобережних товарів здійснювався головним чином кількома сухопутними шляхами: північним, західним і південним. Перший зв'язував Лівобережну Україну з найбільшими портами Балтійського моря – Петербургом і Ригою; західний йшов через Київ, Васильків, Бердичів, Дубно, Броди і Львів: південний – через Запорозьку Січ і Крим⁶⁸. Торгові шляхи, котрі проходили через Слобожанщину, з'єднували міста регіону з

⁶⁷ Нариси з історії Північної Буковини. – К., 1980. – С. 113.

⁶⁸ Шульга І.Г. К вопросу о развитии всероссийского рынка... – С. 44.

Москвою, Воронежем, Тамбовом, Пензою, Казанню, Саратовом, Царицином і Астраханню⁶⁹.

На півдні країни економічне піднесення та розвиток торгових зв'язків обумовили виникнення важливої господарської проблеми – поліпшення судноплавства на Дніпрі. Численні притоки ріки дозволяли транспортувати товари з різних районів, розташованих на схід і захід від неї. Іншою важливою водною артерією був Дон, який з'єднував східну частину краю з Волгою. Завдяки поліпшенню судноплавства на Дніпрі й Дону наприкінці XVIII ст. відкрились нові широкі можливості для зовнішньої торгівлі Російської імперії.

Приблизно в цей же час зростає роль Дністра в економіці Західної України. Основних сухопутних шляхів для вивозу і привозу російських товарів на території західноукраїнських земель було два: північний і південний. Перший ішов зі Львова через Мінськ до Смоленська і далі до Москви. Другий – зі Львова через Житомир, Коростишів і Київ до Москви.

Отже, процес формування всеросійського ринку позначився фактично на всіх галузях народного господарства України, обумовив значні зміни етносоціального характеру. Постійні торговельні зв'язки, що мали місце між Україною, Білоруссю та Росією в XVIII ст., були одним із важливих факторів для подальшого розвитку продуктивних сил в цьому європейському регіоні.

Зокрема зрушення економічного й соціального характеру, які сталися в сільському господарстві, промисловості й торгівлі, були тісно пов'язані зі зміцненням виробничих зв'язків між населенням окремих регіонів як України. Тісні й постійні контакти у різних галузях господарства сприяли обміну виробничим досвідом, поліпшенню якості сільськогосподарських рослин і обробки ґрунту, впровадженню передової техніки, поширенню різноманітних видів промислів і ремесел. Спеціальні імператорські укази передбачали, зокрема, виведення в країні нових порід коней та овець, поліпшення сортів винограду й технічних культур, збільшення виробництва селітри і будівництво селітряних заводів, розширення виготовлення прядива, розвиток юхтової справи, тютюнництва і шовківництва⁷⁰. Щоправда, всі означені заходи були спрямовані переважно в імперських інтересах російського уряду.

У вересні 1723 р. Петро I видав указ Берг-колегії про посилення «нарочных» на р. Дніпро «для сыску руды и каменного угля», яким було офіційно покладено початок розвідці і розробці корисних копалин на українських землях. Цій справі надавалося загальнодержавне значення і розпочалася фактично їх «викачка» на потреби імперії.

Зміцнення виробничих зв'язків відбувалося в такій галузі промисловості, як металургійна. Цьому сприяв іменний указ від 31 грудня 1719 р. про

⁶⁹ Топографическое описание Харьковского наместничества. – С. 54.

⁷⁰ ПСЗРИ. – Вид. 1-е. – СПб., 1830. – Т. V. – С. 117, 124, 684 та ін.

рудокопні «заводи», згідно з яким майстровим рудокопних підприємств надавалися певні пільги: їх звільняли від державних повинностей і податків, від виконання військової служби⁷¹. Указ Петра I викликав значне переселення на Лівобережжя з Правобережної України, а також з Речі Посполитої фахівців-рудників. Окремі з них безпосередньо брали участь у будівництві рудень, керували на них виробничими процесами. Іменний указ від 18 січня 1721 р. дозволяв «для розмноження заводів покупать купцам деревни, дабы те деревни были уже при тех заводах неотлучно»⁷². «Регламент и работные регулы на суконные и каразейные фабрики» (2 вересня 1741 р.) визначив загальні норми для діяльності мануфактур як Росії, так і України⁷³. Указ Катерини II від 17 березня 1775 р. скасовував будь-які обмеження при заснуванні промислових закладів для всіх галузей промисловості⁷⁴.

У XVIII ст. збільшилась кількість підприємств, на яких працювали не лише українці, а й росіяни та представники інших народів. Так, лише на Глушківській мануфактурі в 1726 р. нараховувалось 448 українців і 22 «робітних» людей і службовців з Росії, а в 1760 р. – відповідно 1050 і 69. Через два роки на Глушківській мануфактурі число вихідців з Росії досягло вже 171 чоловіка⁷⁵.

Місцем зосередження російських, білоруських, українських селян і робітних людей у XVIII ст. стали підприємства Новгород-Сіверського, який знаходився неподалік від російських губерній. Сюди на заробітки приходили мешканці «с околочних и с великороссийских мест в довольном количестве, так что жители здешние в сыскании никакой трудности и помешательства в своих работах не терпят»⁷⁶.

В Україні досить часто траплялись випадки вербування робітників певних спеціальностей представниками центральних органів влади. Так, у 1739 р. прилуцький полковник повідомляв Генеральну військову канцелярію про одержання указу набрати майстрових людей для роботи в Санкт-Петербурзі. Для заснування скляних заводів у Москві також шукали спеціалістів в Україні⁷⁷.

⁷¹ Там же. – Т. VI. – № 3464.

⁷² Там же. – Т. VI. – С. 311.

⁷³ Там же. – Т. XI. – С. 494.

⁷⁴ Там же. – Т. XX. – С. 82-85.

⁷⁵ *Слюсарский А.Г.* Назв. соч. – С. 245.

⁷⁶ *Опис Новгород-Сіверського намісництва.* – С. 4.

⁷⁷ *Очерки истории СССР: Период феодализма. Россия в первой четверти XVIII в.: Преобразования Петра I.* – М., 1954. – С. 80; *Швидько А.К.* Укрепление связей народных масс Левобережной Украины и России во второй половине XVII – середине XVIII века. – Днепропетровск, 1982. – С. 63.

З поглибленням економічної спеціалізації виробничі зв'язки почали набувати першорядного значення при організації трудового процесу на промислових підприємствах і Росії. Зокрема, в першій чверті століття в Петербурзі й під Москвою було засновано декілька великих казенних заводів для виготовлення пороху. Для його виробництва у величезній кількості використовувалась селітра з Лівобережної України, яку виготовляли на варницях головним чином козацької старшини, заможних селян і міщан. Частина її скуповувалась на місцях у дрібних виробників. Уряд, зацікавлений у збільшенні виробництва селітри для потреб армії, підтримував розвиток цього промислу. Особи, які ним займалися, були звільнені від державних повинностей і військової служби. В 1748 р. Військова колегія доповідала в Сенат, що Канцелярія головної артилерії та фортифікації вже неодноразово складала «контракт» з «селитерними компанейцями опошинскими» – козаками Федором Кир'яковим, Андрієм, Данилом, Петром Тимченками, Григорієм Коноваловим та іншими (всього 20 чол.) на виготовлення великої кількості селітри та її поставок у державну казну (до 8,5-11 тис. пудів «нелітровоної» селітри щороку)⁷⁸.

Багато представників російської й української націй підтримували виробничі контакти й у інших сферах трудової діяльності: при будівництві міст (Херсон, Катеринослав, Севастополь та ін.), спорудженні Ізюмської межі, Української лінії, підприємств, каналів тощо. Правда, нерідко їх до того змушували укази та розпорядження вищої влади імперії.

Таким чином, протягом XVIII ст. в Україні спостерігалась помітна активізація внутрішньої торгівлі, відбувався процес становлення (хоч він і не завершився) національного ринку. Зростання товарного виробництва створювало необхідні умови для зміцнення традиційних осередків торгівлі, обумовлювало появу нових. Розвиток торгівлі впливав не лише на економіку українських земель, а й змінював зовнішній вигляд населених пунктів. Сформувалося своєрідне мереживо торгівельних шляхів, яке досить міцно економічно зв'язувало в єдине ціле різні українські регіони.

⁷⁸ Російський державний архів давніх актів. – Ф. 248 (Сенат і його установи). – Оп. 29 (Малоросійська експедиція Сенату). – Спр. 1878. – Арк. 943–943 зв.

Анатолій Філінюк
Кам'янець-Подільський

НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРЕТВОРЕННЯ В ГОСПОДАРЬКОМУ РОЗВИТКУ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVIII ст.

У статті на основі осмислення досліджень вітчизняної і зарубіжної історичної науки, залучення архівних і опублікованих документів і матеріалів розкрито провідні тенденції і явища в системі власності та господарському житті Правобережної України напередодні і в перші роки після приєднання до складу Російської імперії.

Ключові слова: система власності, господарське життя, Правобережна Україна, розвиток, нові явища, тенденції.

В статье на основе осмысления исследований отечественной и зарубежной исторической науки, использования архивных и опубликованных источников раскрыты ведущие тенденции и явления в системе собственности и хозяйственной жизни Правобережной Украины в канун и после присоединения в состав Российской империи.

Ключевые слова: система собственности, хозяйственная жизнь, Правобережная Украина, развитие, новые явления, тенденции.

In the article on the basis of the understanding the national and foreign historical studies, of involvement of archival and published documents and materials major trends and events in the system of ownership and economic life of the Right Bank of Ukraine before and during the first years after the accession of the Russian Empire are revealed.

Keywords: system of ownership, economic life, Right-Bank Ukraine, development, new events, trends.

У контексті створення національної концепції історії України останнім часом чимало робиться для вивчення різноманітних питань розвитку її та окремих регіонів у XIX ст. І це закономірно, оскільки цілісної панорами того, що насправді відбувалося в українських землях після насильницького приєднання до складу сусідніх імперій до часів державної незалежності створено не було. Нині зусиллями вітчизняних істориків цю прогалину значною мірою заповнено. Разом з тим,

актуальним є необхідність сучасного осмислення явищ і тенденцій, які мали місце в господарському житті Правобережжя наприкінці XVIII ст., що знайшли своє продовження у XIX ст.

Усвідомлюючи складність і масштабність проблеми, в статті зроблена спроба відтворити лише деякі аспекти провідних тенденцій і явищ у системі власності та господарському житті Правобережної України напередодні і в перші роки після її приєднання до складу Російської імперії.

Передусім, підкреслимо, що система власності та господарський розвиток Правобережжя, як і всіх інших сфер його суспільного життя наприкінці XVIII ст., переважно визначалися, по-перше, традиціями, що склалися в її економічному секторі за часів Речі Посполитої; по-друге, тенденціями, котрими відзначався розвиток провідних країн Європи й, по-третє, самодержавними координатами Російської імперії, до якої вона була приєднана за другим і третім поділами Речі Посполитої. Однак, з роками на господарство регіону дедалі більше посилювався вплив основних тенденцій в розвитку економіки Росії, урядової політики в сфері виробництва¹.

Економічний розвиток Правобережжя у XVIII ст., за висновком В. Маркіної, відзначався зростанням великої феодальної власності шляхом захоплення землі в селян Придніпров'я та Придністров'я; концентрацією земельних масивів у руках окремих магнатів; ростом заборгованості феодалів до такого ступеня, що вони для погашення боргів застосовували посесію і продавали свої помістя більш багатим кредиторам; розширенням феодальних володінь на території Волинського, північно-західної частини Подільського і Київського воєводств шляхом освоєння нових земель за допомогою поселення на них чиншових селян; створенням матеріальних передумов для виникнення власного поміщицького господарства навіть у тих областях, де його раніше не було. Дослідниця також прийшла до висновку про те, що у відродженні життя в краї важливу роль відіграло корінне населення, що поповнювалося втікачами, і що цьому сприяли введення слобод, чиншу і розвиток товарно-грошових відносин, які втягували в свою орбіту магнатські та селянські господарства, а також що на заваді розвитку селянського господарства стояла відробіткова рента, розповсюдження її в ширину та в глибину².

З приєднанням до складу Російської імперії для Правобережної України загальноімперський простір став не тільки територією, а й комплексом

¹ Аграрная Россия: история, проблемы, перспективы: монография / Под общей ред. В. М. Володина – Пенза: Изд-во Пенз. гос. ун-та, 2007. – С. 4.

² Маркина В. А. Крестьяне Правобережной Украины (конец XVII – 60-е годы XVIII ст.) / В. А. Маркина. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1971. – С. 173.

економічних, соціальних і культурних взаємодій³ різноманітних соціальних й етнічних груп окремих регіонів, зокрема прикордонних територій, у яку воно перетворилося з включенням до складу Росії. Розглядаючи її спочатку як польську, а згодом російську територію, самодержавство прагнуло зміцнити її та перетворити у важливу економіко-стратегічну базу на південному заході нових рубежів імперії. З цією метою на території Правобережжя царський уряд став цілеспрямовано формувати Південно-Західний економічний район. Внаслідок цього, воно не тільки почало втрачати тісні зв'язки та взаємовпливи європейських країн, а й набувати ознак периферійної складової нової метрополії, дедалі більше обслуговуючи її інтереси. Загальний напрям і тенденції розвитку регіону на рубежі XVIII–XIX ст. були детерміновані такими зовнішніми факторами, як: присутність величезної кількості російських військ, засилля імперського державного апарату, посилення експлуатації, збільшення кількості та обсягів поборів і повинностей, які стали виконувати корінні жителі, що відчувало їх добре господарювати на родючій землі, панування подвійного польсько-російського гніту, інтенсивне насадження на її території деспотичного контролю над місцевим населенням і т. ін.

В даний період господарський розвиток Правобережної України зумовлювався: політикою самодержавства, спрямованою на інкорпорацію її економічного сектора в єдиний виробничий комплекс імперії і перетворення його в сировинне джерело для ринку; утвердженням найсуворіших феодално-кріпосницьких відносин і курсом царизму на їх консервування; посиленням залежності від російського, польського та єврейського впливу і монопольної власності на землю в руках не українців; проникненням у виробництво нових тенденцій і відносин, які ґрунтувалися на вільнонайманій праці та потребах і запитах внутрішнього ринку українських земель і всієї Росії; сприятливими кліматичними умовами та вигідним геополітичним розташуванням; великою здатністю господарських комплексів існувати тривалий час без істотних змін; зрослими потребами європейських країн у споживанні українського хліба та іншої сільськогосподарської продукції, що стимулювало товарне виробництво тощо.

В свою чергу, експансія на її територію відкрила для самодержавства важливі економічні перспективи: по-перше, збільшила природні ресурси; по-друге, перемістила центр господарської діяльності з півночі на південь протяжністю більш як на , у достатньо сприятливе природно-географічне середовище; по-третє, забезпечила більш раціональний перерозподіл

³ В поисках новой имперской истории // Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. ст. (Библиотека журнала “Ab Imperio”) / Под ред. И. В. Герасимова та ін. – Казань: “Центр Исследований Национализма и Империи”, 2004. – С. 28.

трудових ресурсів між районами старого та нового заселення; по-четверте, воно отримало можливість використовувати в своїх інтересах станово-корпоративну організацію, більш високу культуру і економіку, якими відзначалися західні області⁴.

Уряд Росії цікавив насамперед господарський потенціал Правобережжя – його багатства унікальне розташування на перехресті світових шляхів і величезний масив родючих земель. Тому вже в 1793 р. царизм здійснив у регіоні заміну приватної власності на державно-приватну й тим самим забезпечив контроль і зверхність над його економічною сферою. Зокрема, всі королівські маєтності Речі Посполитої були перетворені в державні та подаровані або передані в оренду російським землевласникам. Завдяки конфіскованим помістям багато військових і високопоставлених чиновників було нагороджено за військові та політичні заслуги перед імперією. Задля задоволення імперських інтересів, шляхом прийняття присяги на вірність російській короні відбулося оформлення союзу самодержавства з польськими поміщиками і значною частиною шляхти й цим самим закладено підвалини соціальної опори та розгорнуто спільну експлуатацію корінних мешканців. Водночас, на населення було поширено російські феодально-кріпосницькі відносини, внаслідок чого місцеві селяни стали не лише особисто та економічно залежними від поміщиків, а й від держави, в якій вони опинилися. На її користь відразу ж було переорієнтовано основні потоки державних податків і повинностей, а також замінено подимне (податок від кожного господарського двора) подушним (від кожної ревиської душі) податком. До економічного освоєння регіону було залучено євреїв та іноземців.

З перших днів на терени Правобережної України почали переносити чинність російських законів і правових норм для регулювання питань землеволодіння і землекористування. Спершу дещо делікатно, залишаючи майже незмінними характерні для Речі Посполитої порядки, а після польських повстань більш рішуче, закріплюючи головні засади землеволодіння, землекористування і форми повинностей⁵.

Регіональні особливості, характерні для економічного розвитку Правобережжя виступали внутрішніми факторами, а імперія стала об'єктивною умовою, політичним, культурним і соціальним простором, в якому він відбувався. По-перше, на господарський розвиток стійкий вплив справляв комплекс факторів, особливе місце серед яких займали помірний клімат, родючі

⁴ *Мионов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б. Н. Мионов. – СПб.: Дм. Буланін, 1999. – Т. 1. – С. 61.

⁵ *Гримич М. В.* Звичаєве цивільне право українців XIX – XX століття. – К.: Арістей, 2006. – С. 64-148.

чорноземи, велика чисельність і висока щільність народонаселення, енергоспоживання тощо⁶. По-друге, її склали Поділля, Волинь і правобережна частина Київщини, які, за висловом А. Каппелера, відзначалися не тільки політичним, соціальним, етнічним, релігійним, а й економічним різноманіттям, що поставило нові проблеми навіть перед такою багатою на досвід експансії державою, як Росія⁷.

Таке ставлення до регіону пояснюється кількома причинами. По-перше, її помірними природно-кліматичними умовами, родючими землями та переважно рівнинним характером рельєфу, сприятливими для сільськогосподарського виробництва, прокладення шляхів сполучення та розселення людей. Саме на цьому акцентує увагу Б. Миронов, наголошуючи що Росія за рахунок приєднання регіону здобула придатну для землеробства зону і що переміщення центру господарської діяльності на південь надзвичайно сприяло збільшенню економічного потенціалу країни, головним джерелом якого було сільське господарство. По-друге, через тривале перебування в складі Речі Посполитої, він і після включення до складу Росії зберігав набуті істотні особливості суспільного, зокрема економічного, розвитку. По-третє, на всіх його сферах життя відбилася своєрідність геополітичного становища на континенті і субконтиненті та перебування в епіцентрі зовнішньополітичних пріоритетів, інтересів і культурно-політичних взаємин імперії з сусідніми державами.

Вплив російської експансії на економіку Правобережжя відзначався переважно негативним спрямуванням, адже що могла дати позитивного для цього регіону і України загалом держава, де поміщиків вважали «кращими поліцейстерами», перенесене кріпосництво давало можливість відбирати в селян весь заробіток, залишаючи їх самих та їхні сім'ї без необхідних засобів існування⁸, де селянин не мав права власності, а продуктивність праці в 2–4 рази перевищувала райони історичного заселення росіян⁹. Росія була однією з найбідніших у Європі колонізуючих країн¹⁰ із відсталими, консервативними кріпосницькими відносинами, для якої екстенсивне господарювання було оптимальним аж до початку ХХ ст., з силовим не партнерським ставленням

⁶ Россия в пространстве и времени (история будущего) / Б. Н. Кузык (рук. автор. кол.). – М.: Ин-т экономических стратегий, 2004. – С. 13.

⁷ Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Андреас Каппелер; перекл. з нім. Х. Назаркевич; наук. ред. М. Крикун. – Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. – С. 66.

⁸ Игнатович И. И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения. – М.: Тип. Тов-ва И. Д. Сытина, 1910. – С. 18.

⁹ Крисаченко В. Україна: природа і люди / В. Крисаченко, О. Мостяєв. – К.: НІСД, 2002. – С. 50, 246, 247.

¹⁰ Геллер М. История Российской империи. В 3-х т. – Т. 2. – М.: МИК, 1997. – С. 185.

до корінного населення, гальмуванням переходу на інтенсивні методи господарювання, коли основні зусилля самодержавство витратило на забезпечення соціально-політичної стабільності імперії.

Загалом, політична і економічна відсталість Росії, що об'єктивно була перенесена в Правобережну Україну, унеможлиблювала її перспективні зміни. Так формувалися стиль малокультурного, варварського господарювання, психологія нешанобливого ставлення до землі, відчуття в землі-годувальниці не так власної землі, як радше землі за межею своєї власності¹¹. Це впливало як на соціально-економічну структуру суспільства загалом, так і на її складові – етнодемографічну, сімейно-господарську, соціально-професійну, організаційно-управлінську, соціально-трудова та територіально-соціальну.

Росіяни-дворяни, як і польські магнати, не виступали культуртрегерами, ініціаторами та організаторами господарської колонізації Правобережної України, що вкладали свої капітали, знання, навички і вміння більш високої землеробської культури, а були, за влучним означенням Є. Сташевського, експлуаторами, з ненаситною жадобою до наживи, які прагнули її висотати мізерними затратами¹². Якщо в країнах, де на межі XVIII – XIX ст. відбувалась індустріалізація, для збільшення обсягів сільськогосподарської продукції поширювали знання про агрокультуру, друкували з цього предмету книги і статті, поліпшували техніку обробітку ґрунтів, застосовували сівозміну, що сприяло безпрецедентно швидкому підвищенню ефективності виробництва, то на її ланах продовжувалося екстенсивне господарювання та посилення експлуатації населення.

Її господарський розвиток ускладнювався тим, що царизм не тільки потерпав від хронічного дефіциту бюджету через безперервні загарбницькі війни, військові експедиції та утримання на території численних військ¹³, а й тим, що Росія була державою з економічно та адміністративно неефективною системою, яка вступила у XIX ст. з порядками організації влади, які не відповідали внутрішнім потребам розвитку і об'єктивно зумовлювали її відставання¹⁴.

¹¹ Демкович-Добрянський М. Україна і Росія. – Львів – Краків – Париж, 1993. – С. 45–46.

¹² Сташевський Є. Д. Сільськогосподарський ринок Правобережної України за передреформеної доби // Праці Комісії для виучування народного господарства України. – К., 1929. – Вип. 2. – С. 170.

¹³ Блюк І. С. Финансы России XIX столетия. История – Статистика. – Т. 1. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1882. – С. 49.

¹⁴ Дмитриев Ю. А. Законодательные органы России от Новгородского веча до Федерального собрания (Сложный путь от патриархальной традиции к цивилизации) / Ю. А. Дмитриев, Е. Ю. Черкашин // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная история: Реферативный журнал. Серия 4. Государство и право. 2. – М., 1996. – С. 16.

Між тим, утверджуючи свої позиції в регіоні, уряд приділив особливу увагу фіскальній політиці. В структурі органів влади цьому було підпорядковано камеральні описи, люстрації, ревізії, створення низки нових органів (господарських відділів у губернських казенних палатах, повітових казначейств тощо), запровадження посад скарбників і фіскалів¹⁵.

Підвищена зацікавленість соціально-економічними можливостями та виробничо-економічним потенціалом Правобережжя передусім проявилася в з'ясуванні реальної картини земельної власності. З самого початку царизм наштовхнувся на особливості поземельних відносин, не характерні для внутрішніх губерній імперії. І хоч у Росії, як і в Речі Посполитій, була зовнішньо однаковою дворянська монополія на землю й допускалося володіння невласними землями, представників центральної та місцевої влади найбільше вразили масштаби приватних і державних маєтків. Росіян ще більше дивувало, що виявити чіткі межі між державними та приватними земельними володіннями було дуже важко через те, що їх розмежування за польським законодавством ніколи не проводилося¹⁶. Під час проведення люстрації 1798 р. виявилось, що землю і ліси тут вимірювали рідко, а стосовно орної землі та сінокосів, обмежувалися загальними відомостями про ступінь забезпеченості ними як фільварку, так і самого населення «землі не мірянні, але всякий користується ними в міру свого майна та спроможності...»¹⁷.

Якщо в 1780-х рр. селянам Австрійської імперії була надана особиста свобода, а в 1807-1813-х рр. – Пруссії, то Катерина II, не порушуючи поміщицького землеволодіння, відразу ж після захоплення краю поширила на його мешканців російську кріпосну систему й тим самим фактично оформила юридичне безправ'я, яке не містило жодних елементів їх земельної власності.

Д. Бовуа це пояснює значною чисельністю в Правобережжі магнатів і шляхти та надто великими розмірами польського землеволодіння¹⁸. Проте, на наш погляд, більш об'єктивні в цьому відношенні вітчизняні дослідники

¹⁵ Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: інкорпорація до складу Російської імперії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України. – К., 2013. – С. 26.

¹⁶ Борисевич С. О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793-1886 роки): монографія. – К.: Вид-во НАДУ, 2007. – С. 23, 24.

¹⁷ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше утвержденной при Киевском Военном, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе. – Ч. 7. – Т. 3: Акты о заселении Юго-Западной России XVI – XVIII вв. – К., 1905. – С. 472, 474.

¹⁸ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). – К.: ІНТЕЛ, 1996. – С. 68.

С. Лисенко і Є. Чернецький, які підкреслюють, що в ньому нараховувалося кілька десятків магнатських родів, які зосереджували в своїх руках величезні земельні та людські ресурси і володіли реальною політичною й економічною владою, хоча з формальної точки зору не мали спеціальних привілеїв¹⁹. У власності польських земельних магнатів, римо-католицьких костелів і дрібної шляхти, за різними оцінками, знаходилось від 4,3 до 6 млн десятин землі і приблизно 3 млн душ кріпосних селян²⁰. У Київській губернії власність крупних поміщиків складала більше 75% всієї території, в тому числі графів Браницьких – 300 тис. дес., князя Лопухіна – 100 тис. дес. землі²¹. С. Потоцькому належали Уманщина (158 сіл)²², Тульчинський, Могилівський, Дашівський ключі, Ольховецьке та інші староства у Брацлавському і Подільському воєводствах, разом 312 сіл і містечок²³. Власністю А. К. Чарторийського були 194 села і містечка, зокрема 165 населених пунктів у Меджибізькому, Зіньковецькому, Гранівському, Старосинявському, Миколаївському ключах, Летичівському та Кам'янецькому староствах і 19 сіл Клеванівського помістя на Волині; Щ. Потоцького – маєтності з 312 міст і сіл²⁴. Загалом, у Волинській губернії панам належало 90,4% міст і містечок, решта перебувала в руках старост²⁵. Володіння Любомирського складала 168 сіл і містечок у помістях Побережжя на Дністрі; генерала С. Потоцького – 155 населених пунктів, де проживало 43144 душі чоловічої, 39156 душ жіночої статі та 4072 чиншової шляхти²⁶. Найбільшими лати-

¹⁹ Лисенко С. Правобережна шляхта. Кінець XVIII – перша половина XIX ст.: Список шляхти Волинської, Київської та Подільської губерній, дворянські права якої перевірила Центральна ревізійна комісія / Державний комітет архівів України; Центральний держ. іст. архів України (м. Київ) / Сергій Лисенко, Євген Чернецький. – Біла Церква: Вид-во Тов-ва охорони старожитностей Київщини, 2002. – С. 15.

²⁰ Гудь Б. Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини XX століття. – Львів: Кальварія, 2000. – С. 38, 127.

²¹ Казьмирчук Г. Д. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX ст. / Г. Д. Казьмирчук, Т. М. Соловйова. – К.: ТОВ “Міжн. фінан. агенція”, 1998. – С. 62, 66.

²² ЦДІА України у Києві. – Ф. 484. – Оп. 5. – Спр. 26. – Арк. 49–53.

²³ Петренко О. С. Панський маєток на Східному Поділлі наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.: соціально-економічні та етно-конфесійні відносини: дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». – К., 2005. – С. 11.

²⁴ Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр. / перекл. з фр. Зої Борисюк. – Львів: Кальварія, 2007. – С. 17.

²⁵ Михайлюк О. Г. Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів / О. Г. Михайлюк, І. В. Кичій та ін. – Львів: Вищ. шк., 1988. – С. 19.

²⁶ ЦДІА України у Києві. – Ф. 533. – Оп. 1а. – Спр. 51. – Арк. 40.

фундіями були помістя Г. Сангушка та А. Ржевуського²⁷, П. Потоцького²⁸, Жевуських, Оссолінських²⁹.

Щоб не викликати незадоволення серед польських магнатів, ще між другим і третім поділами Речі Посполитої російський уряд взявся з'ясовувати стан державних володінь, організацію у них виробництва, їх доходи і куди їх направляли. Спектр зацікавлень економікою Правобережжя істотно розширився після 1795 р. Водночас із роботами щодо вивчення системи землеволодіння, при головній штаб-квартирі російських військ вивчалися природні та демографічні ресурси, а головне – виявлялися його фіскально-господарські можливості. Нормативною базою для розмежування слугували імператорські укази, узаконення Сенату, циркуляри генерал-губернаторам, Генеральна й додаткові інструкції з межування, численні юридичні акти губернаторам, прокурорам, межовим конторам і землемірам, а також спеціально підготовлені генеральні карти губерній, карти повітів та плани повітових містечок тощо³⁰.

Від самого початку межування між маєтками було поставлене на найвищий державний рівень і втілювалося за урядовими стандартами. Складність і масштабність заходів, пов'язаних із облаштуванням устрою приєднаних земель вимагали тривалого часу для їх реалізації. Це пояснювалося низкою причин. По-перше, робота з проведення внутрішнього межування супроводжувалася неодноразовими змінами в структурі губерній, чисельності їх повітів, адміністративних центрів тощо. По-друге, розмежування проводилося зі збереженням недоторканості казенних земель і земельної власності магнатів та шляхти – соціальної опори самодержавства в регіоні. Тим більше, що це, з одного боку, зачіпало інтереси багатьох магнатів – власників великих масивів земель і кріпаків, які не завжди погоджувалися з намірами та конкретними діями уряду з питань межування, з іншого, – могло збурило їх незадоволення і тим самим послаблювати з перших днів перебування в регіоні свою ж соціальну опору. Усе важливішим ставало зміщення акцентів у питаннях розмежування. Якщо спочатку головною була чисельність підданих чоловічої статі, то згодом – можливість кращого управління, родючість земель, вигідне геополітичне розташування Правобережної України.

²⁷ Павлюк В. Магнетерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у XIX ст. – Острог: Нац. ун-т “Острозька академія”, 2000. – С. 36.

²⁸ ЦДІА України у Києві. – Ф. 484. – Оп. 5. – Спр. 26. – Арк. 45.

²⁹ Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине: 19 – начало 20 вв. Сб. ст. / Под ред. К. Мацузато (Славяно-евразийские исследования. Вып. 8). – М.: РОССПЭН, 2005. – С. 11.

³⁰ Кам'янець-Подільський міський державний архів (Далі: К-ПМДА). – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 11. – Т. 2. – Арк. 146.

Попри те, що царизм намагався винагородити росіян за заслуги перед державою помістями у Правобережжі, наприкінці 30-х рр. він зумів підкорити собі в Україні лише трохи більше 439 тис. селян³¹. Ці дані стосуються періоду, коли польська шляхта внаслідок репресій після поразки Листопадового повстання 1830-1831 рр., зазнала відчутних втрат.

Як і на початку введення регіону до складу імперії, так і в перші десятиліття XIX ст., однією з головних перешкод був надлишок шляхти, що породжувало в царизму сумнів щодо її «автентичності», а з політико-етнічних мотивів викликало небажання інтегрувати кого-небудь через державну службу³². Відтак, розвиток регіону наприкінці XVIII ст. становив боротьбу між двома імперіалізмами, де ставкою були українські душі. Душі в адміністративному значенні, як виконавці підневільної праці, і душі в прямому розумінні, оскільки їх необхідно було зі сфери польського впливу перевести у вірних підданих царя. Тому ми цілком розділяємо думку В. Павлюка, що: а) знатні шляхетські роди відігравали провідну роль в соціально-економічному розвитку; б) поміщицькі господарства шляхом товаризації землеробства і тваринництва втягувались у ринкові відносини, внаслідок чого їх продукція посідала панівне становище на внутрішньому ринку; в) заходи центральної влади і місцевої російської адміністрації не послабили польського впливу; г) землеволодіння як головний критерій соціально-економічного впливу продовжувало перебувати в руках польських латифундистів³³. Більше того, з утвердженням на престол Олександра I можливості для цього навіть дещо зменшилися. Уряд мав намір паралізувати польський вплив, але, як виявилось, не міг цього зробити через те, що в нього не було ані міцної адміністративної системи, ані чиновництва, спроможного виконувати подібні завдання³⁴.

Російська влада пішла на союз із регіональною елітою, представленою переважно польськими магнатами³⁵. На відміну від пригнобленого переважно українського кріпосного селянства, що зазнало подвійної соціально-класової і національної експлуатації, вони опинилися у більш привілейованому, ніж за Речі Посполитої, становищі. Польські дворяни втратили юридичну владу

³¹ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор... – С. 69.

³² Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта... – С. 200.

³³ Михайлюк О. Г. Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів / О. Г. Михайлюк, І. В. Кичій та ін. – Львів : Вищ. шк., 1988. – 240 с.; Його ж. Магнетерія Волині в суспільно-політичному житті Правобережної України у першій третині XIX ст. / В. Павлюк // Наук. записки: Іст. науки. – Острог, 2003. – Вип. 3. – С. 44–47.

³⁴ История XIX века / Под ред. проф. Лависса и Рамбо. – М.: ОГИЗ, Гос. соц.-экон. изд-во, 1938. – С. 33.

³⁵ Кантелер А. Вказ. праця. – С. 68.

над селянами, характерну для часів Речі Посполитої. Натомість, їх економічне панування було не тільки повністю визнане і захищене законом, а й російською адміністрацією та міцною владою, які вступили з ними в альянс³⁶. Це пояснюється тим, що дворянство Росії до кінця XVIII ст. було правлячим класом, який поповнював всі середні й вищі ступені військової та цивільної службової ієрархії. На той час наступив такий рубіж, коли, з одного боку, влада, на угоду класовому егоїзму дворянства, доходила до того, що в приєднаних українських територіях держава набувала яскраво класового забарвлення, ставала дворянською, з іншого, – саме дворянство у подарованих йому імператрицею органах самоуправління бюрократизувалося, стало частинкою урядового механізму, виконавцем повелінь державної влади³⁷.

Їх об'єднувала жадоба до наживи і отримання все більших прибутків за рахунок посилення кріпацтва. Схожим у своїй основі було й ставлення росіян і поляків до українців. По-перше, одні і інші не визнавали її етнічною українською територією, а українців – окремим народом. По-друге, царизм і його місцева адміністрація та органи самоврядування, з одного боку, і польські магнати та шляхта, з іншого, нещадно експлуатували українське населення. По-третє, обидві сторони прагнули інкорпорувати регіон, формуючи для цього необхідні умови та реалізуючи конкретні засоби. По-четверте, для втілення своїх задумів вони розробляли і втілювали власну нормативно-правову базу та ідеологічне забезпечення.

Більше того, всіляко консервували соціальну мобільність, щоб не допустити переходу кріпаків у вільний стан, а міщан – у стан купців. Згубну роль також відіграла самодержавна лінія на швидку асиміляцію української шляхти в російське імперське станове суспільство, що позбавляло корінних мешканців власної еліти. Оскільки власниками земель і виробленої на них продукції були переважно не українці, то і прибутки від господарювання закономірно опинялися головним чином не у їхніх руках. Безперечно, ми враховуємо, що це стало можливим через брак у регіоні більш-менш помітного прошарку власної української економічної, зокрема торговельної, еліти. Унаслідок цього, українці єдині на одвічній землі опинилися в безправному становищі, були позбавлені можливості розвиватися на власній економічній основі. Тільки вони виявилися чужими для російської влади, а вона віддалялася від них, ставала дедалі чужою.

³⁶ Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – Т. 1. – К.: Тип. Е. Я. Федорова, 1885. – С. 62.

³⁷ Люти А. Итоги XVIII века в России. Введение в русскую историю XIX века. Очерки А. Люти, В. Зоммера, А. Липовского. – М.: Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1910. – С. 81.

Із реалізацією політики уряду та вrostанням регіону в державний організм Росії зростало соціальне та економічне безправ'я корінного населення. Упорядкування та врегулювання суспільно-виробничих відносин у Правобережжі здійснювались за допомогою порядків, законів та інших норм імперії, побудованих за принципом «Богу – боже, кесарю – кесарево». Так, у маніфесті Катерини II від 13 липня 1795 р. зазначалося, що «запровадивши спокій у землях під скіпетр наш на віки повернених, ми спрямовуємо головну увагу і волю нашу на цьому придбанні, по-перше, на те, щоб, огородивши щойно усиновлених безпекою, дати їм правління утверджене на непорушних основах, правління подібне до того, під покровительством якого благоденствує велике число підвладних нам народів, а, по-друге, щоб дати нову приємну для серця нашого їжу, поширити добродійність на рід людський і творити всіх скільки можливо, щасливими. Керуючись цими правилами, Ми не тільки підтвердили обивателів згаданих областей при законному кожного володіння і майна, але й прилучивши їх до слави та благоденствій імперії нашої, пожалували їх всіма тими правами, вольностями і перевагами на всьому їх просторі, якими давні піддані наші користуються»³⁸. Забезпечуючи інтереси держави та дворянства, норми російського законодавства спочатку захищали інтереси усіх заможних прошарків³⁹. Політичний курс в економічній сфері втілювався через неповагу і недовіру до людей, які створювали матеріальні блага. І це закономірно, адже його включили до Російської імперії не для того, щоб господарювати чи працювати, а панувати, командувати, розпоряджатися виробленим, створеним корінними мешканцями.

Самодержавна соціально-економічна політика у Правобережжі ґрунтувалася на пріоритеті прибулих росіян, хоча їх кількість, особливо частка в складі мешканців, наприкінці XVIII ст. не перевищувала 0,1%, а її визначальними напрямками були утвердження російської юрисдикції та безперечна державна протекція. Завданням влади було суворо стежити за тим, щоб ніде не відбулося невідповідних дій поміщиками і селянами до запроваджених на російських засадах порядків. За українцями закріплювалося право мовчазної покори панам своїм без найменших змін⁴⁰. Рубіж XVIII–XIX ст. відзначався формуванням і всебічним зміцненням соціальної бази самодержавства в містах і селах, посиленням й розширенням

³⁸ ПСЗРИ-1. – Т. 23. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Канцелярии Его Императорского Величества, 1830. – № 17356.

³⁹ *Ткач А. П.* Кодификация, памятники и основные черты права Украины второй половины X – первой половины XIX ст.: автореф. дис. на соискание учёной степени докт. юрид. наук. – К., 1969. – С. 38.

⁴⁰ К-ПМДА. – Ф. 228-57 с. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 85.

економічних і правових повноважень російських й польських поміщиків із одночасним збереженням і консервуванням станової безправності українців.

Між тим, численні податки і повинності, які доводилось виконувати селянам і міщанам, віднесеним до податного стану, не залишало у них бодай незначних коштів для підтримання та розвитку їхнього господарства та спричинило зменшення заможного прошарку. Вкрай негативно на їх господарських можливостях позначалась рекрутська повинність, що відривала найпрацездатнішу частину чоловічого населення. Дедалі більш стійкою ставала тенденція зростання великих поміщицьких латифундій шляхом насильницького захоплення земельних наділів у селян або їх зменшення чи обміну кращих на гірші. Як результат, більшість селянських господарств переходила в нижчий розряд або зазнавала подрібнення.

Водночас селянське господарство, хоч і дуже повільно, залучалося в товарно-грошові відносини. Аналіз засвідчує, що географічні умови, аграрне середовище регіону не тільки диктували логіку розташування посівних площ і культур, а й формували тип хлібороба, задавали рівень напруженості його праці та виробничої поведінки. Водночас, його господарський сектор, як і інші сфери суспільного життя, від самого початку перебування в складі Російської імперії інтенсивно інтегрували в загальноросійський економічний ринок⁴¹.

Безперечно, держава і суспільство завжди були і є взаємозумовленими суспільними структурами, існування яких одне без одного неможливе. Проте в Правобережній Україні на межі XVIII – XIX ст. справжнього контакту і співробітництва уряду та суспільства в сфері економіки налагоджено не було⁴². Її мешканці повинні були сплачувати державі подушний податок, виконувати низку державних і земських повинностей, а російська влада, не даючи нічого взамін, спрямовувала їх в імперських інтересах. Особлива роль в цьому належала православної церкві, яка, отримавши державний статус, окрім релігійних функцій, виконувала чимало соціальних і загальнодержавних обов'язків⁴³. Паралельно з посиленням адміністративного тиску зростав й набував загального характеру ідеологічний диктат, сила цього якого не залишала для українців власного вибору. Це загострювало старі й породжувало нові суперечності та конфлікти на політичній, економічній,

⁴¹ Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 1. – С. 313.

⁴² *Миллер А. И.* “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб.: Алетейя, 2000. – С. 11.

⁴³ Держархів Вінницької області. – Ф. Д-799. – Оп.1. – Спр.13. – Арк. 2-8; Держархів Хмельницької області. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 1–12.

етнічній і релігійній основі. Наслідком їх наростання ставало посилення кріпацтва, зростання частки збіднілого населення, зубожіння українців та їх дезінтеграцію.

З кінця XVIII ст. Правобережжя стало не тільки постачати сільськогосподарську продукцію у внутрішні губернії Росії, а й на експорт. І це законірно, оскільки в ньому завжди були надлишки хліба, експорт якого був винятково вигідним як за витратами та особливо прибутками, так і з точки зору близькості до чорноморських портів і наявності суднохідних річок. Великим стимулом до цього було зростання цін, зумовлене попитом світового хлібного ринку, повноцінним учасником якого стала Росія⁴⁴.

Важливу групу чинників, які справляли істотний вплив на господарський розвиток регіону, складали висока густота заселення, особливості господарювання, помітна перевага рівня соціально-економічного розвитку, вища ніж в інших окраїнах Росії інтенсивність політичних процесів, західноєвропейська орієнтація торгівлі та структура торговельних зв'язків. Істотним було те, що шляхта в регіоні була польською або сполонізованою, а селяни – русинами⁴⁵, тобто українцями. Залучення «російського елемента» в землеробські господарства було важливим (хоч і не єдиним) напрямком імперської політики. Адже тільки опираючись на надійні форпости обрусіння серед корінного населення, можна було змінити національне обличчя аграрного суспільства регіону⁴⁶.

Після 1793 р. Правобережна Україна набула якісно нової суті в реалізації імперсько-експансіоністських планів царизму. Зокрема, почала відігравати ключову роль у з'єднанні за допомогою Дніпровсько-Бузького каналу Балтійського і Чорного морів⁴⁷. По-друге, на її розвиток істотний вплив мали й інші економічні фактори, передусім можливості сільського господарства, трудових ресурсів, шляхів сполучення, транспортної інфраструктури та ін. І до, і після поділів вона слугувала транзитною територією для західноєвропейських впливів. По-третє, значну роль мали зміни, які відбулися у міждержавних відносинах в акваторії басейнів Чорного та Середземного морів, які визначали політичну ситуацію. По-четверте, важливу роль відігравали її господарські, зокрема торговельно-економічні зв'язки.

⁴⁴ *Миронов Б. Н.* Хлебные цены в России за два столетия (XVIII–XIX вв.) / Под ред. А. Г. Манькова. – Л.: Наука, 1985. – С. 90, 91, 154, 155.

⁴⁵ *Западные окраины Российской империи.* – М.: Новое литературное обозрение, 2007. – С. 53.

⁴⁶ *Горизонтов Л. Е.* Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.). – М.: Индрик, 1999. – С. 121.

⁴⁷ *Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України.* – Ф. 38. – Спр. 144. – Арк. 12.

По-п'яте, на геополітичне становище вплинули неодноразові адміністративно-територіальні та інституційно-правові зміни в південно-західній та інших частинах імперії⁴⁸.

На функціонування поміщицьких господарств регіону впливали: 1) їх стан на момент початку інкорпорації до складу імперії; 2) політика царату щодо поміщиків у контексті ставлення до шляхти; 3) вплив польських повстань на чисельність і становище магнатських маєтків; 4) зросійщення землеволодіння; 5) кількість землеволодінь і чисельність селянських душ, які визначали загальну економічну стабільність маєтків та їх залежність від фінансового стану власників; 6) піднесення господарської системи, пов'язане з культивуванням сільськогосподарських культур, тваринництва та переробної галузі; 7) подальше втягування у товарно-грошові відносини; 8) розвиток стосунків з іншими категоріями населення; 9) демагнатеризація (подрібнення) великих латифундій⁴⁹.

На аграрний сектор Правобережжя впливали помірний клімат і природно-географічне розташування, вищий рівень виробництва, велика чисельність і висока щільність народонаселення, органічна взаємозумовленість економічного розвитку, видів і обсягів державних і земських повинностей, котрі воно виконувало, істотна відмінність трудових можливостей та рівня матеріальної забезпеченості селян-хліборобів, специфіка їх ставлення до землі і хліборобської праці, пряме втручання держави у виробництво, вигідне геополітичне положення та ін. Географічне положення було в числі вирішальних факторів, які визначали буття селян, знаряддя праці, прийоми агротехніки, значною мірою адаптовані зовнішніми умовами та впливами. Розвиток сільського господарства стимулювала Європа з розвинутою промисловістю і попитом на хліб й інші продукти харчування⁵⁰. Навіть сучасні російські історики визнають, якщо регіон відразу після 1793 р. був інкорпорований в адміністративну структуру імперії, то економічні відносини,

⁴⁸ Філінюк А. Г. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття): монографія / А. Г. Філінюк, Т. В. Ігнат'єва. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. держ. ун-т: редак.-видавн. відділ, 2006. – С. 55.

⁴⁹ Демагнатеризація латифундій на Правобережній Україні (первая треть XIX в.): Уманские имения Потоцких // Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережней Украине: 19 – начало 20 вв. Сб. ст. / Под ред. К. Мацузато (Славяно-евразийские исследования. Вып. 8). – Саргого – М.: РОССПЭН, 2005. – С. 8–29; Кривошея І. І. Демагнатеризація уманських маєтків магнатів Потоцьких (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. VI. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 56–69.

⁵⁰ Реснт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 50, 51.

особливості економічного життя, структура сформованих століттями торговельних зв'язків перешкоджали його інкорпорації.

Висока щільність населення об'єктивно стимулювала підвищення результативності праці. Цьому сприяло запровадження певної спеціалізації, застосування передової агротехніки та добрив й поступове включення у торговельно-економічні зв'язки. Зменшення земельних наділів, збільшення панщини і повинностей змушувало їх систематично експериментувати, запроваджувати нові знаряддя, розширювати сівозміну тощо. В умовах обмежених земельних ресурсів, збільшення повинностей і подушного дедалі більшу роль відіграло зміцнення у свідомості селян рис раціоналізму, прагматизму та ощадливості, досконаліх знань специфіки своїх наділів, можливостей знарядь праці і виявлення турботи про отримання більшого урожаю.

Отже, господарське життя Правобережної України вирізнялося соціальною, економічною, національною та культурною своєрідністю, на її теренах формувалося складне полотно виробничих взаємин імперської влади і місцевих співтовариств. Освоюючи та переносючи в регіон кріпосницькі відносини, самодержавство розглядало його: по-перше, як територію розширення Росії в південно-західному напрямі; по-друге, як складник держави для інтеграції якого потрібен був певний перехідний період. Поведінка імперської влади в економічній сфері регіону значною мірою визначалась його прикордонним і геополітичним положенням, винятковими господарськими та фінансовими вигодами, концентрацією польської шляхти, специфікою суспільного життя та підпорядкуванням місцевого населення інтересам нової держави і, врешті-решт, його поглинання.

УДК «Сапегі»«18»

Валянцін Голубеў, Аляксандр Доўнар
(Мінск)

**НОВЫЯ ДАКУМЕНТЫ ПРА АРГАНІЗАЦЫЮ
САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНАГА ЖЫЦЦЯ
ВА ЎЛАДАННЯХ КНЯЗЁЎ САПЕГ У КАНЦЫ ХVІІІ СТ.
(стварэнне сістэмы сельскіх судаў і рэгламентацыя
абавязкаў сялянскіх дзесятнікаў)**

У артыкуле разгледжаны дакументы з беларускіх уладанняў князя Ф. Сапегі, датаваныя 1795 г. аб стварэнні сельскіх судаў і абавязках сялянскіх дзесятнікаў. Зроблены аналіз дзейнасці сельскіх судаў і судаў сельскай абшчыны ў Беларусі ў ХVІ–ХVІІІ стст., прыведзены арыгінальныя тэксты вышэйназваных дакументаў і апісанне абавязкаў дзесятнікаў з інвентара Краснасельскага староства Мінскага ваяводства ад 1 жніўня 1789 г.

Ключавыя словы: сяляне, сельскія суды, дзесятнікі, гаспадарка, Асветніцтва.

В статье рассмотрены документы из белорусских владений князя Ф. Сапегі, датированные 1795 г. о создании сельских судов и обязанностях крестьянских десятников. Сделан анализ деятельности сельских судов и судов сельской общины в Беларуси в ХVІ–ХVІІІ стст., приведены оригинальные тексты вышеназванных документов и описание обязанностей десятников из инвентаря Красносельского староства Минского воеводства от 1 августа 1789 г.

Ключевые слова: крестьяне, сельские суды, десятники, хозяйство, Просвещение.

The article considers the documents of prince F. Sapieha Belarusian possessions, dated 1795 on the establishment of rural courts and responsibilities of peasant foremen. The authors made the analysis of the peasant and rural community courts activities in Belarus in 16th – 18th centuries, give the original texts of the aforementioned documents and describe foremen responsibilities according to an inventory of Krasnoselski district (starostva) Minsk province (voevodstvo) from August 1, 1789.

Keywords: peasants, rural courts, foremen, economy, Age of the Enlightenment.

У адзеле рукапісаў бібліятэкі Вільнюскага ўніверсітэта захоўваецца велізарны фаліант, які ўяўляе сабой зборнік дакументаў па адміністрацыйнай арганізацыі сацыяльнага і гаспадарчага жыцця насельніцтва ва ўладаннях магнацкага роду Сапегаў, размешчаных на тэрыторыі Заходняй Беларусі (Ружаны, Дзярэчын, Высокае і інш.). Матэрыялы, якія ўваходзяць у гэты зборнік, датаваны ў асноўным 1795–1796 гг. Пад некаторымі дакументамі стаіць подпіс уласніка, князя *Францішка Сапегі* (1772–1829 гг.). Вядома, што Ф. Сапега скончыў Віленскі ўніверсітэт (Віленскую галоўную школу), быў кіраўніком нацыянальна-вызваленчага паўстання 1794 г. па тэрыторыі Слонімскага, Ваўкавыскага паветаў і ўсходняга Падляшша.

Другая палова XVIII – пачатак XIX ст. – перыяд, звязаны ў гісторыі Беларусі з распаўсюджаннем ідэалогіі Асветніцтва, для якой была, між іншым, характэрнай прапаганда свабоды асобы, абароны правоў чалавека. Важнай была і ідэя забеспячэння хаця б мінімальна палітычных гарантый і сацыяльных і гаспадарчых правоў усіх людзей, у тым ліку і сялян.

Найбольш вядомымі з ліку буйных землеўладальнікаў Вялікага Княства Літоўскага на тэрыторыі Беларусі, якія кіраваліся ў сваёй палітычнай і гаспадарчай дзейнасці ідэалогіяй Асветніцтва і былі прыхільнікамі ідэй французскіх фізіякратаў, з’яўляюцца Іаахім Храптовіч і Ігнат Масальскі. Яны лічылі паншчыну прыніжэннем чалавечай асобы і пераводзілі сялян сваіх уладанняў з “службы цяглай” на грашовую рэнту, умацоўвалі абшчынныя традыцыі ў сваіх маёнтках – уводзілі агульную адказнасць грамады за тых, хто па нейкіх прычынах не змог заплаціць чынш, падтрымлівалі звычай сялянскай узаемадапамогі пры пажарах і ў іншых крытычных выпадках, ініцыявалі стварэнне ў вёсках страхавых збожжавых складаў (магазінаў) і інш. Па ініцыятыве прыхільнікаў ідэй фізіякратаў адкрываліся школы для сялянскіх дзяцей. Яны займаліся гаспадарчай адукацыяй і выхаваннем сялянства (прапагандавалі здаровы лад жыцця, тлумачылі шкоду, якую прыносіла празмернае ўжыванне гарэлкі і інш.). Больш за тое, імкнучыся арганізаваць справядлівае жыццё для сваіх сялян такім, якім яно ўяўлялася фізіякратам, апошнія стваралі ў сваіх маёнтках спецыяльную сістэму кантролю над штодзённым жыццём сялянства, ніжэйшым звяном якой звычайна былі тыя ж сяляне, прызначаныя землеўласнікам кантралёры-дзесятнікі. А завяршалася гэтая сістэма інстытутам сельскіх судоў, дзейнасць якіх таксама была рэгламентавана землеўласнікам.

Духам Асветніцтва прасякнуты і вышэйзгаданыя дакументы, падрыхтаваныя для заходнебеларускіх уладанняў Ф. Сапегі. Аўтары дадзенага артыкула мяркуюць, што ўвесь дакументальны комплекс быў распрацаваны па ініцыятыве Ф. Сапегі і дадзенай публікацыяй робяць першую спробу ўвядзення часткі з гэтых дакументаў у шырокае навуковае абарачэнне.

Найбольш дэмакратычнымі і, у пэўным сэнсе рэвалюцыйнымі, з'яўляюцца дзве інструкцыі, наўпрост звязаныя са становішчам сялянства – па ўвядзенню сельскіх судоў (*sądow włościańskich*) і рэгламентацыі абавязкаў сялянскіх дзесятнікаў. Гэта не толькі першая публікацыя гэтых дакументаў, але таксама і першая спроба іх аналізу. Самі дакументы друкуюцца ў дадатку на мове арыгінала.

14 красавіка 1795 г. у Ружанах Ф. Сапега падпісаў інструкцыю па ўвядзенню ў сваіх уладаннях сельскіх судоў. Канкрэтныя ўладанні ў тэксце не названы, але вядома, што Ф. Сапегу, як прадстаўніку чарэйска-ружанскай лініі гэтага магнацкага роду, належалі на захадзе Беларусі маёнткі Ружаны (Ражаная), Дзярэчын, Зэльва, Высокае, Мыш.

Матэрыялаў аб тым, як дзейнічалі сельскія суды, а таксама суды, створаныя для разгляду розных адміністрацыйных і крымінальных справаў сялян Беларусі часоў ВКЛ, амаль не захавалася. Гэта адносіцца таксама і да ўнутрыабшчынных сельскіх (сялянскіх) судоў. Звестак аб тым, як яны дзейнічалі і як разглядаліся справы і выносіліся прысуды ў грамадах асобных вёсак ці ўладанняў знойдзена зусім няшмат. Гэтаму ёсць некалькі тлумачэнняў. Па-першае, дзейнасць абшчынных (валасных і сельскіх) судоў не была пастаяннай. Больш за тое, можна выказаць меркаванне, што такія суды былі даволі рэдкай з'явай. Яны ствараліся (ці збіраліся) толькі ў выпадку неабходнасці, калі адбывалася нейкая экстраардынарная падзея, парушэнне правіл грамадскага жыцця. Таму не было неабходнасці на дзяржаўным ці рэгіянальным узроўні рэгуляваць іх дзейнасць. Хутчэй за ўсё, судаводства ў такіх выпадках адбывалася на аснове мясцовай традыцыі, звычайнага права. Суды сялянскіх абшчын разглядалі галоўным чынам простыя, некрымінальныя справы. Аб гэтым сведчыць, напрыклад, упамінанне ў вялікакняжацкай грамаце насельніцтву Свіслацкай воласці ад 19 ліпеня 1540 г.: “А о дерево бортное и о бчолы мають они сами межи собою судити”¹.

Па-другое, сфера дзейнасці такіх судоў была абмежаванай – там разбіраліся тыя справы, якія па той ці іншай прычыне не разгледзеў кожны ці дваровы суд. Магчыма, што насельніцтва праз грамадскія вясковыя суды імкнулася само па традыцыі вырашаць справы жыхароў сваёй абшчыны, бо сяляне звычайна лічылі, што самі яны разсудзяць свае праблемы больш справядліва, чым гэта зробіць землеўласнік, чалавек для грамады пабочны. Аб тым, што вясковыя грамады імкнуліся ствараць свае абшчынныя суды, што такія суды на самой справе існавалі і дзейнічалі, сведчыць наяўнасць запісаў у дакументах феадальных уладанняў аб забароне стварэння сялянамі такіх судоў.

¹ Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга 28 (1522–1552). Кніга запісаў 28 (Копія канца XVI ст.) / Падрыхт. В.С. Мянжынскі. – Менск: Athenaem, 2000. – С. 116–117.

Па-трэцяе, дзейнасць судаў сельскіх грамад на тэрыторыі Беларусі ў XVI–XVIII стст. не дакументавалася. Такія суды звычайна адбываліся ў вуснай форме. Нам вядомы толькі факты ці аб дазволенах судах, ці аб забароненых. Тыя ж суды грамады, пра якія не даведаўся феадальны ўласнік ці яго адміністрацыя і звесткі пра гэта не былі ўнесены ў дакументы, так і засталіся для нас невядомымі.

Па-чацвёртае, феадальны ўласнік пастаянна імкнуўся спалучыць функцыі суда грамады з судом панскага двара, для ўдзелу ў якім спецыяльна вылучаліся прадстаўнікі абшчыны і, у першую чаргу, яе кіраўніцтва. Звесткі і пра такія суды ўносіліся ў афіцыйную дакументацыю вельмі рэдка і вядомы ў асноўным па матэрыялах XVIII ст.

Разам з тым, інфармацыя, хаця і недастаткова шырокая, пра тое, што суды сельскіх абшчын у беларускай вёсцы XVI–XVIII стст. існавалі, ёсць у матэрыялах, якія прадстаўляюць розныя віды феадальнага землеўладання. Так, удалося выявіць сведчанні аб наяўнасці і складзе такіх судаў у буйнейшых уладаннях Віленскага каталіцкага біскупства (Брашэвічы, Ігумен, Стрэшын, Сожыца) і тэкст пад назвай «Увядзенне сельскіх судаў» для маёнткаў князёў Сапегаў Ружаны, Дярэчын і інш. у 1795 г., дзе дэталева распісана дзейнасць такіх сельскіх судаў.

У XVI ст. вясковы, а ў некаторых выпадках нават і валасны суд, калі ён быў, звычайна ўзначальваў кіраўнік абшчыны – старац. Пра гэта, напрыклад, сведчыць запіс, змешчаны сярод спраў Віленскага капітула ад 5 лютага 1552 г. дзе разглядаліся скаргі сялян з маёнтка Стрэшын на адміністратара ўладання. У адказ на сялянскія скаргі капітулам была прынята пастанова аб тым, каб “адміністратар капітульных маёнткаў сам падданных не караў і не разбіраў сам спрэчных спраў паміж падданымі, але прыцягваў да гэтага таго старшага з воласці, які называецца “старац” і некалькіх старэйшых валашчан, з імі праводзіў разгляд справы і выносіў рашэнне паводле меркавання суда: спагнання аднак, якое называецца “перасуд”, што звычайна плаціць асуджаны, каб сам не выносіў, а дасылаў справу ў капітулу, а тая, паводле свайго меркавання ўжо сама прыме рашэнне пра пакаранне”². Тут выразна відаць не толькі імкненне землеўласніка ўзяць пад кантроль дзейнасць сялянскага суда, але і дазволіць яго функцыяніраванне на аснове мясцовай традыцыі. У капітуле ведалі не толькі склад суда (старац і старэйшыя людзі грамады), але і назву выплаты, якую рабіў асуджаны на валасным судзе. Дарэчы, дакументы выразна сведчаць, што суды сельскіх грамад, ці дваровыя суды з шырокім прыцягненнем прадстаўнікоў сельскіх абшчын дзейнічалі

² *Kurczewski J.* Kościół zamkowy czyli katedra Wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju. – Cz. III. Streszczenie aktów kapituły Wileńskiej. – Wilno: Drukiem Józefa Zawadzkiego, MCMXVI. – S. 40.

ва ўладаннях Віленскага каталіцкага біскупства, размешчаных на тэрыторыі Беларусі, і ў XVII–XVIII стст.

М. Б. Тапольская, якая вывучала сацыяльна-эканамічнае развіццё Шклоўскага графства і становішча яго насельніцтва ў XVII–XVIII стст., таксама прыйшла да высновы, заснаванай на вывучэнні матэрыялаў з архіву князёў Чаргарыйскіх у Кракаве, што сяляне з вёсак графства “выконвалі судовыя і выхаваўчыя абавязкі”³.

Прывядзем запісы аб парадку дзейнасці сялянскіх судоў ці судоў з актыўным удзелам сялян ва ўладаннях Віленскага каталіцкага біскупства ў XVIII ст. Так, у тэксце Уставы 1710 г. сялянам маёнтка Сожыца Віцебскага ваяводства адзначалася, што тых сялян, якія будуць рабіць грахоўныя ўчынкi (у якасці такіх пералічваліся чарадзеіства, варажба, крадзяжы, падманы, распальванне нянавісці ў адносінах паміж сабой, нагаворы на іншых і да т.п.) і віна якіх будзе даказана, дзяржаўца або адміністратар Сожыцкага двара “павінен сувора караць паводле закону і справядлівасці і судзіць усёй грамадой” (“... ma go o to Surowie karać według praway słuszności sądząc takiego Cało Gromadą ...”⁴). А ў выпадку больш цяжкіх «крыміналаў» з боку сялян, для правядзення судовага разбіральніцтва рэкамендавалася запрашаць “блізкіх суседзяў шляхціцаў разумных і богабаязных і караць адпаведна зробленай правіннасці”⁵.

Паводле Уставы, змешчанай у інвентары маёнтка Стрэшын Рэчыцкага павета за 1714 г., забаранялася праводзіць сходы грамады без ведама двара. Суды, створаныя грамадой, павінны былі зацвярджацца панскім дваром: “Gromady żadnej niepowinne być, chyba za wiadomością Dworu, a tym bardziej sądy przez Gromady uczynione aby były potwierdzone ode Dworu”⁶. Як відаць з тэкста дакумента, абшчына ў 1714 г. у Стрэшынскай воласці ў выпадку неабходнасці разглядала розныя парушэнні сярод сваіх членаў, ажыццяўляла суд грамады. Складальнікі інвентара некалькі абмежавалі судовыя паўнамоцтвы грамады. Так, ва Уставе было запісана, што пры ўзнікненні нейкага крымінальнага здарэння ні двор, ні грамада не павінны былі самі праводзіць судовае расследаванне і выносіць прысуд (“jako Dwor przez się, tak tym bardziej Gromada niemogą skutecznie sądzić y ezechuować sami przez się”)⁷.

³ *Topolska M.B.* Dobra Szklowskie na Białorusi Wschodniej w XVII i XVIII wieku. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1969. – S. 32.

⁴ Lietuvos Mokslu Akademijos Bibliotekos Rankraščių Skyrius (LMAB RS). – Бібліятэка Акадэміі навук Літвы, адзел рукапісаў. – F. 43. – Bib. 17054. Інвентар маёнтка Сожыца 1663 г. – S. 15v.

⁵ Тамсама.

⁶ LMAB RS. – F. 43. – Bib. 17402. Інвентар Стрэшынскай воласці 1623 г. – S. 7v.

⁷ LMAB RS. – F. 43. – Bib. 17402. Інвентар Стрэшынскай воласці 1623 г. – S. 8.

Адзначалася, як і ў сожыцкай Уставе, што ў такім выпадку трэба запрасіць каго-небудзь з суседняй шляхты, хто разбіраецца ў заканадаўстве і судзіць вінаватага «паводле статуту і святой справядлівасці», а не адсылаць да капітулы 3-за вялікай адлегласці.

Пра своеасаблівы суд дваровага аканомы, для ўдзелу ў якім запрашаліся і прадстаўнікі грамады, упамінаецца ў запісе, што змешчаны ў інвентары маёнтка Брашэвічы Берасцейскага павета за 1771 г. У прыватнасці, сярод “Агульных павіннасцей” насельніцтва воласці было запісана, што “крыміналы” будзе судзіць пан адміністратар “з дапамогай дзесяці старцаў, якія кожны год павінны выбірацца на грамадзе ў дзень Святога Марціна”⁸. Нельга адназначна сцвярджаць, што названыя “старцы” – гэта старцы-кіраўнікі абшчыны. Зусім верагодна, што гэта старэйшыя ці найбольш паважаныя члены грамады, якія выбіраліся для таго, каб выконваць ролю своеасаблівых “народных засядацеляў” у адміністратарскім судзе. Галоўнае тут тое, што менавіта грамада са свайго асяроддзя выбірала гэтых людзей якраз для пэўнай мэты – ўдзелу у разглядзе судовых спраў адносна насельніцтва гэтага ўладання.

У інвентары маёнтка Ігумен Менскага павета, сталовага ўладання віленскага біскупа Ігната Масальскага 24 чэрвеня 1787 г. у адносінах да сялянскай абшчыны было запісана наступнае: “Старца і войта павінны падданыя самі для сябе выбіраць, гэтак абранне павінен пацвердзіць двор і надаць выбраным права суда па другарадных пытаннях”. У дакуменце адзначалася, што судовае разбіральніцтва старац і войт павінны былі ажыццяўляць разам з прыданымі ад грамады трыма мужамі. У выпадку, калі б удзельнікі судовага працэса былі нязгодныя з рашэннем гэтага сялянскага суда, то ім давалася права апеляцыі да дваровай адміністрацыі (“Starca u Woyta maią Poddani sami dla siebie obierać, z ktorych tak obranego Dwor powinien potwierdzić i nadać im Władzę Sądzenia spraw u pomniejszych rzeczach razem z przydanemi trzema mężami, ktorey decyzij gdy strony przyjąć niezechcą Wolno na ten czas do Dworu appellacie”⁹). Такі ж запіс быў змешчаны і ва Уставе сялянам уладання Шыпяны Менскага павета, якое таксама належала Віленскаму біскупству.

Некалькі зменены, але, па сутнасці, з тым жа зместам тэкст аб сялянскім судзе быў уключаны ў інвентар маёнтка Ігумен, які быў складзены каля 1788–1790 гг. Там адзначалася, што кожны войт з’яўляецца не толькі суддзёй для сялян сваёй воласці, але адначасова і зборшчыкам падаткаў з феадальназалежнага насельніцтва¹⁰. У інвентары таксама быў апісаны парадак

⁸ Lietuvos Vastybes Istorijos Archyvas (LVIA) – Дзяржаўны гістарычны архіў Літвы. – F. SA. Старажытныя акты. – Bib. 11434. Інвентар маёнтка Брашэвічы 1771 г. – S. 7v.

⁹ LMAV RS. – F. 43. – Bib. 8829. Інвентар Ігуменскага графства 1787 г. – S. 32 v.

¹⁰ LVIA. – F. 694. – Ap. 1. – Bib. 106. Інвентар Ігуменскай воласці 1788 г. – S. 199.

выбараў войта і склад сельскага суда на чале з войтам. З тэкста выразна відаць, што гэта быў суд валасной абшчыны, на чале якога стаяў яе кіраўнік. У склад суда ўваходзілі таксама кіраўнікі сельскіх грамад – лаўнікі і тры мужы (судовыя засядацелі – *В.Г., А.Д.*), выбраныя па прапанове войта, але зацверджаныя дваровай адміністрацыяй.

Нязгодныя з рашэннямі гэтага суда маглі апеляваць да адміністратара ўладання: “Woyta maią sie same dla siebie obierać, ktorego tak obranego powinien Dwor potwierdzić y nadać mu władze sędzenia spraw między stronami zaszędziących razem z ławnikami i trzema mužami od woyta wybranemi a od dworu potwierdzonymi, od których decyzii, jeżeli strony nie zachcą przestawać na niey, apelacyia waruie się do JP Gubernatora”¹¹. Такім чынам, з гэтага тэкста можна зрабіць выснову, што размова ў ім ідзе пра суд сялянскай грамады, які меў права дзейнічаць з дазволу землеўласніка.

Найбольш дэталёва пра сялянскія ці сельскія суды гаворыцца ў тэксце згаданай вышэй інструкцыі па “Увядзенню сельскіх судоў” для маёнткаў князёў Сапегі 1795 г.¹² (гл. Дадатак 1).

Ідэя ўстанаўлення сельскіх судоў (“sądow włościańskich”) узнікла ў сувязі з тым, што складальнік інструкцыі ці сам землеўласнік рэальна ацэньваў існуючую сітуацыю ў сялянскім асяроддзі і адзначыў гэта ў тэксце: колькі б адміністрацыя не клапацілася аб паляпшэнні становішча сялян, яны не любяць панскі двор, нянавіць да якога “ўсмоктваюць яшчэ з мацярынскім маляком”. Адзначалася, што асноўнымі прычынамі гэтага была як малая інфармаванасць сялян аб клопатах самога землеўласніка і панскай адміністрацыі пра іх лёс, так і тое, што часта, а то і амаль заўсёды, з сялянамі абыходзіліся не як з людзьмі, “а горш, чым з хатняй жывёлай (быдлам)”. Таму складальнік дакумента лічыў, што сяляне маюць усе падставы для таго, каб адмоўна адносіцца да дваровай адміністрацыі. Менавіта дзеля таго, каб не дазваляць аканомам несправядліва судзіць і караць сялян, землеўласнік і уводзіў у сваіх уладаннях інстытут сельскіх (менавіта для сялян) судоў.

У дакуменце адзначалася, што ў сувязі з гэтым, і ўлічваючы, што:

- “не бывае чалавека без віны, а таму і начальства ўстаноўлена ад Бога, каб кожная, нават найменшая, правіннасць была без развагі і шкадавання пакарана”;

- “сялянін цела і душой роўны кожнаму чалавеку, якога Бог узнагародзіў розумам і даў яму магчымасць усведамляць, што ёсць добрае, і што ёсць дрэннае”;

¹¹ Тамасама.

¹² Vilniaus Universiteto Bibliotekos. Rankraščių Skyrius (VUB. RS.) – Бібліятэка Вільнюскага ўніверсітэта, аддзел рукапісаў. Калекцыя інвентароў маёнткаў. – Ф. 4. – Віб. 12069 (А 257). Адміністрацыйна-гаспадарчая дакументацыя Сапегі (Дзярэчын, Ружаны, г. Высокае), 1795–1796 гг. – S. 93v. – 96v.

- зрабіць селяніна законапаслухмяным можна рознымі сродкамі, “найперш асветай людзей”, а не толькі “неміласэрным біццём”;

- “клапоцячыся пра здароўе і дабрабыт сялян”, землеўласнік, як “пан і дабрадзеі для сваіх падданных” уводзіць гэтыя сельскія суды, якія павінны складацца з сялян і разглядаць сялянскія справы.

Узначальваць такі суд павінен быў вясковы войт, які выбіраўся сялянамі і зацвярджаўся панскай адміністрацыяй. Адзначалася, што “такім чынам ён стане першым гаспадаром і першым суддзёй той грамады, у якой з’яўляецца войтам”.

У дапамогу войту ў кожнай вёсцы планавалася выбіраць па 2 гаспадары “богабязных і вартых даверу, якія б разам з войтам судзілі розныя справы, што ўзнікалі б у іх вёсках”.

Месцам правядзення суда вызначаўся дом войта, а на судовых пасяджэннях павінны былі прысутнічаць як абвінаваўцы, так і абвінавачаныя.

Ініцыятарамі (“donosicielami”) узбуджэння спраў у сельскім судзе павінны былі быць дзесятнікі. Суд надзяляўся паўнамоцтвамі разглядаць практычна ўсе справы, якія маглі ўзнікнуць у вёсцы: ад крадзяжоў і скалечання чалавека да забойстваў, пратэстаў і бунтаў. Разам з тым у тэксце дакумента адназначна ўказвалася, што рашэнні такіх сельскіх судаў павінны былі зацвярджацца адміністрацыяй уладання.

Правапарушэнні сялян адной вёскі (крадзяжы, бойкі, сваркі, шкоды, зробленыя суседзямі і да т.п.) павінны былі разгляцца судом гэтай жа вёскі. Калі справа тычылася сялян з розных вёсак, якія адносіліся да аднаго і таго ж фальварку, яна разглядалася судом вёскі, якая была большай па плошчы і колькасці насельніцтва.

Селяніна, які прычыніў якую-небудзь шкоду падчас работы ў панскім двары, павінен быў судзіць суд яго вёскі, а не адміністрацыя. Справу таксама прадстаўляў дзесятнік, які быў абавязаны дамагацца справядлівага пакарання вінаватага.

У выпадку спрэчкі селяніна з войтам, памочнікамі-суддзямі, дзесятнікамі, справа павінна была разглядацца ў судзе самай вялікай вёскі маёнтка. Калі селянін сам жыў у такой вёсцы, то ён звяртаўся да адміністрацыі ўладання, якая для разгляду справы збірала суд у складзе трох мясцовых сялян-суддзяў.

Апеляцыі на рашэнні сельскіх судаў падаваліся ў панскі двор, дзе разглядаліся пратэсты па нязначных справах. Пры апеляцыях “аб важнейшых правіннасцях”, якія патрабавалі больш суворага пакарання (за крадзёж у буйных памерах, калецтва ці забойства чалавека, заклікі да бунту, выдзіранне чужых пчол, падпал лесу і інш.), адміністратар уладання павінен быў запісаць сутнасць справы, довады бакоў, пастанову суда, адаслаць справу да вышэйшага мясцовага кіраўніцтва і чакаць адтуль паведамлення аб пацвярджэнні, змяненні або адмене прысуду.

У інструкцыі асабліва падкрэслівалася, што гультаі і марнатраўцы, якія “праз ляноту ці п’янства нішчаць сваю маёмасць”, павінны быць пакараны самым суровым чынам.

У гэцце інструкцыі па ўвядзенні сельскіх судоў падкрэслівалася, што злачынствы і правапарушэнні бываюць розныя, таму і пакаранні не павінны быць аднастайнымі, больш за тое, яны павінны быць максімальна справядлівымі і адэкватнымі здзейсненым учынкам. Пры гэтым адзначалася, што трэба імкнуцца не ўжываць “біццё”, што ўжо ўвайшло ў звычай, а прымяняць дадзены від пакарання толькі ў надзвычайных выпадках. Аўтар інструкцыі заклікаў выкарыстоўваць пакаранні, якія прысаромліваюць чалавека і пераконваюць яго ў шкоднасці парушэнняў, спрыяюць паляпшэнню жыцця (“звычай”) і “робяць селяніна дабрадзейным”.

Да такіх пакаранняў адносіліся:

- ляжанне ў царкве ці касцёле крыжам пад час набажэнства;
- выплата ў вясковую касу штрафу;
- выключэнне “з кампаніі, калі ўся грамада весяліцца”;
- адпрацоўка паншчыны крыўдзіцелем за пакрыўджанага і інш.

Пры ўзбуджэнні і разглядзе судовых спраў важная роля належала ніжэйшым асобам вясковай адміністрацыі – дзесятнікам. У інструкцыі па ўвядзенні сельскіх судоў у адносінах да дзесянікаў падкрэслівалася, што ў абавязкі апошніх уваходзіла паведамляць адміністрацыі ўладання пра тое, якія сем’і з яго дзесятка жывуць у нязгодзе; у чыіх дамах часцей лаюцца, праклінаюць адзін аднаго, амаральна сябе паводзяць; хто з сялян не клапаціцца пра сваю маёмасць, нішчыць гаспадарку праз гультайства ці п’янства; хто не слухае і не выконвае распараджэнняў сваіх дзесятнікаў ці панскай адміністрацыі; хто не сочыць за сваёй гаспадаркай і не хоча працаваць; хто не забяспечвае матэрыяльна свае сем’і, пасылае малых дзяцей у іншыя вёскі “па хлеб”; хто распрадае маёмасць, ураджай, жывёнаць – “да яўрэя крадком выносіць”; хто несвоечасова і дрэнна апрацоўвае зямлю, “а тое, што яму ўродзіць зямля”, не збірае ў час і інш.

Звяртае на сябе ўвагу, што ў вышэйзгаданы зборнік дакументаў была ўключана спецыяльная інструкцыя пад назвай “Абавязкі дзесятнікаў”¹³ (Дадатак 2). Падпісана яна была 23 сакавіка 1795 г. у Ружанах. Пра тое, што інстытут дзесятнікаў не толькі быў шырока распаўсюджаны ў беларускай вёсцы ў канцы XVIII ст., але і што яго дзейнасць рэгламентавалася ўладамі, сведчыць і яшчэ адна падобная інструкцыя – “Павіннасці дзесятнікаў” з Уставы інвентара Краснасельскага староства Мінскага ваяводства, датаваная 1 жніўня 1789 г.¹⁴ (Дадатак 3).

¹³ VUB. RS. – F. 4. – Bib. 12069 (A 257). – S. 87v. – 93v.

¹⁴ LVIA. – F. 11. – Ap. 2. – Bib. 73. – S. 40–41. Аўтары выказваюць удзячнасць кандыдату гістарычных навук Кітурка І.Ф. за прадастаўленую ёю копію дадзенай інструкцыі.

“Ружанская” інструкцыя пачыналася з рэгламентацыі парадку выбараў дзесятнікаў: “У кожнай воласці з кожных дзесяці хат павінен быць абраны адзін найбольш заможны, гаспадарлівы і добрых паводзін селянін і менавіта яму трэба надаць тытул дзесятніка”. Аўтар інструкцыі адзначаў, што для таго, каб дзесятнікі вылучаліся знешне ад астатніх людзей, двор павінен даць ім які-небудзь спецыяльны знак. Разам з тым, у тэксце падкрэслівалася, што не спецыяльна знак галоўнае, бо “... і сам выбар на дзесятніка даваць ім будзе гонару і павагу ва ўсёй воласці”. Падкрэслівалася, што кожны селянін павінен слухацца свайго дзесятніка, інакш будзе пакараны дваровай адміністрацыяй.

У інструкцыі таксама адзначалася, што ў той воласці, дзе колькасць сялянскіх хат не будзе кратнай дзесяці, адміністрацыя павінна будзе падзяліць вёску на дзесяткі так, каб у кожным з іх было не менш, чым па дзевяць сялянскіх гаспадарак.

У тэксце інструкцыі вылучаліся 17 палажэнняў, у якіх былі сфармуляваны асноўныя абавязкі дзесятнікаў:

1. Дзесятнік павінен быў сачыць за тым, ці ёсць згода ў сем’ях яго дзесятка, ці няма там з-за ўзаемных сварак пагаршэння ў гаспадарцы і ці не смяюцца з такіх гаспадароў астатнія людзі.

2. Дзесятнікі абавязаны былі назіраць за тым, ці ходзяць гаспадары на святы ў царкву і ці навучаюць сваіх дзяцей у павазе да Госпада. Прыклад у гэтым павінны былі даваць самі дзесятнікі.

3. Адзначалася, што няма такога году, хоць і самага ўраджайнага, каб селянін не патрабаваў дапамогі ад панскага двара. Гэта таму, што селянін, сабраўшы ўраджай, не думае як вылезці з пазык і пазней весці гаспадарку так, каб пракарміць сябе, жонку, дзяцей і чэлядзь, а адразу вывозіць сабранае на рынак, або нясе да яўрэя. Таму, дзесятнікі павінны глядзець, каб такога не было, разумеючы, што чым больш будзе ў вёсцы ўбогіх людзей, тым цяжэй будзе працаваць на пана, на сябе і на тых гультаёў, што жывуць у воласці¹⁵.

4. Дзесятнік пасля збору ўраджая павінен будзе пры дапамозе панскага двара падзяліць сабранае сярод сялян свайго дзесятка збожжа на тры часткі: частку на будучы засеў, частку на харчаванне сям’і і ўтрыманне жывёлы, і частку на продаж для аплаты падымнага, чыншу і для пакупак, неабходных у гаспадарцы.

5. Прадугледжвалася, што калі каму-небудзь вёсцы пасля збору ўраджаю не будзе хапаць зерня на засевак і на пражыванне, дзесятнік у такім выпадку павінен забараніць гаспадару “выносіць з дому нават прыгаршню зерня ці корма”, паведаміць пра сітуацыю ў гэтай гаспадарцы ў панскі двор, а рэшткі зерня забраць і замкнуць сваім ключом.

¹⁵ У тэксце гэты пункт пазначаны пад № 4, № 3 прапушчаны.

6. Адзначалася, што калі ў гаспадара будзе патрэба прадаць, напрыклад, лішнюю жывёлу, садавіну, палатно, а то нават і збожжа, каб здабыць грошы на аплату падымнага, чыншу, або для набыцця якіх-небудзь прыладаў працы для гаспадаркі, то ў такім выпадку ён павінен быў паведаміць пра гэта дзесятніку, паказаць яму рэч, што прызначана для продажу і растлумачыць навошта яму патрэбны грошы. Дзесятнік жа быў абязваны паведаміць пра гэта пану аканому і атрымаць у таго пісьмовае пасведчанне аб дазvole селяніну ажыццявіць такую гандлёвую аперацыю.

7. Падкрэслівалася, што атрыманыя ад продажу грошы, калі гаспадар не марнатраўца, ён мог пакінуць сабе і накіраваць на канечныя патрэбы. А калі гэта п'яніца ці марнатраўца, то дзесятнік павінен быў адабраць у яго грошы і сам купіць тое, што патрэбна гаспадару, ці заплаціць падатак, а рэшту ў прысутнасці пана аканомы і свайго войты пакласці да скарбонкі, спецыяльна для гэтага створанай у фальварку. Ключ ад яе павінен быў захоўвацца ў войты. А аканом у спецыяльным рэестры пад адпаведнымі датамі быў абавязаны запісаць ад якога дзесятніка, колькі і чых грошай узяў і паклаў у скарбонку.

8. Агаворваліся ўмовы, пры якіх селянін зможа атрымаць дапамогу ад панскага двара збожжам, ці маёмасцю. Так, той падданы, якому патрэбна дапамога, павінен будзе прыйсці да кіраўніцтва маёнткам разам з войтам, сваім дзесятнікам і з прыстойным селянінам з той вёскі, дзе жыве. Суправаджаючыя павінны будуць засведчыць, што такая дапамога гэтаму селяніну сапраўды патрэбна і дадуць паруку, што ён узятай дапамогі не патраціць, а выкарыстае на паляпшэнне сваёй гаспадаркі. Падкрэслівалася, што толькі пры выкананні такіх умоваў двор зможа даць селяніну азначаную дапамогу. У адваротным выпадку ніхто дапамогі ад двара не атрымае.

9. Адзначалася, што даволі часта атрымліваецца так, што войты, калі прызначаюць сялянам сваёй воласці павіннасці, адным робяць паблагкі, а іншым уціск. Для таго, каб на кожнага селяніна накладваўся раўнамерны цяжар, з гэтага часу войты на павіннасці людзей пасылаць не будуць, а толькі раскажуць дзесятнікам, якая работа і колькі людзей для яе выканання патрэбна, а тыя ўжо самі па чарзе са свайго дзесятніцтва павінны адправіць столькі людзей войту, колькі будзе загадана. А войт ужо будзе з сабранымі з дзесятніцтваў людзьмі выконваць работу, прызначаную з панскага двара.

10. Калі пасля адпрацоўкі дзён, прызначаных на паншчыну, двор будзе патрабаваць яшчэ людзей за наем, дзесятнікі, пабачыўшы ў якога гаспадара няма на сваёй зямлі работы, могуць выслаць такіх да двара, ў першую чаргу бяднейшых, альбо тых, у каго ёсць даўгі перад дваром. А так як рэдка сустракаецца селянін, якому б не трэба быў заробак і дапамога ад панскага двара, то

розум вучыць, што лепш на сваіх днях работай ў панскім двары памнажаць сваю гаспадарку і маёмасць, чым бавіцца ўсё лета гультайствам, а потым паіраць ад голаду ўзімку і заслужыць з-за гэтага пакаранне ад свайго пана.

11. Сцвярджалася, што гулянне падчас торгаў у святочныя дні і сядзенне па корчмах нарабіла шмат няшчасця людзям. Каб запазбегнуць гэтага, трэба рабіць так, каб селянін зразумеў такі стан свой нешчаслівы, да якога прывяло яго празмернае п'янства і з часам наладзіў сваю гаспадарку так, каб мог сябе, жонку, дзяцей і ўвесь побытак утрымліваць. Дзесятнікі пад пагрозай асабістага пакарання і адказнасці перад панскім дваром павінны ўважліва прыглядаць за тым, каб гаспадар з яго дзесятка пасля таго, як прадасць на таргу на рынку ці па жыдоўскіх дамах рэч, каторую прывязе ці прынясе да горада, з грашыма, адразу пасля таго, як выслухае ў касцёле ці царкве набажэнства, вяртаўся да сваёй вёскі, жывёлу як належыць пакарміў і дагледзеў. Трэба сачыць, каб да заходу сонца кожны гаспадар быў ужо ў сваёй хаце, а калі які-небудзь жыхар воласці пасля заходу сонца будзе знаходзіцца ў горадзе, ды яшчэ і для п'янства, то ў такім выпадку не селянін, а дзесятнік будзе сувора пакараны. З гэтай нагоды даецца дзесятніку дазвол прымянення насілля для таго, каб пакараць такога гультая, які загуляе ў горадзе. А калі гэта не дапаможа, дзесятнік мае права звярнуцца да мясцовага кіраўніцтва, якое гэтага гультая для прыкладу другім публічнае пакарае, з горада выганіць, а пасля, калі не выправіцца, і з воласці прагнаць загадае. Калі дзесятнік па якой-небудзь прычыне не мог бы ці не хацеў знаходзіцца на таргу, то павінен папрасіць іншых дзесятнікаў або войта, або, ў апошнім выпадку, добрага гаспадара з той жа вёскі, і перадаць гэтаму чалавеку нагляд за людзьмі з свайго дзесятніцтва і папярэдзіць аб наступствах, каб самаму не прыйшлося потым адказваць за ўсіх.

12. Адзначалася, што святы, прызначаныя для адпачынку людзей і жывёлы, для ўхвалення Бога ў малітвах, прашэння ў яго дапамогі ў гаспадарчых справах і блаславення ва ўсім жыцці жыхары воласці не павінны ператвараць ў п'яныя пасядзелкі ў корчмах, нішчэнне маёмасці, у сваркі і праклёны, а праз гэта набыццё на сябе і на сваю сям'ю відавочнага божага пакарання. Пагэтак дзесятнікі павінны будуць прыглядаць, каб у святочныя дні чалавек ад кожнай хаты па чарзе прысутнічаў на імшы, вучэнні і набажэнстве; прыглядаць таксама абавязаны, каб гэтыя людзі адразу пасля службы ў царкве ці касцёле вярталіся дадому і там, атрымаўшы ежу і напой, каб выпівалі яго разам з сям'ёй, а ні ў якіх корчмах не сядзелі. Падкрэслівалася, што пра тых, хто не будзе слухацца дзесятнікаў, неабходна паведамляць адміністрацыі і такія непаслухмяныя, у прыклад другім, павінны быць пакараны.

13. Давалася распараджэнне войту з дзесятнікамі прыглядаць у кожнай вёсцы, каб жыводы у карчме зверх мажлівасці гаспадара і насуперак загаду панскага двара не даваў крэдыту, каб крадком не браў у селяніна за выпіўку

збожжа, сена, салому, жывёлу, світаў, кажухоў і іншага рыштунку. Калі які карчмар рабіў такія парушэнні, то зараз жа пра гэта трэба было паведаміць у панскі двор, каб і маёмасць гаспадарчая засталася цэлай і самі сяляне і войт з дзесятнікамі не былі ў адказнасці перад Госпадам і панам.

14. Засцярагалася, што найчасцей увесну, але бывае, што і на працягу года, здараецца зараза на людзей і жывёлу. У такім выпадку войт з дзесятнікамі павінны ў сваёй вёсцы праводзіць частыя праверкі: ці няма ў якой хаце заразлівай для людзей ці жывёлы хваробы, ці не бываюць у той вёсцы чужыя людзі, ці не прывозяць жывёлу, воўну, світы, кажухі і іншыя таму падобныя рэчы з месцаў, у якіх пануе зараза. Адзначалася, што гаворка тут ідзе пра жыццё кожнага жыхара ўладання і пра яго ўласнасць, таму ў гэтай справе неабходна захоўваць вялікую пільнасць і перасцярожлівасць. І калі што падобнае (Барані Госпадзі!) пакажацца ў якой-небудзь вёсцы, то войт з дзесятнікамі будуць абязваны адразу паведаміць пра гэта ў панскі двор і шукаць спосабы, як пазбегнуць гэтай заразы.

15. Давалася распараджэнне, каб кожную суботу ўвечары войт з дзесятнікамі прыходзілі на панскі двор і аддавалі рапарт ад імя сваёй вёскі па наступных пазіцыях: 1. Ці ўсе людзі і жывёла здаровыя; калі хто хварэе, то як пра яго клапаціцца, хто лечыць і як часта наведвае хворага. 2. Ці кожны гаспадар адбыў на працягу мінулага тыдня павіннасць хрысціянскую і панскаму двару, а калі не, то чаму. 3. Ці кожны гаспадар працаваў на сваёй зямлі і ці не змарнаваў чагосьці са сваёй маёмасці. Ці мае надалей карміць сябе з сям'ёй і гаспадарствам, ці чамусьці не мае такой магчымасці. Ці штосьці прадае і навошта гэта робіць. 4. Ці няма ў хатах звадак, праклёнаў ці абурэння, ці муж з жонкай жывуць у згодзе, дзеці і чэлядзь ці маюць належную павагу да старэйшых і г.д.

16. Загадвалася, што такія пункты, каб іх лепш памяталі дзесятнікі і каб дзейнічалі ў адпаведнасці з імі, кожны аканом павінен будзе абавязкова ў кожны суботні вечар чытаць голасна перад войтамі і дзесятнікамі, коротка правяраць кожны вышэйнапісаны пункт, ці добра праэкзамэнаваны, растлумачыць кожнае значэнне, а атрымаўшы дакладную вядомасць пра ўсё, здаваць пісьмовы рапарт на штотыднёвай сесіі мясцоваму кіраўніцтву... у той вельмі патрэбнай да паляпшэння становішча валаснога насельніцтва, справе.

17. Напрыканцы адзначалася, што з прычыны таго, што кожная праца не павінна заставацца без адпаведнай узнагароды, таму прадугледжвалася, што дзесятнікі вызваляюцца ад старожы і новай варты, а звыш таго, калі які з дзесятнікаў будзе вельмі пільным ў выкананні прадпісаных яму абавязкаў, акрамя спецыяльных знакаў, якія яму са скарбу назаўсёды будуць выданы, ён будзе мець яшчэ па рашэнні двара і палёжку ў сплочванні чыншу.

Неабходна адзначыць, што аўтарамі дадзенай публікацыі выяўлены звесткі, якія сведчаць пра тое, што палажэнні інструкцыі пра стварэнне сельскіх судаў ва ўладаннях Ф. Сапегі былі рэалізаваны ў жыццё. Пра гэта, у прыватнасці, сведчыць згадка ў дакуменце канца XVIII ст. пра тое, што сялянін сапезынскага ўладання Зэльва Юзаф Мацеевіч у 1795 г. быў абраны суддзёй сельскага суда і выконваў акбавязкі суддзі на працягу як мінімум двух з паловай гадоў¹⁶. А ў дакументах 1797 г. згадваюцца дзесятнікі в. Алекшыцы Зэльвенскага маёнтка Якуб Наглы, Дамінік Качуг, Якуб Маралін, Міхаіл Бучна¹⁷.

Краснасельская інструкцыя больш сціслая, у параўнанні з Ружанскай, і ўтрымлівае толькі чатыры пазіцыі:

“Павіннасці дзесятнікаў.

1-е. Яснавяльможны пасэсар павінен даручыць свайму аканому ці падстарасту выбраць у кожнай вёсцы з добрых гаспадароў сельскіх дзесятнікаў, даручыўшы кожнаму з іх дагляд над дзесяццю гаспадарамі, сам дзесятым павінен быць. Да гэтай функцыі павінны быць выбранымі самыя найлепшыя людзі, самыя заможныя гаспадары, разумныя і разважлівыя.

2-е. Гэтыя дзесятнікі, прызначаныя панам падстарастам, у кожнай вёсцы павінны наглядаць за ўсімі жыхарамі, якія належаць да яго дзесятка і што-тыдзень дакладваць у панскі двор пра тое, як ідуць справы ў кожнага гаспадара, пра колькасць засеваў у яго жыта і ярыны, як апрацоўвае зямлю, і гэтак далей, як тое апісана ў агульнай Уставе.

3-е. Павіннасцю тых жа дзесятнікаў з’яўляецца сачыць і наглядаць увесну пакуль не пачнуцца палявыя работы і восенню, пасля зыхода з палёў, каб у сялян былі належна дагледжаны будынкi, пакрытыя дахі, загароджаныя плоты і інш.

Адным словам, каб вёскі і пабудовы знаходзіліся ў дагледжаным стане, а калі дзесятнікі таго не прыпільнуюць, паказальна кожны раз павінны быць пакараныя.

4-е. Павіннасцю тых дзесятнікаў з’яўляецца наведванне са сваім дзесяткам ў кожную нядзелю і свята царквы ці касцёла, пакінуўшы ў будынках толькі па адной асобе, каб прыглядалі за агнём. Астатняя чэлядзь уся павінна хадзіць заўсёды да царквы або касцёла, як слухаць святую імшу, так таксама да слухання малітваў і сімвалаў веры, якія кожны хрысціянін павінен ведаць. А калі хто-небудзь у якуюсь нядзелю альбо свята не быў у царкве ці касцёле, штраф з кожнай асобы павінен заплаціць у касцельную скарбонку 8 грошаў, а калі паўторна не быў, тады той штраф заплаціць і ў

¹⁶ LMAV RS. – F. 17. – Bib. 90. Скаргі сялян і мяшчан маёнткаў Дярэчына, Зэльвы і інш. 1794–1797 гг. – S. 87.

¹⁷ LMAV RS. – F. 17. – Bib. 87. Скаргі сялян і мяшчан маёнткаў Зэльвы і інш. Уладанняў Сапег 1793–1797 гг. – S. 23.

куніцы пасядзіць, а калі б і трэці раз не быў на набажэнстве, тады той чалавек павінен быць пакараны біццём вожкамі перад касцёлам, пра што павінен пільна даглядаць Краснасельскі падстараста і даць указанне на правядзенне экзекуцыі”¹⁸.

Такім чынам, прыведзеныя матэрыялы сведчаць, што ў канцы XVIII ст. адбывалася ўсё больш спроб змяніць да лепшага становішча сялянства. Прычым рабілася гэта зыходзячы з меркавання аб лепшым землеўласніку, а не земляроба. Рэгламентацыя гаспадарчага і сацыяльнага жыцця сельскага насельніцтва некаторымі прыхільнікамі ідэй Адраджэння разумелася як радыкальнае паляпшэнне іх становішча. І матэрыялы аб дзейнасці сельскіх судаў, і дакументы, у якіх рэгламентаваліся абавязкі дзесятнікаў, былі накіраваны на такое “паляпшэнне” становішча сельскага насельніцтва, паляпшэння ў разуменні паноў, а не саміх сялян.

ДАДАТАК

Дакумент 1. – 1795 г. красавіка 14. Ружаны. –
*Інструкцыя Францішка Сапегі па ўвядзенню ў маёнтках Дзярэчын,
Зэльва, Ружаны, Высокае сельскіх судаў.*

VUB. RS. F. 4. Bib. 12069 (A 257). S. 93v. – 96v.

|| [93адв.] Ustanowienie Sądow Włosciansk(ich) |

Ciągłym¹⁹ doswiadczeniem nauczeni iesteśmy, iż cho|ciaż by Rząd był nayłagodniejszym y naytros|kliwszym o polepszenie losu rolnika, włoscian|nik iednak z mlekiem prawie wysysaiąc niena|wisć do dworu, s pogląda zawsze na rzad|ców, iako na okrutników i uciemieżyciow swo|ich. Przyznaię że to pochodzi może z nieo|swiecenia ludu, lecz wyznać i to, chociaż ze | wstydem należy, iż sami zarządzaiący || [94] włoscianinami daią do ohydy siebie, nayis|totniey|sze przyczyny obchodząc się z obywatelami, nie iak | z ludzmi, lecz gorzey częstokroć iak z Bydłętami. |

Nie masz w prawdzie człowieka bez winy, lecz | czylisz rząd na to od Boga postanowiony, aby | każde, by też naymnieysze przewinienie bez ro|zwagi i litości karał. Czyliż włoscianin co do | ciała i duszy, nie jest każdemu rowien człowiekowi, czylisz nie obdarzył go Bóg rozumem | przyrodzonym, i nie dał mu poięcia, co iest do|brego lub złego, za což innemi srzodkami poha|mowany od występku, lub naprostowany na | drogę prawdziwą bydz nie może, iak tyło nie|milosierdnym biciem, a szęstokroć bez winnym. | Niezałuymy tyło pracy w

¹⁹ Насупраць на левым полі знак X.

¹⁸ LVIA. – F. 11. – Ap. 2. – Bib. 73. – S. 40–41.

częstym oswieca|niu ludu, przez łagodne przełożenie, albo do|broci tey rzeczy, która się zaleca, abo złych | skutkow, które z niedopelnienia rozkazow wy|pływać mogą. Mieymy czułą troskliwość | o jch majątku i zdrowiu, zaradzaymy | wcześniej i ile bydz może skutecznie onych | potrzebom, doprowadzaymy jch do pozna|nia istotnego, co iest własność, i że utracac | one, z krzywdą potomstwa iest grzechem || [94adw.] nieodpuszczonym, a zaręczam że włościanin, by | też najciemniejszy, poznavszy że się z nim ob|chodzą iako z człowiekiem, wyzuię się z wrodzo|ney ku dworowi nienawiści, a przy oblecze sie|bie w miłość i uszanowanie ku rządzącym, dziel|niey wykonywaiąc rozkazy przez własną | chęć, iak z musu i bicia dopełniał. Dla cze|go odeymuyąc wszystkim jch mościam) pp(ana)m ekonomom, | i pod iakimkolwiek tytułem włościaninami za|rządaiącym, moc samowolnego sądenia | tym bardziey karania, ustanawiam sądy | włościańskie w następującym składzie: |

1-*mo*. Wóyt kazdey wsi, od tąd przez włościań wy|bierany, a od dworu potwierdzony, iako prez | to samo stacie się pierwszym we włości go|spodarzem, tak też i pierwszym będzie sędzią | gromady tey wsi, którey iest woytem. |

2-*do*. Do wóyta w kazdey wsi będą wybrani i | prydani dway gospodarze słuszni Boga | się boiący, i zaufanie we włości mającey, | którzy razem z woytem rozsądzać będą | sprawy w jch wsiach wydarzone. |

3-*tio*. Dom woyta będzie mieyscem sądow, a || [95] czas każdy, w którym kto pokrzywdzonym lub | obwinionym zostanie.

4-*to*. Dziesiętnicy iako szczególnieysi dozorczy, gospo|darzy sobie oddanych pod dozorowanie, będą | donosicielami do woytowskiego sądu:

- które | małżeństwa nie żyją z sobą w zgodzie;
- w któ|rych domach dzieią się przekłęstwa, złorzecze|nia albo zgorszenia;
- który gospodarz traci | majątek przez hultajstwo, albo piałstwo;
- któ|ry nie iest posłusznym dziesiętnikowi, albo | dworowi;
- który nie pilnując gospodarstwa, | abo nie chąc prawować, opuszcza dom, wy|chodzi na żebranine, albo dzieci słaszcza | dorastaiących za chlebom ze wsi wysyła; |
- który wyprzedaie dobytek lub żywność, albo | do żyda ukradkiem wynosi;
- który wcześniej | i dobrze nie zarabia gruntu, a to co mu uro|dzi ziemia, nie zbiera lub gnoi w polu i | tam daley.

5-*to*. Kradzież w iedney wsi, albo też szkody po|czynione sąsiadowi, czy to w polu, czy | w ogrodzie, czy w domowym zabudowa|niu poczynione, niemniey bitwy i kłotnie || [95adw.] między ludzmi wydarzone, w sądzie woytowskim | swoiey wsi mają bydz rozsądzone, ale iezeli by się | trafiło że włościanin z iedney wsi pokrzywdził | by w czym włościanina, w drugiey wsi mieszkaiącego, a te obydwie wsie należały by do ied|nego folwarku, w tedy obydwie poydą do są|du tey wsi, która będzie między nimi naj|znacznieysza i najludnieysza. |

6-to. Włoscianin na powinność nieidący, albo nied|bałe odbywaiący, albolі też uszkodzenie iako|we we dworze czyniący, otdąd ani sądzo|ny, ani karany przez dwor nie będzie, lecz | ma bydz dziesiętnikowi doniesiony, a ten | z oskarżonym powinien isć do sądu wsi | swoiey, dowieść iego przewinienia i osądze|nia domagac się. |

7-mo. Jeżeli by woyt albo sędziowe mieyscowi, albo | dziesiętnik pokrzywdził którego włosciani|na, powinien skrzywdzony udać się do sądu wsi nayludniejszey swoiego folwarku, | a ieżeliby sam był z tey że wsi nayludniey|szey, w takim razie udasię pokrzywdzony | do dworu, który uwiadomiwszy o tako|wym przypadku zwierzchność mieyscową, || [96] za iey urządzeniem, z jnnych wsi | zbierze trzech sędziow, i w przytomności swo|iey rozsądzić każe sprawe między skarżącym | się a obwinionemi. |

8-to. Jakikolwiek od sądu wieyskiego wypadnie | wyrok, ten niepierwiy może bydz exekwowany, | aż ode dworu zostanie potwierdzony i to | w pomniejszych wykroczeniach lub karach, | w ważniejszych zaś przewinieniach, iako to | o kradzież znaczną, skaleczenie, abo zabicie | człowieka, podniesienie buntu, stracenie lub | wyprzedanie maiątku, opuszczenie się ze wszystkim w gospodarstwie, wybranie cu|dzych pszczoł, zapalenie lasow lub do|mow i tym podobnym występkow, dwor | wypisawszy rzecz cała i dowody, tudzież | wyrok włoscińskiego sądu ma odesłać | do zwierzchności mieyscowey, czekaiąc od | niey potwierdzenia, poprawienia, lub od|rzucenia dekretu włoscińskiego. |

9-tio. Jako rozmaite są występki, tak też i kary | iednostaynie bydz nie mogą; starać się iednak | o to naysilniey trzeba, aby wprowadzony | zwyczaj okrutny bicia ludzi, chyba w || [96aob.] naygwałtowniejszych raziech był używany, lecz mo|gą bydz używane kary, które zawstydzaiąc człowieka | i przekonywaiąc go o wykroczeniu, potrafią ulepszać | obyczaie i czynić włoscianina cnotliwym. Naprzy|kład:

- leżenie w cerkwi lub kosciele krzyżem czasiu na|bożeństwa;
- zapłacenie do kasy wieyskiey sztrofu; |
- wyłączenie od kompanii, gdy się cała Gromada bawi;
- nakazanie roboty swoich dni na użytek | tego, którego pokrzywdził i tam daley. |

10-mo. Hultaie i Marnotrawcy, którzy albo przez lenistwo, | albo przez pi- aństwo niszczą swóy maiątek, nay|strożey przez sąd wieyski powinni bydz karani. | Pobłażenie bowiem zatwardzi go w hultaystwie, | a jnni tym przykładem pogorszeni, opuszczac | zaczną Ręce, spuszczac się na dwor, a tym samym | stawać się uciążliwemi dla cnotliwych i maiętnych | gospodarzy.

Dattu w Rożaney 1795-o | roku m(iesiąs)ca kwietnia 23 dnia. |

Дакумент 2. – 1795 г. сакавіка 23. Ружаны. –
Інструкцыя Францішка Сапегі з апісаннем абавязкаў сялянскіх
дзесятнікаў у маёнтках Дзярэчын, Зэльва, Ружаны, Высокае.

VUB. RS. – F. 4. – Bib. 12069 (A 257). – S. 87v. – 93v.

[87адв.] **Obowiązki dziesiętników**²⁰ |

1-*mo.* W kaźdey włości z chat dziesięciu wybrany ie|den gospodarz maięt-
nieyszy, rządnieyszy, | słowem cnotliwy; nosić będzie tytuł dziesięt|nika, a iako
procz znakow powierzchownych, | które od dworu dla różnicy będą mu dane, |
sam²¹ wybor na dziesiętnika, dawać mu bę|dzie zaszczyt i starszenstwo w
włości, tak | aby włoscianin kaźdy swoiemu dziesięt|nikowi i przyzwoite
uszanowanie i winne do|pełniał posłuszeństwo podnaysurowszą | karą dworną
przykazuie się. |

2-*do.* W którey by włości, nie wypadła równa || [88] liczba dziesiątkow chat,
tam zwierzchność | mieyscowa tak urządzi, aby raczey mniey, iak więcey nad
dziewieć domow znaydowało | się w kaźdym dziesiętnictwie. |

3-*tia.* Kaźdy dziesiętnik iako przelożony nad | gospodarzami iego dozorowi
poruczonemi, | nayczulszą powinien miec bacžność i przez | częste rewizye po do-
mach dostrzegać: |

1-*mo.* Czyli małżeństwo zyią z sobą w zgo|dzie, a przez kłótnie preklęstwa lub
bi|cia się wzajemne nie czynią w domu zgor|szenia, a somsiedstwu posmiewiska.

2-*do.* | Czy i sami gospodarze uczęszczaią na prze|miany do cerkwiow we we
dni święte dla nabożenstwa i dziatki swoje uczą bogoboynosci. Kto bowiem z
Bogiem nie iest ten też i błogosławienstwa iego | w domu, na polu, lub oborze nie
| chay się nie spodziewa. Dla czego dzie|siętnicy sami w tym Punkcie, to iest | co
do zgody w domu i z sąsiadami, | co do uczęszczania do cerkwiow i SS(więty)ch
| Sakramentow, daiący szanowny || [88адв.] przykład, winni są pod summien-
niem dostrzegać, | aby toż samo i inni pełnili. |

4-*to.* Nie masz roku tego, choc by nayurodzayniy|szego, korego by włoś-
cianin nie potrzebował je|sienią nawet zapomogi od dworu, a to dla te|go, iż ze-
brawszy z pola i łąk nie myśli, iak | by z długow wyleść, i w dalszym czasie
o|patrzeć gospodarskie potrzeby, wyzywic sie|bie, zonie, dzieci, czeladz i
dobytek, lecz | zaraz wywozi na targ lub niesie do zyda. | W tym więc dziesięt-
nicy nayczulszemi | bydz powinni, maiąc z doswiadczenia, że | im więcey we

²⁰ Інструкцыя напісана на польскай мове. Пры падрыхтоўцы да друку захавана мова арыгінала. Тэкст перадаецца без змяненняў, відавочныя памылкі, няправільнае напісанне слоў у арыгінале захоўваюцца. Прапушчаныя літары ў скарачаных словах аднаўляюцца ў круглых дужках. Літары, якія напісаны над радком, набраны курсівам. Знакі прыпынку расстаўлены згодна з сучаснымі правіламі пунктуацыі. Тэматычна закончаныя раздзелы вылучаюцца абзацамі.

²¹ Насупраць на левым полі знак X

włości iakiey znayduie się u|bogich, tym ciężey iest dla moznieyszych | pracować dla pana, siebie i zamieszka|łych we wsi hultajow. Dla czego za|radzać mają temu w ten sposób.

5-to. Skoro Bóg dozwoli, zebrać urodzaie z po|ła, łąk i ogrodow, natychmiast dzie|siętnik przy pomocy dworney zakarbu|je cały majątek gospodarski, podzieli|ony na trzy części, to iest część na zasiew || [89] przyszy, część na przyzwoite wyżywienie gospo|darstwa z gromadką i dobytkiem w domu bę|dącym, a część na sprzedaż dla opłacenia podym|nego, czynszu i kupna potrzeb koniecznych go|spodarskich. |

6-to. Jeżeli by gospodarz tak mały miał zbior z po|ła, łąk i ogrodow, że po odłączeniu na odsiew | ziarna mało mu co zostawało by na wyżywie|nie siebie i dobytku, dziesiętnik naysuro|wiewy przykaże gospodarowi, a w ostatku pod | swój klucz wezmie całą jego krescencyą, aby | garsci zboża lub karmu z domu nie wynosił | i o tym zaraz dwor swoy uwiadomi. |

7-mo. Gdy gospodarz będzie miał od potrzeb swoich | rzecz zbywaiącą, naprzykład z bydła próz|nego, ogrodniny, płotna, w ostatku i zboża, | a potrzebował by pieniędzy na opłate podym|nego, czynszu dworowi, lub narzędzia do go|spodarstwa, powinien opowiedziec się dzie|siętnikowi, rzecz zbywaiącą pokazać i po|trzebą, na którą chce mieć pieniądze powie|dzieć. Dziesiętnik każdego wieczora || [89aob.] sobotniego przyszedszy z raportem do dwo|ru, opowie j(ego mosci) p(an)u ekonomowi, iż ten i ten gospo|darz, potrzebuie pieniędzy na to i na to, a za|tym chce sprzedać na targu to i to, co mu od | koniecznych potrzeb zbywa. J(ego mosc) p(a)n ekonom, | roztrząsnowszy gruntownie jnteres, wyda na | piśmie swiactwo, iż włościanin N.N. ze wsi | N.N. ma zbywaiący od potrzeb żywioł czy pro|dukt NN., który na potrzeby konieczne NN mo|że sprzedać. Dziesiętnik, odebrawszy takowe | swiactwo od ekonoma swojego, przynie|sie one do zwierzchności mieyscowey czyli | do gubernii, a od tey, gdy na tymże swiadc|twie ekonomskim odbierze dozwole nie przedazy, pod ow czas zbydz gospodarz będzie | mógł swój produkt, inaczey za najmniey|szą rzecz, przez gospodarza przedaną lub | straconą bez poprzedniczych krokow, dziesiętnik i z majątku, i z osoby swoiey od|powiadać będzie. |

8-to. Wzięte za sprzedaż pieniądze, ieżeli by | gospodarz nie był stratny, może zatrzymać || [90] u siebie i obracić na konieczną potrzebe, ale ieże|li by był piiak i marnotrawca, dziesiętnik | pieniądze wezmie do siebie, to co mu potrzeba dla | gospodarza kupi, lub podatek zapłaci, a reszta | w przytomności j(ego mosci) p(an)a ekonoma i woyta swojego | włoży do karbony umyslnie na to w folwarku | sporządzoney, od której klucz mieć będzie woyt, | a j(ego mosc) p(a)n ekonom, w udzielnym regestrze pod | dattami zapisywać będzie, przez którego dzie|siętnika wiele i czyich pieniędzy włożono do | karbony. |

9-no. Gospodarz żadaący pomocy ze dworu, czy to | w zbożu, czy w dobytku, powinien przyść do | zwierzchności z woytem, dziesiętnikiem swoim, | i słusznym

gospodarzem tey Wsi, w której mieszka, a ci gdy dadzą zaświadczenie o koniecznej | potrzebie i zaręczą, że wziętey zapomogi nie | straci, lecz użycie na polepszenie gospodarstwa | i losu swego, podówczas dwór udzieli zapo|mogi, inaczej żaden nie nie²² otrzyma u dwor|u. |

10-*mo*. Doswiadcza się to bardzo często, iż woyci || [90*adv.*] w używaniu do powinności włościan iednym po|błazaią, drugich uciskaią. Aby więc każdy każdy wło|ścianin równie ciężar znosił, ot tąd woyci sami | na powinności ludzi posyłać nie będa, lecz | zapowie dziesiątnikom, robote i wielość lu|dzi potrzebnych, a ci zważaiąc koley z swoje|go dziesiątnictwa zaprowadzą tyle ludzi | do woity, wiele będzie przykazano. Woity | zaś z zebraniem z dziesiątnictw ludzmi, poy|dzie do roboty przez dwor oznaczoney. |

11-*mo*. Jeżeli by po odbytych dniach panszczy|znianych, dwor potrzebował za nayme ludzi, dziesiątnicy, uważaiąc że gospodarz oko|ło gruntu swego nie ma w tym czasie żadney | koniecznej roboty, wyszle go do dworu, | zwłaszcza uboszczych, lub dworowi dłużnych, | a ponieważ rzadki taki włościanin, który | by nie potrzebował zarobku i zapomogi od | dworu, więc rozum poucza, że lepiej swoich dni przez | prace i robote we dworze | przysparzać gospodarstwa i maiatku, iak | bawią się próżniactwem przez całe lato, | mrzec głodem w zimie i zasługiwać, i zasługiwać u || [91] pana na kare lub niewzględy. |

12-*do*. Bawienie się po targach w dni święte, przełsiadywanie w karczmach, sprowadziło wszystko | nieszczęście na ludzi, zapobiegaiąc więc temu w czu | przyszły i usiłuiąc, aby włościanin poznał kie|dyż tedy ż stan swoy nieszczęśliwy, do którego | przywiódło go nieumiarkowane pianstwo, a | przyszedł z czasem do właściwego sobie maiatku, i tey przynajmniej zdolności, aby mógł sie|bie, zone, dzieci i dobytek wyżywić. Dziesiątnicy pod karą osobistą i odpowiedzialnością dworowi dostrzegać pilnie tego maia, aby gospo|darz z jego wydziału sprzedawszy na targu | w rynku, a nie po domach żydowskich rzecz, | którą przywiezie lub przyniesie do miasta, | na tychmiast z pieniędzmi po wysłuchanym | w kosciele lub cerkwi nabożenstwie powracał | do wsi swoiey, bydłe należycie nakarmił | i opatrzył, tak aby przed zachodem słońca | każdy gospodarz znaydował się w domu | swoim, a iezeli by któren włościanin po za|chodzie słońca znaydował się w mieście, a jesz|cze dla pianaństwa, w takim razie nie || [91*adv.*] gospodarz, ale dziesiątnik surową karany bę|dzie. Dla czego daie się dziesiątnikowi moc, uży|cia gwałtu i ukarania takiego hultaia, bawiącego | się w mieście.

A iezeli by to nie pomogło, dziesiątnik ma się udać do zwierchności mieyscowey, | która hultaia naprzykład drugim publicznie | ukarać, z miasta wyprzędzić, a na potym iezeli by | się nie poprawił i z włości preгнаć roskaże. Gdy | by dziesiątnik z iakowych przyczyn nie mógł, | albo i nie chciał znaydować się na targu, powi|nien na swoim mieyscu poprosic drugich dzie|siątnikow, albo woitya,

²² Так у рыкапісе.

albo na ostatek slusne|go z tey że wsi gospodarza, onemu w dozor | ludzi z dzie-
siętnictwa swojego oddać i do za|stępstwa obligować, żeby sam za występ|nych
nie był w odpowiedzi. |

13-*tio*. Święta postanowione dla spoczynku ludzi | i żywołu dla uczeżenia
Boga w modlitwach | uproszenia od niego pomocy w gospodarstwie | i błogo-
sławieństwa w całym życiu. Włoscianie | obrucili na piatykię, przesiadywanie w
karcz|mach, niszczenie majątku, zwady i przekłes|twa, a przez to ściągnięcia na
siebie i dom || [92] cały widoczney kary Boskiey. Dziesięt|nicy zatym dostrze-
gaiąc aby z 8-*to*. Wzięte za sprzedaż pieniądze, jeżeli by | gospodarz nie był
stratny, może zatrzymać || [90] u siebie i obrucić na konieczną potrzebe, ale ieże|li
by był piiak i marnotrawca, dziesiętnik | pieniądze wezmie do siebie, to co mu
potrzeba dla | gospodarza kupi, lub podatek zapłaci, a reszta | w przytomności
j(ego mosci) p(an)a ekonoma i woyta swojego | włoży do karbony umyślnie na
to w folwarku | sporządzoney, od której klucz mieć będzie woyt, | a j(ego mosc)
p(a)n ekonom, w udzielnym rejestrze pod | dattami zapisywać będzie, przez któ-
regο dzie|siętnika wiele i czyich pieniędzy włożono do | karbony. |

9-*no*. Gospodarz żądający pomocy ze dworu, czy to | w zbożu, czy w dobytku,
powinien przyść do | zwierchności z woytem, dziesiętnikiem swoim, | i słusznym
gospodarzem tey Wsi, w której miesz|ka, a ci gdy dadzą zaświadczenie o ko-
nieczney | potrzebie i zaręczą, że wziętey zapomogi nie | straci, lecz użyje na po-
lepszenie gospodarstwa | i losu swego, podowczas dwór udzieli zapo|mogi,
inaczej żaden nie nie²³ otrzyma u dwor|ru. |

10-*mo*. Doswiadcza się to bardzo często, iz woyci || [90*adv.*] w używaniu do
powinności włoscian iednym po|błażaią, drugich uciskaią. Aby więc każdy każdy
wło|ścianin równie ciężar znosił, ot tąd woyci sami | na powinności ludzi posy-
łać nie bęnda, lecz | zapowie dziesiętnikom, robote i wielość lu|dzi potrzebnych,
a ci zważaiąc koley z swoje|go dziesiętnictwa zaprowadzą tyle ludzi | do woyta,
wiele będzie przykazano. Woyt | zaś z zebranemi z dziesiętnictw ludzmi, poy|dzie
do roboty przez dwor oznaczoney. |

11-*mo*. Jeżeli by po odbytych dniach panszczy|znianych, dwor potrzebował
za nayme ludzi, dziesiętnicy, uważaiąc że gospodarz oko|ło gruntu swego nie ma
w tym czasie żadney | konieczney roboty, wyszle go do dworu, | zwłaszcza ubosz-
czych, lub dworowi dłużnych, | a ponieważ rzadki taki włoscianin, który | by nie
potrzebował zarobku i zapomogi od | dworu, więc rozum poucza, że lepiej
swo|ich dni przez prace i robote we dworze | przysparzać gospodarstwa i ma-
jątku, iak | bawią się próżniactwem przez całe lato, | mrzec głodem w zimie i za-
sługiwać, i zasługiwać u || [91] pana na kare lub niewzględy. |

12-*do*. Bawienie się po targach w dni święte, prze|siadywanie w karczmach,
sprowadziło wszystko | nieszczęście na ludzi, zapobiegaiąc więc temu w czu |

²³ Так у рыкапісе.

przyszły i usiłując, aby włościanin poznał kie|dyż tedy ż stan swoy nieszczęśliwy, do którego | przywiodło go nieumiarkowane pianstwo, a | przyszedł z czasem do właściwego sobie maiątku, i tey przynajmniey zdolności, aby mógł sie|bie, zone, dzieci i dobytek wyżywić. Dziesiętnicy pod karą osobistą i odpowiedzialnością dwo|rowi dostrzegać pilnie tego maią, aby gospo|darz z jego wydziału sprzedawszy na targu | w rynku, a nie po domach żydowskich rzecz, | którą przywiezie lub przyniesie do miasta, | na tychmiast z pieniędzmi po wysłuchanym | w kosciele lub cerkwi nabożenstwie powracał | do wsi swoiey, bydłe należycie nakarmił | i opatrzył, tak aby przed zachodem słońca | każdy gospodarz znaydował się w domu | swoim, a iezeli by któren włościanin po za|chodzie słońca znaydował się w miescie, a jesz|cze dla piałstwa, w takim razie nie || [91adv.] gospodarz, ale dziesiętnik surową karany bę|dzie. Dla czego daie się dziesiętnikowi moc, uży|cia gwałtu i ukarania takiego hultaia, bawiącego | się w miescie.

A iezeli by to nie pomogło, dziesiętnik ma się udać do zwierzchności mieyscowey, | ktora hultaia naprzykład drugim publicznie | ukarać, z miasta wyprędzić, a na potym iezeli by | się nie poprawił i z włości pregnać roskaże. Gdy | by dziesiętnik z iakowych przyczyn nie mógł, | albo i nie chciał znaydować się na targu, powi|nien na swoim mieyscu poprosic drugich dzie|siętników, albo wóyta, albo na ostatek sluszne|go z tey że wsi gospodarza, onemu w dozor | ludzi z dz każdej chaty na | przemiany we dni Święte bywał na mszy, na|uce i nabożstwie; pilnować oraz maią, iż by za|raz powracali do domow i tam zyskawszy | dla posilku trunek wespoł z gromadką do|mową onego użył, nie zaś w karczmach zasia|dał. Wykraczaiący i nieposłuszny dziesiętniko|wi, ma bydz natychmiast dworowi doniesiony, | od którego przykład na kara nastąpi. |

14-to. Wóyt z dziesiętnikami w każdej wsi mieć | pilne oką będą czyli żyd w karczmie siedzą|cy nad możność gospodarza i przykaz dwo|ru nie daie kredytu, czy ukradkiem nie bierze | od włocianina za trunki zboża, siana, sło|my, bydła, sukman, kożuchow i innych sprzę|tow; i zaraz takowego żydka donoieść maią | dworowi, aby i maiątek gospodarski zos|tał ocalony, i sami nie byli w odpowiedzialności przed | Bogiem i panem. |

15-to. Nayczęściey w czasie wiosnowym, albo i w całym Roku wydarza się zaraza na ludzi | i bydło, woyt zatym z dziesiętnikami || [92adv.] w swoiey wsi częste rewizye czynić maią, czy w któ|rym domu nie panuie zarazliwa choroba na | ludzi i bydło, czy nie bywaią w tey wsi ludzie, albo czy nie doprowadzaią bydła, wełny, suk|man, kożuchow i innych tym podobnym rze|czy; z mieysć tych w którey słycać o panuią|cey zarazie. Jdzie tu o życie każdego w szcze|gulności mieszkanca i dobytku onego, a zatym | naywiększey w tym pilności i ostrożności żalo|wać nie trzeba. Dla czego, ieszli (Boże uchoway) | co podobnego w którey wsi pokazało się na|tychmiast woyt z dziesiętnikami maią da|wać znać do dworu i sposobow oddalenia | zarazy szukać. |

16-*to*. Každy soboty wieczorem stanowszy wóyt | z dziesiątnikami we dworze, oddadzą wier|ny rapport ze wsi swoiey. 1-*mo*. Czy wszyscy | ludzie i żywioly są zdrowe; jeśli które choru|ruie²⁴, iakie o nich staranie, kto l[e]czy i czy czę|sto chorego nawiedza. 2-*do*. Czy każdy go|spodarz odbył powinność w zeszłym tygod|niu chreścianską i dworowi, lub dla czego | nie. 3-*tio*. Czy gospodarz każdy pracował | około gruntu imienia swego, czy || [93] nie przepił albo nie zmarnotrawił co z maiątku | swojego. Czy ma czym daley żywić siebie | z gromadką i dobytkiem, lub dla czego nie | ma, czy zbywa mu co na przedaź i dla cze|go chce przedawać. 4-*to*. Czy nie masz w do|mach kłotni, przekłęstwa, lub zgorzenia, | czy małżeństwa żyją w zgodzie, a dzieci i | czeladz czy maią winne uszanowanie ku star|szym i tam daley. |

17-*mo*. Takowe punkta, aby lepiej w pamięć ura|zili sobie dziesiątnicy, a tym samym nale|życiey skutecznieli, każdy j(ego mosc) p(a)n ekonom | powinien będzie nieodbicie w każdy wie|czor sobotni czytać głośno pred woytami | i dziesiątnikami scisle examinować, każdy punkt | po wyżej napisany, czy iest należycie wy exami|nowany; obiasnic kazde znaczenie, badać | scisle dla czego nie iest zachowany, a powziow|szy o wszystkim dokładną wiadomość, maią | na piśmie udzielnym na sessyi niedzielney | dawać rapport o stanie aktualnym wsiow | swoich zwierzchności mieyscowey, tak aby | nie bydz zawstydzonym przed summieniem | własnym i nie odpowiadać panu za || [93adv.] opuszczenie się w tey okoliczności nader potrzeb|ney i iedyney do ulepszenia losu włościan.

18-*to*. Ze zaś praca każda bez przyzwoitey nagro|dy zostawać nie powinna, przeto dziesiątnikom | odstępuię się stróža i warta nocna, a nad to kto|ry dziesiątnik pokazuje się bydz pilnym i w do|pełnianiu obowiazkow mu przepisanych, procz | znakow powierzchnych, które mu ze skarbu | dane nazawsze będą, będzie miał ieszcze i | czynsz odstąpiony i wzłędy dworu. |

Dattu w Rożaney 1795-*o* roku (miesiąca) mar(ca) 23 dnia.

Дакумент 3. – Абавязкі дзесятнікаў з інвентара Краснасельскага староства Мінскага ваяводства, якое знаходзілася ў пасесіі Ігната Бужынскага, Браслаўскага судовага староства. 1 жніўня 1789 г.

LVIA. – F. 11. – Ap. 2. – Bib. 73. – S. 40–41.

[40] Powinności Dziesiątników.

1-*e*. Dziesiątników Włościanskich každy wsi ma Jasnie Wielmożny Possessor Swemu Ekonomowi czyli Podstarosciemu rozkazać wybirać z dobrych Gospodarzów y postanowić, z dawszy każdemu pod dozor Dziesiąciu Gospodarzów, a sam Dziesiątym bydź ma.

²⁴ Так у рукапісе., трэба чытаць «choruie».

Do której funkcyi Ludzie powinni bydź wybrani iak nayliepsi, iak nayzamożnieysi Gospodarze, oraz cożkolwiek rozsądku y Swiatła maiący.

2-e. Ciz Dziesiątnicy Włoscianscy naznaczeni od Jegomości Pana Podstaroscięgo [40адв.] w każdej Wsi mają doglądać wszystkich Liudzi do swojego Dziesiątnictwa należących w całym ich Gospodarstwie y rozporządzeniu się y co tydzień donosić Dworowi, iak który gospodarzy, iaki ma zasiew Zyta y Jarzyny, iak Roli uprawuie i tak daley, iak iest opisano w Ustawie ogólney.

3-e. Tychże Dziesiątników iest powinnością także postrzegać y doglądać na Wiosnę nim przyidzie do Rolney Roboty y w Jesieni po Zeysciu z pola Zeby u Włoscian były Budynki należycie opatrzone, Dachy pokryte, Płoty pogrodzone ect.

Słowem żeby Wioski pokazywały się w Dobrym Gospodarstwie y Zabudowaniu, a iezeliby Dziesiątnicy tego niedopilnowali, przykładnie za każdą razą mają bydź ukarani.

4-e. Tychże Dziesiątników iest powinnością w każdą Niedzielą y Święto z swoim Dziesiąntkiem bywać w Cerkwi lub w Kosciele koniecznie zostawiwszy tylko iedną Osobe dla strazy Ognia y Domu, reszta czeladz wszystka powinna chodzić || [41] zawsze do Cerkwi lub Koscioła, tak do słuchania Mszy Świętey, iako tez do słuchania Pacierzów y Artykułów Wiary, które każdy Chrześcianin umieć iest obowiązany y powinnym. Zaczym któryb y kolwiek której Niedzieli lub Święta nie był w Cerkwi lub w Kosciele, sztrafu od każdej Osoby zapłacić do Karbony Kościelney po Groszy Osm, a iezeli powtórnie nie był, tedy ten Sztraf zapłaci y w Kunicy posiedzi, a iezeliby po trzecie nie był na Nabożeństwie, tedy teyże podlega winie y Postronkiem przed Kosciółem ma bydź ukarany, czego iak naypilniey Jegomość Panu Podstarosciemu Krasnosielskiemu dostrzegać y do Exekucyi przyprowadzić zaleca się.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Гуржій Олександр – головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор.

Голубєв Валентин – завідувач відділу історії Білорусі Середніх віків і початку Нового часу Інституту історії НАН Білорусі, доктор історичних наук, професор.

Гурбик Андрій – старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник.

Довнар Олександр – завідувач відділу джерелознавства і археографії Інституту історії НАН Білорусі, кандидат історичних наук.

Берковський Владислав – директор Центрального державного архіву зарубіжної україніки, кандидат історичних наук.

Блануца Андрій – старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник.

Жеребцова Лариса – доцент Дніпропетровського національного університету імені О. Гончара, кандидат історичних наук.

Кітурко Ірина – декан факультету перепідготовки фахівців Інституту підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів закладу освіти «Гродненський державний університет імені Янки Купали», кандидат історичних наук, доцент.

Константинов Валентин – провідний науковий співробітник Інституту історії, держави і права Академії наук Молдови.

Філінюк Анатолій – завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, доктор історичних наук, професор.

Наукове видання

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ
В УКРАЇНІ ТА БІЛОРУСІ В XVI–XVIII ст.:
ФАКТОР РЕФОРМ

Головний редактор
Валерій Смолій

Заступники головного редактора
Валентин Голубєв, Андрій Гурбик

Верстка та оригінал-макет
Леонід Мигаль

Тексти подаються в авторській редакції

Видання друкується українською і білоруською мовами

Підписано до друку 07.04.2016 р. Формат 70x100 1/16
Ум. друк. арк. 26,0. Обл. вид. арк. 23,5.
Наклад 300. Зам. 10. 2016 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції
серія ЖК № 50-70 від 23.03.2016 р.